ΙΑΣΩΝ
БИБЛИОТЕКА
ЈАЗОН

Књига 5

Др РАДИВОЈ РАДИЋ

ИЗ ЦАРИГРАДА У СРПСКЕ ЗЕМЉЕ

СТУДИЈЕ ИЗ ВИЗАНТИЈСКЕ И СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА – БЕОГРАД
2003

Рецензенти
Проф. др ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

Уредник
НЕБОЈША ЈОВАНОВИЋ

Одговорни уредник
др ПЕТАР ПИЈАНОВИЋ

Директор и главни уредник
РАДОСЛАВ ПЕТКОВИЋ

СКЕН

Теодор Анагност

ISBN 86-17-10591-7

Моме брату

Садржај

Предговор

Ова књига обухвата двадесет студија насталих у периоду од 1989. до 2001. године. Премда су разнолике по садржају и обиму, оне на особен начин одсликавају основно поље мојих истраживања које чине позновизантијска историја и везе између Византијског царства и јужнословенских земаља – превасходно српске државе – у касном средњем веку. Отуда и збирни наслов ових студија – сведен на једноставну синтагму „Из Цариграда у српске земље" – симболизује односе и цивилизацијска прожимања у оквиру „византијског комонвелта". Реч је о јединственој духовној заједници средњовековних народа чија се култура развијала под непосредним утицајем рафиниране и надмоћне цивилизације царства Ромеја, којој су припадали и Срби.

Заједничку одлику ових студија такође чини и унеколико померена оптика, односно тежња да се позорност са „догађајне" историје пренесе не само на духовна струјања него и на поједине аспекте свакодневног живота. При том сам настојао да одаберем расправе које могу бити занимљиве како за меродавне стручњаке, тако и за ширу читалачку публику. Наравно, то није учињено на рачун истраживачке акрибије и скрупулозности с којом се пишу научни радови.

Неке од ових студија објављене су или ће бити објављене у домаћим часописима, а неке су публиковане или су на путу да буду публиковане у иностранству, на енглеском, односно грчком језику. Ако изоставимо незнатне стилске исправке и отклањање појединих штампарских грешака, двадесет расправа о којима је овде реч појављују се у свом првобитном, неизмењеном облику. Уверен сам да овако сакупљене чине целину, а истовремено хоћу да верујем да ће оправдати своју мисију и да ће наћи пут до читаоца.

Ова књига је настала на подстицај мог пријатеља, проф. Војислава Јелића и њему најпре упућујем изразе захвалности. Захвалан сам и проф. Љубомиру Максимовићу, не само као рецензенту него и као једном од мојих учитеља. Са осећањем пријатне дужности захваљујем и Заводу за уџбенике и наставна средства, директору Радославу Петковићу, господину Бориславу Вукши и уреднику Небојши Јовановићу, који су моју књигу уврстили у новопокренуту историјску библиотеку *Јазон*. Посебну благодарност дугујем колеги Маринку Вучинићу, који се својски залагао да збирка мојих студија буде објављена, као и колеги Бојану Миљковићу који ми је помогао у избору илустрација.

у Београду, 31. мај 2002. године *АУТОР*

ГЛАВА ПРВА

МАНОЈЛО СТРАВОРОМАН

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ВИЗАНТИЈСКО-ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ОДНОСА С КРАЈА XI И ПРВИХ ГОДИНА XII ВЕКА

Људској природи је одискона било својствено да вреднује и упоређује постигнуто са оним што је било могуће учинити, тачније са оним што човек сматра да је могао досегнути. Исход таквог преиспитивања, до којег обично долази при крају животног пута, на јасан и недвојбен начин упозорава да углавном постоји не само мали несклад него и знатан раскорак између стремљења и онога што је остварено. При том, без обзира на ваљаност и непристрасност сопствене процене, човека неретко обузима помисао да је заправо могао много више од онога што је постигао. Међутим, дешава се и то да се понекад тешко може отети туробном утиску да је читавог живота радио нешто сасвим супротно од онога што у ствари одговара његовој природи и где би до пуног изражаја дошле његове животне способности.

Управо такав случај био је са Манојлом Страворроманом (Μανουὴλ Στραβορωμανός), високим чиновником у служби византијског цара Алексија I Комнина (1081–1118). Мада се без претеривања може истаћи да је текао лепу каријеру на двору великог василевса, где је обављао одговорне и важне задатке, овај ромејски угледник себе је сматрао литератом по вокацији. Стога у његовим списима провејава тихо незадовољство, будући да су му се државни послови, премда веома значајни, чинили сувопарним и, зашто не рећи, каткад и досадним. Јер, нема сумње, у Манојлу Страворману горела је књижевна амбиција.

Страворомани су били породица малоазијског порекла, која се у врхове византијског друштва пробила средином XI столећа.[1] Они

---

[1] А. Каждан, *Социальный сос̄тав ḡос̄под̄с̄твующеḡо класса Визан̄тии XI–XII вв.*, Москва 1974, 116, 127, 201.

су припадали редовима такозване војне аристократије, а имали су родбинске везе са Ботанијатима и Синадинима, такође значајним и угледним ромејским родовима.[1] Особито је занимљива етимологија њиховог презимена, за коју се може рећи да има погрдан призвук с обзиром да Στραβορωμανός значи криви, искривљени, грбави, наказни, односно зрикави, разроки Роман.[2]

Сачувана сведочанства о Манојлу Страворoману, веома оскудна и непотпуна, дозвољавају да се његова биографија васпостави само у главним обрисима. Помало изненађује чињеница да су списи овог византијског функционера, за које се зна одавно,[3] објављени тек 1965. године.[4] Основни, мада не и једини извор обавештења о животу Манојла Страворомана представља један његов говор посвећен василевсу Алексију I Комнину.[5] У фином реторском ткању, које зналачки води сигурна бесeдникова рука, заискри ту и тамо, каткад и сасвим стидљиво, понеки аутобиографски податак. Поменутом похвалном говору, као источник обавештења о овом високом чиновнику на византијском двору, можемо придружити и надгробно слово које је за свог оца Манојла саставио Нићифор Страворoман.[6] Нажалост, и поред података које садрже наведени извори, није могуће отклонити поједине непознанице које се односе на извесне просопографске подробности нити избећи читаве празнине које зјапе у биографији овог ромејског великодостојника.

---

1 Исто, 139, 175, 211.

2 Cf. H. Liddel – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1973, 1651; A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*, Paris 1950, 1797; E. Sophocles, *Greek Lexikon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, II, New York 1887 (reprint s. d.), 1014. Уп. Каждан, *н. д.*, 188.

3 Тако је, на пример, Карл Крумбахер још крајем XIX столећа знао да постоје рукописи дела Манојла Страворомана (Cod. Coislin gr. 136, folios 243–349v), што је и истакао у своме монументалном делу о историји византијске књижевности. Cf. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende Oströmischen Reiches*, München 1897², 464.

4 Списе Манојла Страворомана објавио је истакнути француски византолог Пол Готје. Cf. P. Gautier, *Le dossier d'un fonctionaire byzantin d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos*, Revue des études byzantines 23 (1965) 168–204 (у даљем тексту: Gautier, *Manuel Straboromanos*). Извесне допуне и исправке издању које је приредио П. Готје дао је W. Bühler, *Zu Manuel Straboromanos*, Byzantinische Zeitschrift 62 (1969) 237–242. О Манојлу Страворoману као књижевнику и његовом месту у византијској литератури H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München 1978, 123, 135.

5 Gautier, *Manuel Straboromanos*, 178–183.

6 То надгробно слово такође доноси П. Готје. Cf. Gautier, *Manuel Straboromanos*, 203–204. Он даје и једну малу просопографску белешку о Манојлу Страворoману. Ibid. 169–172.

Колико је познато, Манојло Страворoман је рођен око 1070. године.[1] О његовој мајци се ништа не зна,[2] иако он о њој доста пише у поменутом похвалном слову, а са пуно разлога се сматра да је његов отац био Роман Страворoман, протопроедар и велики хетеријарх, познат из неколико савремених извора.[3] Као рођак и поверљив човек Нићифора III Вотанијата (1078–1081), он је обављао поједине одговорне и врло осетљиве задатке у служби овог цара.[4] Доцније, за владе новог василевса Алексија I Комнина, Роман Страворoман је пао у немилост, па му је целокупна имовина конфискована. Манојло Страворoман, међутим, не објашњава разлоге овог непријатног случаја који је његову породицу довео у веома незавидан положај. Такође, није познато када је тачно дошло до краха политичке каријере Романа Страворoмана. Изненадна смрт овог византијског аристократе само је погоршала тешко стање у којем су се налазили његови најближи, о чему, не без патоса, пише Манојло Страворoман. Одговорност за породицу, притиснуту нарастајућим недаћама, преузела је покојникова супруга. Манојло Страворoман је још од детињства осећао велику љубав према књижевности, али је, ипак, подлегавши мајчиним сузама и преклињањима, морао да се лати јавних послова према којима није осећао никакву наклоност.[5] Пошло му је за руком да ступи у службу на двору Алексија I Комнина, али се не може прецизније одредити када је то било. Штавише, касније је успео да постане протонобилисим и велики хетеријарх. Сматра се да се то десило између 1108. и 1118. године.[6] Подсетимо се и његов отац, Роман Страворoман, носио је титулу великог хетеријарха. Међутим,

---

1 Ibid. 169.

2 Ibid. 186 n. 22.

3 Угледни великодостојник Роман Страворoман среће се, на пример, у делима Михаила Аталијата, Скиличиног Настављача, Јована Зонаре и Ане Комнине. Cf. Gautier, *Manuel Straboromanos*, 171 n. 16.

4 Као пример навешћемо једну познату епизоду из дела Ане Комнине. Догодило се то у марту 1081. године, дакле у време када су браћа Алексије и Исак Комнини напустили Цариград, наводно у нервозној хитњи јер су им животи били угрожени, и започели преврат чији је крајњи циљ претпостављао освајање круне византијског цара. Ана Даласина, одлучна и храбра мајка ове двојице аристократа, страхујући од могуће одмазде, склонила је женске чланове и децу њихових породица у цркву светог Николе, надомак храма Свете Софије. Нићифор III Вотанијат, владајући цар, послао је Романа Страворoмана да преговара са Аном Даласином. Она је, међутим, енергично одбила да се покори василевсу и, на крају, успела да издејствује јемство за безбедност живота деце и жена са којима је била у цркви. Cf. Anne Comnène, Alexiade I, éd. B. Leib, Paris 1937, 77–78. Овај догађај, пун напетости и узбуђења, описао је велики Ш. Дил у сјајном есеју о Ани Даласини. Уп. Ш. Дил, *Византијске слике*, II, Београд 1929, 36–37.

5 Gautier, *Manuel Straboromanos*, 169, 186.

6 Ibid. 170–171.

сви успеси Манојла Страворомана у јавном животу нису могли да потисну његову преданост књижевности. Очигледно сведочанство те привржености су сачувани списи ромејског аристократе. Чињеница да није познато када је Манојло Страворoман умро сасвим употпуњује утисак фрагментарности његове биографије. Колико је познато, овај византијски угледник имао је деветоро деце: један син му је преминуо још у дечјем узрасту, а осталих осморо надживели су оца.[1] За троје деце нема података ни о њиховим именима, ни о њиховом полу. Што се осталих тиче, зна се да је Манојло Страворoман имао синове Јована, Николу, који је био монах, Нићифора, који је оцу саставио надгробно слово, Романа, који не само да је носио дедино име него и титулу протопроедра, и једну кћи, удату за неког члана породице Синадин, са којим је имала троје деце.[2]

У писаној заоставштини Манојла Страворомана, малој по обиму али не и по значају, посебно место заузима већ поменути говор посвећен Алексију I Комнину.[3] Са приличном поузданошћу може се утврдити само terminus post quem настанка овог похвалног слова, будући да у набрајању василевсових подвига беседник упозорава да је цар вратио неке области у Малој Азији ἀπὸ Κιλικίας ἀρχομένη καὶ μέχρι τῶν Κολχικῶν ὁρίων.[4] Реч је о успелом походу Григорија Таронита, подухвату који се са довољном сигурношћу датује у 1103. годину.[5] То би значило да је говор састављен најраније крајем те 1103. године. С друге стране, чини се, да није могуће ближе одредити term-

[1] Ibid. 171.

[2] П. Готје доноси и малу али веома прегледну генеалошку таблицу породице Страворoман. Cf. Ibid. 172.

[3] Ibid. 178–193.

[4] Ibid. 191, 2.

[5] О поменутом походу сазнајемо на основу писма које је Теофилакт Охридски упутио Григорију Тарониту. Cf. Theophylacti Achridiensis Epistulae, éd. P. Gautier, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 16–2, Thessalonicae 1986, № 81, 426–433. У науци се тај поход датује углавном у прву половину 1103, свакако пре јесени те године, када је Григорије Таронит назначен за дуку Трапезунта. Cf. Gautier, *Manuel Straboromanos*, 178 n. 1; B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980, 116; Gautier, Theophylacti Achridiensis Epistulae, 126. Постоје, међутим, извесне недоумице око тога да ли су Григорије Таронит и Григорије Гавра у ствари једно лице. Не упуштајући се у разрешавање овог веома замршеног питања, уосталом сасвим небитног за нашу тему, навешћемо само неке најважније радове. Уп. М. Любарский, *Ана Комнина. Алексиада*, Москва 1965, 593–594 н. 1271; A. Bryer, *A Byzantine Family: the Gabrades, c. 979-c. 1653*, University of Birmingham Historical Journal 12 (1970–1971) № 2, 176 (=Variorum Reprints, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, III, London 1980); J. Hoffmann, *Rudimente der Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071-1210)*, Miscellanea Byzantina Monacensia 17, München1974, 22 sq.; А. Каждан, *Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв.*, Ереван 1975, 91; Skoulatos, *o. c.*, Nos 73, 79; A. Savvides, *Μελέτες Βυζαντινῆς Ἱστορίας 11ου–13ου αἰώνα*, Athina 1986, 33, 115, 116.

inus ante quem настанка похвалног слова.[1] Уз обиље уобичајених реминисценција из античке историје и митологије, беседа садржи и поједине важне податке о савременим догађајима. За нас је, међутим, нарочито битан онај део у коме Манојло Страворoман говори о поновном успостављању моћи Византијског царства, до којег је дошло заслугом Алексија I Комнина.[2] Пажљиво одабраним речима, пуним ласкања и похвала, он наглашава да је василевс не само умирио европске области Царства захваћене ратовима, него је припојио не мали део простора између Хема и Истра, од гетских граница до Црног мора, као и пределе уз Кимеријски Босфор.[3] Алексије I, наставља Манојло Страворoман, такође је успео да држави Ромеја придружи и подручја која су држали Срби, и скитски народ, а и Далмати који су се ослободили ропства (ἤδη δὲ καὶ ὅσα Σέρβοι κατεῖχον καὶ Σκυθικὸν ἔθνος καὶ δουλικὸν Δαλμάτας τοὺς ἔχοντας ἀφελόμενον).[4] Завршавајући набрајање царевих подухвата, којима је обновио некадашњу моћ Византије, беседник говори о подвизима на малоазијском ратишту.

У наведеном одељку нас првенствено занимају два етнонима – Срби и Далмати (Σέρβοι, Δαλμάται), који изискују правилно тумачење. С обзиром да се, с једне стране, ради о реторском тексту, дакле о беседничком плетиву које не мора да подлеже обавези строгог поштовања материјалних чињеница и чији смисао стога није увек лако ухватљив, а, с друге стране, о посебном распореду политичких прилика у односима између Византије и јужнословенског света на додиру два столећа, једанаестог и дванаестог, неминовно се суочавамо са извесним недоумицама. Сматрамо да се разрешење које је понудио издавач списа Манојла Страворомана, а које је до сада, бар колико је нама познато, једино прихваћено у науци, ипак не може усвојити. Оно се исцрпљује сажетим исказом да се помињање ова два етнонима у похвалном слову односи на познате походе које је Алексије I

1 Побуна Григорија Таронита, до које је дошло неколико година касније, угушена је и ништа битније није изменила на тој страни. Литература о томе дата је у претходној напомени.

2 Gautier, *Manuel Straboromanos*, 190–191.

3 Ibid. 190 23–26. У питању су, наравно, Дунав (Истар) и планина Балкан (Хем), док је Кимеријски Босфор мореуз који повезује Црно и Азовско море. Термин Гети се у овом случају односи на Угре. Уопште о значењу тог етнонима у византијским изворима cf. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin 1958², 111. Такође в. G.G. Litavrin, *A propos de Tmutorakan*, Byzantion 35 (1965) /=Mémorial Henri Grégoire/ 221–234.

4 Gautier, *Manuel Straboromanos*, 190 26 –191 1. Под Скитима Манојло Страворoман подразумева Кумане. О осталим значењима овог термина cf. Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, 279–283.

Комнин водио 1093. и 1094. године против Срба и Далмата, о чему пише Ана Комнина.[1] Ради се заправо о познатим ратовањима између василевса и рашког жупана Вукана. У историографији је углавном прихваћено мишљење да се у делу образоване принцезе, које је најважнији савремени наративни извор за време Манојла Строромана, појам Далмата и Далмације искључиво поклапа са појмом Срба и Србије.[2] То је свакако био разлог који је руководио издавача да се у кратком, (могло би се рећи и штуром) коментару одлучи за поменуто образложење. Наш је утисак, међутим, да беседник прави јасну и недвосмислену разлику између Срба, на једној, и Далмата, на другој страни. Ово сматрамо не само због тога што је између њих уметнуо скитски народ и тако их одвојио на начин који искључује било какву могућност поистовећивања, него и зато што за Далмате посебно наглашава да су се ослободили ропства. При том смо свесни особености реторских текстова, који понекад допуштају да речи иду испред искристалисаних мисли и намерно жртвују материјалне чињенице ради неке беседничке бравуре или неочекиваног обрта, заборављајући на доследност, па каткад чак и сувислост. У овом случају, међутим, уверени смо да Манојло Страворoман о Србима и Далматима говори очигледно и недвојбено као о два народа. Уколико је наш закључак исправан, постојеће објашњење издавача морало би да отпадне, па би на други начин требало тумачити податке похвалног слова, што ћемо и покушати да учинимо.

Што се тиче првог етнонима, чини се да нема места било каквом двоумљењу. Сматрамо да је Манојло Страворoман под Србима подразумевао рашку државу чији је владар Вукан, раних деведесетих година XI, столећа задавао Византинцима приличне невоље. Стога је Алексије I Комнин морао да интервенише у три маха, 1091,

[1] Gautier, *Manuel Straboromanos*, 191 n. 36. У науци, бар колико је нама познато, овај део похвалног слова Манојла Страворомана коментарисао је једино Михаил Војнов, али сасвим кратко, у складу са захтевима едиције грчких извора за бугарску историју. Будући да је наведени податак о Србима и Далматима за њега ипак био од споредног значаја, он је само дословно поновио објашњење П. Готјеа. Уп. *Извори за българската история XXII, Гръцки извори за българската история X*, София 1980, 90 н. 6 (М. Войнов).

[2] Сви резултати старије науке о овом веома сложеном питању сажети су у књизи *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, Београд 1966, 376–377 н. 12 (Б. Крекић). Нешто другачије тумачење података из дела Ане Комнине, према којем су Србија и Далмација географски и политички раздвојени, даје Р. Новаковић, *О Зигосу и граници између Србије и Византије крајем XI и почетком XII века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 34 1–2 (1968) 3–29.

1093. и 1094. године.[1] Вероломни жупан прибегавао је лукавој тактици, па је најпре спремно изражавао покорност, али чим би василевс напустио пограничне области заборављао је на дата обећања и настављао са непријатељствима. Најзад, после похода из 1094. године, Алексије I узео је таоце, жупанове синовце Уроша и Стефана Вукана, који су представљали залогу да ће рашки владар поштовати постигнути споразум. И, заиста, мир је потрајао све до 1106. године, када је Вукан обновио сукобе. Исте године дошло је до помирења, којим је углавном успостављена ранија граница.[2]

Међутим, нешто је замршенији случај са етнонимом Далмати. Према нашем мишљењу, могуће су две претпоставке.

Према првој, Манојло Страворoман је под Далматима могао да подразумева дукљанску државу чији је владар, краљ Константин Бодин, у односу на Византију водио прилично колебљиву политику.[3] То се нарочито показало у ромејским ратовањима против Нормана. Мада је био савезник Алексија I Комнина, октобра 1081. године изневерио је василевса и није се упустио у одлучујућу битку када су Византинци код Драча претрпели пораз.[4] Улози оданог савезника претпоставио је обазриво ишчекивање, а царев неуспех искористио

---

[1] Anne Comnène, II, 147–148, 157, 166–169, 184. Ови догађаји су, наравно, често били предмет расправљања у историографији. Навешћемо само најважније радове: F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081–1118)*, Paris 1900. (reprint: New York 1960) 142–145, 149–150; К. Јиречек, *Исшорија Срба*, I, Београд 1952. (репринт 1978) 137–140; Н. Радојчић, *Весши Ане Комнине о Србима*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928) 13–14; G. Kolias, *Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081–1118)*, Ἀθηνᾶ 59 (1955) 260–265; Г. Острогорски, *Исшорија Византије*, Београд 1959. (репринт 1983), 340; *Исшорија народа Југославије* I, Београд 1953, 248–249 (М. Динић); *Виз. извори* III, 384–389 (Б. Крекић); *Исшорија сриског народа* I, Београд 1981, 197–199 (Ј. Калић).

[2] Chalandon, *o. c.*, 239; *Виз. извори*, III, 389–390 (Б. Крекић); *Исшорија сриског народа* I, 199 (Ј. Калић).

[3] У напорима да одгонетнемо значење етнонима Далмати, покушали смо да пронађемо евентуалне истоветности у означавању дукљанске државе код византијских писаца који су временски релативно блиски овом ромејском великодостојнику. Међутим, прижељкивана помоћ која би унела више светлости у присутне недоумице овога пута је изостала. У византијским изворима, наиме, постоји својеврсна шароликост када је у питању означавање Дукље. Тако, на пример, код Јована Скилице срећемо термине Србија, односно Срби, па и Трибалија, код Кекавмена такође етноним Срби, а код Ане Комнине, као што је већ речено, термине Далмати и Далмација. Уп. *Виз. извори* III, 117 н. 132, 156 н. 243, 159 н. 255, 217 н. 79 (Ј. Ферлуга); 376 сл. (Б. Крекић)

[4] Anne Comnène, I, 162–163. Cf. Chalandon, *o. c.*, 78–79; Радојчић, *н. д.*, 16–17; Јиречек, *Исшорија* I, 137; *Исшорија народа Југославије*, I, 241–242 (И. Синдик); Острогорски, *Исшорија* 338; *Виз. извори*, III, 379–380 (Б. Крекић); *Исшорија Црне Горе*, I, Титоград 1967, 395 (Ј. Ковачевић); *Исшорија сриског народа*, I, 194 (С. Ћирковић).

је да ојача своју државу и прошири њене границе. Византија, притиснута многобројним недаћама на спољнополитичком плану, успела је примерно да казни Константина Бодина тек неколико година доцније. Нови василевсов намесник, велики дукс Јован Дука, не само да је победио дукљанског краља него га је и заробио. То се одиграло између 1085. и 1090. године.[1] Ни повратак дукљанског краља из ропства није могао да спречи вртоглаво и неповратно опадање његове државе. Након смрти Константина Бодина, 1101. године, дукљанска држава се нашла у потпуном расулу.[2] Да се подсетимо, похвално слово Манојла Стравороманa, настало је најраније 1103. године.

Ипак, не би требало губити из вида ни још једну могућност, поготово ако се узму у обзир извесне хронолошке подударности. Према другој претпоставци, помињање Далмата у беседи Манојла Страворомана могло би да се односи на византијску власт у Далмацији.[3] Познато је, наиме, да је у то време дошло до краткотрајног прекида у ромејској доминацији над овим областима. Тако су поједини далматински градови, Сплит и Трогир, на пример, у периоду од 1097, па најкасније до 1103. године признавали не само византијску него и млетачку власт.[4] Пошто је похвално слово састављено најраније крајем 1103. године, можда би се могла допустити могућност да Манојло Стравороман управо региструје поновно признавање врховне власти византијског цара од стране далматинских градова. Ваљаност ове претпоставке, на својеврстан начин оснажене очигледном хронолошком подударношћу времена настанка говора и збивања на источној обали Јадрана, унеколико умањују поједине историјске чињенице. Познато је, наиме, да је Венеција завладала наведеним пределима уз пристанак Алексија I Комнина, односно да је далматинске градове василевс привремено уступио Млечанима због незавидног положаја у коме се Византија тада налазила.[5] Долазак учесника

1 Уп. *Виз. извори* III, 383–384 н. 28 (Б. Крекић) /са старијом литературом/; *Историја срūскоī народа* I, 196 (С. Ћирковић).

2 *Историја срūскоī народа* I, 199 (J. Калић).

3 Морамо, међутим, признати да се у византијским изворима за далматинске градове и, уопште, за источну обалу Јадрана најчешће користи термин Далмација (Δαλματία). Поменућемо, на пример, Константина Порфирогенита [Уп. *Визанūијски извори за исūорију народа Јуīославије* II, Београд 1859, 27 сл. (Б. Ферјанчић)] Кекавмена [*Виз. извори* III, 203, 204 (J. Ферлуга)] и Јована Кинама [*Визанūијски извори за исūорију народа Јуīославије* IV, 87–88 (J. Калић)]. У делу образованог василевса Константина VII Порфирогенита среће се и термин Далматинци (Δελματινοί) /?/, мада не и Далмати (Δαλμάται). Уп. *Виз. извори* II, 29 н. 78 (Б. Ферјанчић).

4 J. Ферлуга, *Визанūијска уūрава у Далмаџији*, Београд 1957, 126–127 (*L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978, 246).

5 Исто, 127.

Првог крсташког рата и све размирице између Ромеја и дошљака са запада које су пратиле овај догађај донели су Царству много невоља. Посматрано у тој светлости, враћање далматинских градова под власт византијског цара не би се могло означити као неки особит подвиг ромејског оружја, будући да се радило о врсти споразума између Алексија I и Венеције. Међутим, околност да се ради о реторском тексту, који дозвољава свакојака преувеличавања, налаже обазривост у оценама. Стога сматрамо да се претпоставка према којој би се помињање Далмата у похвалном слову Манојла Страворомана могло тицати далматинских градова ипак мора узети у обзир. Уколико би она била тачна, то би значило да беседа није настала после 1105. јер је те године угарски краљ Коломан (1095–1116) преотео Ромејима градове на источној обали Јадранског мора.[1] Ако се помињање Далмата заиста односи на далматинске градове, то би, с друге стране, могло да значи да Манојло Страворoман под Србима подразумева како рашку државу жупана Вукана, тако и дукљанску државу краља Константина Бодина.

С обзиром на већ истакнуте потешкоће које прате сваки покушај да се у реторским текстовима, изворном материјалу чији је смисао често замагљен и тешко ухватљив, разоткрије права историјска истина, принуђени смо да се приклонимо мање или више вероватним претпоставкама. У сваком случају, због очигледног недостатка чврстих и поузданих доказа којима би били у стању да убедљиво образложимо једну од две изнесене претпоставке, склони смо да предност дамо првој. Наиме, сматрамо да је Манојло Страворoман под Србима подразумевао рашку државу жупана Вукана, а под Далматима ипак дукљанску државу краља Константина Бодина.

На крају, занимљиво је напоменути да је похвално слово Манојла Страворомана као извор за нашу средњовековну историју сасвим измакло пажњи не само наше историографије, него и свих оних који су се бавили проучавањем византијско-јужнословенских односа крајем XI и првих година XII века.[2] Тако, овај мали прилог има задатак да, између осталог, укаже на један до сада непознати источник обавештења о нашој прошлости.

[Зборник радова Византолошког института 27–28 (1989) 93–101]

---

1 Исто, 127 н. 41 (са старијом литературом)

2 Похвално слово Манојла Страворомана није могло бити обухваћено трећом књигом *Византијских извора за историју народа Југославије*, где би му, сходно начелима ове едиције, иначе било место јер је публиковано готово у исто време са њом. Колико нам је познато, међутим, после издавања списа овог византијског великодостојника, осим М. Војнова, нико није расправљао о историјским подацима из његове беседе посвећене Алексију I Комнину.

ГЛАВА ДРУГА

СФРАНЦИС ПАЛЕОЛОГ – ПРОСОПОГРАФСКА БЕЛЕШКА

У историји је остао забележен првенствено по томе што је убио угледног византијског великодостојника Сиргијана. Доживео је, дакле, судбину релативно безначајних крвника, осуђених да заувек остану у сенци својих жртава, нешто налик усуду оног римског војника – његово име се додуше није сачувало у изворним сведочанствима – који је приликом освајања Сиракузе, 212. године пре наше ере, усмртио славног Архимеда. Наиме, попут својеврсног белега понео је неугодну славу егзекутора која је потпуно бацила у засенак све остале податке, фрагментарне и крајње оскудне, о његовој политичкој каријери.

Премда се Сфранцис Палеолог (Σφραντζῆς ὁ Παλαιολόγος)[1] могао дичити презименом које је носила владајућа царска династија, ипак није био особито угледног порекла.[2] Чини се да је разложно допустити могућност да је прибегао устаљеном византијском маниру додавања угледних и звучних презимена и да је уз назив свог релативно скромног рода Сфранцис придружио (мајчино или супругино) громопуцатељно презиме царског дома.[3] Мада у сачуваним изворним подацима не постоји никакав чвршћи хронолошки ослонац

---

1 Наравно, дозвољен је и дублет Сфранцес Палеолог, за који ми се чини да је у нашој литератури и нешто више заступљен. Уосталом, и сам сâм га користио када сам пре десетак година писао овај рад. Овога пута, међутим, одлучио сам се за облик Сфранцис Палеолог, будући да је ближи грчком изворнику.

2 То сасвим изричито саопштава Јован Кантакузин у својој историји. Cf. Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, vol. I, ed. L. Schopeni, Bonnae 1828, 451 (у даљем тексту, Cantacuzenus).

3 Можда помало и неоправдано, у своју књигу о Палеолозима, каткад унеколико застарелу али још увек веома драгоцену уврстио га је, A. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259–1453*, München 1938 (reprint Amsterdam 1962), №119. Међутим, у изванредном просопографском лексикону за епоху Палеолога, у то-

који би то могао да посведочи, сматрамо умесним претпоставку да је Сфранцис Палеолог рођен крајем XIII или почетком XIV века. Осим тога, познато је, да је био ожењен,[1] али се ништа не зна о деци из твог брака. Опрезно се претпоставља да је његова жена могла бити извесна Еуфросина Ласкарина Палеологина Сфранцина, поводом чије смрти је Нићифор Григора саставио једну песму.[2] Иначе, и Јован Кантакузин и Нићифор Григора, главни извори за ромејску историју прве половине XIV столећа, који доносе основне вести о Сфрансису Палеологу, истичу да је припадао синклиту, дакле византијском сенату.[3] Међутим, ваља упозорити да у овим временима византијски сенат заправо није ни постојао, бар не на онај начин на који је деловао у почетним вековима историје Царства.[4] То би значило да израз синклитик, упркос извесним примамљивим могућностима,[5] у овом случају не би требало одлучно схватити као сасвим прецизно одре-

му о личностима које су носиле презиме владајуће династије, не налазимо његово име. В. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, IX, Wien 1989 (у даљем тексту *PLP*). Ипак, оно је у овој едицији нашло своје место под презименом Сфранцис. В. *PLP* 11 (1991) № 27282, p. 154.

1 То сазнајемо посредно, из вести Нићифора Григоре о томе да су после тобожњег одметништва Сфранциса Палеолога његову жену водали по тргу како се не би побудила било каква сумња у искрене намере пребега да се придружи Сиргијану. В. Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen – I. Bekker, I, Bonnae 1829, 498 (у даљем тексту Gregoras).

2 S.G. Mercati, *Collectanea byzantina*, con introduzione e a cura di A.A. Longo, prefazione di G. Schirò, I, Roma 1970, 147, 150. Cf. *PLP* 11 (1991) № 27268, p. 152.

3 Cantacuzenus, I, 451, уз име Сфранциса Палеолога додаје τῶν συγκλητικῶν εἷς, док Gregoras, I, 497, бележи следеће: τις τῶν συγκλήτου Σφραντζῆς ὁ Παλαιλόγος.

4 О византијском сенату в. Ai. Chrystophilopoulou, *Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος*, Athina 1949. Такође в. C. Tsirpanlis, *Byzantine parliaments and representative assemblies from 1081 to 1351*, Byzantion 43 (1973) /Hommage à Marius Canard/ 432–481. Овај чланак је објављен и у часопису Κληρονομία 5 (1973) 28–72.

5 Околност да је Сфранцис Палеолог углавном боравио у Солуну, где се и налазио већи део његове имовине, могла би да наведе на једну занимљиву идеју. У другом граду Царства, где су муниципалне установе имале богату традицију, постојао је градски сенат (σύγκλητος), састављен од припадника аристократских родова. Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, 254–255, истиче да је сенат у Солуну, чије су представнике бирали угледни грађани, у ствари делио власт са градским кефалијом и оличавао самоуправне привилегије града. Био је једини представнички орган који је заседао прилично редовно и чије су надлежности биле утврђене. У нашем случају, међутим, не чини се много вероватном претпоставка да би припадност Сфранциса Палеолога синклиту, о којој говоре Нићифор Григора и Јован Кантакузин, можда требало потражити на тој страни, односно претпоставити да је био члан солунског сената. Пре ће бити да израз синклитик, који двојица великана византијске историографије XIV столећа стављају уз име Сфранциса Палеолога, треба схватити сасвим уопштено.

ђен terminus technicus, него као припадност слоју релативно угледних Ромеја. Дакле, Сфранцис Палеолог није био човек посебно знатног порекла, али, истовремено, није био ни нека безначајна особа; напротив, био је личност која је нешто представљала и значила у одређеним круговима византијске аристократије.

Две су временске одреднице, односно два су догађаја око којих су усредсређени готово сви расположиви подаци о политичкој каријери Сфранциса Палеолога. Први, који се односи на убиство Сиргијана 1334. године, веома је добро познат и често подробно претресан и навођен у литератури. Други, међутим, који се тиче смрти Сфранциса Палеолога до које је дошло током познатог византијског похода на Епир 1340. године, додуше уз знатно мање изворних вести, наишао је, чини се, на незаслужено слаб одјек у историографији, поготово оној коју бисмо могли означити као новију. Управо је та празнина у литератури, уколико бисмо уопште смели тако да је назовемо, била разлог да се латимо писања ове просопографске белешке.

Не желећи да и у овом раду личност Сиргијана потисне у други план Сфранциса Палеолога, о знаменитом византијском великодостојнику дајемо основне податке, неопходне да се разумеју догађаји који претходе његовој ликвидацији. По оцу куманског порекла, а по мајци сродник владајуће династије, Сиргијан је у грађанском рату који је са прекидима вођен од 1321. до 1328. године, а у којем су на супротним странама стајали Андроник II (1282–1328) и Андроник III (1328–1341) Палеолози, одиграо једну од најважнијих улога, најпре у табору младог цара, а потом и на страни старог василевса. Реч је о великашу несвакидашњег дара и огромних амбиција, човеку солидног образовања и неуморном бунтовнику који је маштао чак и о томе да се попне на византијски престо.[1] Зато није ни чудо што су се код њега службовања на најодговорнијим дужностима смењива-

---

[1] О Сиргијану и његовој политичкој каријери још увек се не може заобићи одлична расправа: S. Binon, *A propos d'un prostagma inédit d'Andronic III Paleologue*, Byzantinische Zeitschrift 38 (1938) 133–155, 377–407. За хронологију догађаја из последњих година његовог живота важан је чланак: R. Loenertz, *Ordre et désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène*, Revue des études byzantines 22 (1964) 230231 (*Byzantina et Franco-Graeca*, I, Roma 1970, 122–123). У новије време неколико истраживача су подробним и брижљивим анализама расположивих изворних података унапредили досадашња знања о овом византијском великодостојнику. Cf. *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte,* übersetz und erläutert von J.L. van Dieten, II–1 (Bibliothek der griechischen Literatur 8), Stuttgart 1979, 126 n. 127; *Johannes Kantakuzenos, Geschichte*, übersetz und erläutert von G. Faturos und T. Krischer (Bibliothek der griechischen Literatur 17), Stuttgart 1982, 221 et passim; *Визанӣијски извори за исӣорију народа Југославије* VI, Београд 1986, 192–193 н. 71–72 (С. Ћирковић) /у даљем тексту *Виз. извори VI* /.

ла са мучним данима тамновања и немилости. Тако се после бекства из Цариграда, где му је било суђено због велеиздаје, и извесног бављења на Еубеји, негде последњих месеци 1333. године, овај угледник изненада обрео на двору младог Стефана Душана (1331–1355), који је оштрицу своје агресивне спољне политике усмерио управо на византијске области. Сиргијаново победоносно наступање у Македонији, с пролећа 1334. године сасвим је онеспокојило Андроника III Палеолога, који је стално зазирао од свог некадашњег сарадника и пријатеља. Будући да је ситуација постала готово критична, а да је цар био свестан да је сукоб на отвореном пољу са таквим такмацем скопчан великом опасношћу, он се одлучио на лукавство – почео је да размишља о заробљавању или спектакуларном атентату на Сиргијана. Управо у том тренутку на историјску позорницу ступа Сфранцис Палеолог, спреман да се прихвати незахвалне улоге егзекутора.

Разборито је претпоставити да су одлучујући разлози за упуштање у тако опасан подухват више били среброљубље и похлепа него брига за сигурност отаџбине коју је угрозио угледни ромејски пребег. Премда се главни извори за ове догађаје не слажу када су у питању пресудни мотиви за одлуку Сфранциса Палеолога, утисак је да се под извесним условима међусобно и не искључују. Наиме, Нићифор Григора истиче царево обећање о стицању богатства и славе,[1] док је Јован Кантакузин више склон да те разлоге потражи у жељи византијског великаша за рехабилитацијом.[2] Узимајући у обзир особену личност Сфранциса Палеолога, неки вехементан спој одважности и аморалности – што је посебно дошло до изражаја у завери против василевса неколико година касније – не чини нам се немогућим да су у праву оба великана ромејске историографије. Дакле, сасвим је оправдано помислити да се у овом случају постојећој лакомости Сфранциса Палеолога придружило и хтење за искупљивањем због неке раније превртљивости.

Читав план је по свој прилици скован у Дидимотики, где је Андроник III скупљао војску за ратовање на Западу.[3] Вести двојице византијских историчара о овим догађајима, које су веома подробне и садрже обиље живописних појединости, унеколико се разликују, али, то треба нарочито нагласити, разлике о којима је реч нису суштинске и не досежу опасни праг опречности и међусобног

[1] Gregoras, I, 497.
[2] Cantacuzenus, I, 451.
[3] Пажљивим анализирањем вести Јована Кантакузина до таквог закључка дошао је С. Ћирковић (*Виз. извори VI*, 218 н. 128).

искључивања.[1] Извесну предност свакако треба дати подацима Јована Кантакузина, чији је извештај ипак опсежнији, будући да је био не само очевидац него донекле и учесник у овим збивањима. У василевсов логор тајно је дошао Сфранцис Палеолог и спремно се ставио Андронику III на располагање, покајнички истичући да жели да помогне цару у предстојећем рату против Сиргијана.[2] Пошто наводно није имао никакав одређен план, замисао о његовом одметништву и преласку на страну опасног ромејског пребега родила се у главама Андроника III и великог доместика Јована Кантакузина.[3] Било је предвиђено да се Сфранцису Палеологу дају на управу неки мањи градови недалеко од Костура, што би, како су веровали, изазвало Сиргијана да потражи његово пријатељство и савезништво. Византијски великаш, коме је у овом подухвату била додељена улога „тројанског коња", требало је да прихвати изнесене понуде, а потом, користећи неки згодан тренутак, зароби ромејског пребега и доведе га пред цара. Мада је план носио велики ризик по њега, Сфранцис Палеолог је пристао да се изложи тој опасности.[4] На основу царских повеља добио је управу над тврђавама Соск, Деври, Старидол и Хлерин.[5] Врло брзо се показало да су догађаји почели да се одвијају према лукавим предвиђањима василевса и великог доместика. Сиргијан

---

1 О овим разликама расправља С. Ћирковић (*Виз. извори, VI*, 221 н. 133, 344 н. 155), претходно упозоривши да се код двојице византијских историчара епизода о Сиргијановом одметању у општим цртама слаже, изузев описа самог атентата.

2 Cantacuzenus, I, 451.

3 Ibid. 452.

4 Ibid. 453.

5 Ibid. 454. Cf. F. Dölger, *Regesten der Kaiserkunden des Oströmischen Reiches*, IV (Regesten von 1282–1341), München 1968, № 2808. С. Ћирковић (*Виз. извори, VI*, 343 n. 149) сматра да се административна јединица Сфранциса Палеолога простирала источно и североисточно од Костура, јужно од Пелагоније, према Водену, и да је вероватно обухватала Петерско и Островско језеро. Приликом покушаја убикације наведених тврђава, осим Хлерина (данашње Флорине) наилазило се на велике потешкоће. Девра, коју свакако треба разликовати од Дебра, налазила се неких двадесет пет километара источно од Костура. B. V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, 251–252 (за Хлерин в. 247–248, а за Соск и Старидол, који дуго нису били локализовани, в. 332–333, 335–336). Пре извесног времена, међутим, проф. Томо Томоски, вероватно најбољи познавалац топографије ових подручја Македоније, убицирао је средњовековни град Соск, упозоривши да се налазио источно од Островског језера, под планином Каракамен, код села Катраница (данас Пирги). Штавише, проф. Томоски је локализовао и Старидол, додуше још увек не сасвим прецизно, сматрајући да се налази у троуглу што га данас праве комуникације Козани – Верија и Козани – Сервија, као и вештачко језеро на реци Бистрици (Алиакмон), поред Велвентоса. В. Т. Томоски, *Каде лежел средовековниот град Соск?* Гласник на Институтот на национална историја XXX–1/2 (Скопје 1986) 251–260 (посебно 257, 258–259 н. 23, као и веома прегледну карту која иде уз овај чланак).

се није обазирао на упозоравајућа писма својих рођака из Солуна и Верије, који су предочавали да се чува Сфранциса Палеолога јер је дошао да га убије[1] (у Македонији је он очигледно био на лошем гласу); успоставио је везу са новим заповедником Соска и још неких тврђава и понудио му да пређе на његову страну. Уследило је фингирано бекство василевсовог намесника у противнички табор, пропраћено поступцима који су Сиргијана заваравали и убеђивали у искреност Сфранциса Палеолога . Када се прочуо глас да је он тобоже распродао све и побегао, упућени су људи да му конфискују кућу, а ради потпуне уверљивости његова жена је била изложена понижавајућем обичају срамног вођења по тргу.[2] Препредени Сфранцис Палеолог се још раније обезбедио тако што је издејствовао да Андроник III овласти извесног Дромору, житеља Солуна и његовог пријатеља, да претходно попише све његове поседе, стоку и осталу имовину.[3] То је наводно учињено да би се предало цару, а уистину да би се осујетило пљачкање, сасвим уобичајено у оваквим приликама, и омогућило да благо сачека свога власника после успешно обављеног задатка. Обрадовани Сиргијан је похитао да упозна српског краља са угледним придошлицом, с правом очекујући да ће Душан свом ромејском савезнику послати још већу војну силу. Претходно се ипак побринуо да од Сфранциса Палеолога добије заклетву верности, али се доцније показало да је потценио превртљивост и вероломност свог новог савезника, коме очито ништа није било свето и ни од чега није презао.[4] Прожет осећањем библијске правде, Нићифор Григора, не без горког задовољства, закључује да је Сиргијана, који је нанео неправду Андронику II и био виновник раздора између двојице царева, стигла заслужена казна.[5] Збиља, радило се о непоправљивом интриганту коме није била својствена никаква доследност – свесно изостављамо ону врсту доследности која подразумева само сопствено уздизање.

Међутим, време је пролазило – све се ово догађало у лето 1334. године – а Сфранцису Палеологу се никако није указивала

---

1 Gregoras, I, 498.

2 Ibid.

3 Cantacuzenus, I, 453. То је једини помен Дроморе у расположивим изворима. О њему в. *PLP* 3 (1978) № 5848.

4 Gregoras, I, 498, говори о томе да је Сфранцис Палеолог дао заклетву Сиргијану, док Јован Кантакузин то не спомиње. Уопште о заклетви у Византији в. N. Svoronos, *Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle*, Revue des études byzantines 9 (1951) 106–142 (Variorum Reprints, *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin*, VI, London 1973).

5 Gregoras, I, 498.

прилика да зароби или ликвидира своју жртву. Стога је био забринут и желео да некако обавести цара о својим невољама. На другој страни, василевс је преживљавао тешке тренутке, грозничаво ишчекујући олакшање.[1] Користећи се лукавством – Сфранцис је наводно убедио Сиргијана како је неопходно да пошаље поруку двојици својих људи који су непрестано били у царевој околини и вребали повољан тренутак да га шчепају – известио је Андроника III да није у могућности да изврши планирани задатак, а да се при том не изложи великој опасности. Зато је од василевса тражио да испред бедема Солуна постави неколико војника који би га прихватили и безбедно уклонили ван домашаја непријатељског оружја. Јер – овде Нићифор Григора приписује Сфранцису Палеологу беседничку бравуру – „можда је срамота дуго избивати и вратити се празних руку, али је још већа срамота избивати и не само ништа не учинити него и негде код непријатељских капија дати свој живот".[2]

Најзад, када је већ био знатно поколебан и спреман да бежи како би сачувао главу, неочекивано се указала прилика да изврши оно што је наумио. Са неколицином својих људи нашао се са Сиргијаном, уз кога је била малобројна пратња, на речици Галик, неких десетак километара од Солуна.[3] Проценивши да би покушај заробљавања носио и приличну опасност, Сфранцис Палеолог је без много двоумљења одлучио да убије византијског пребега који ништа није подозревао.[4] Не часећи часа, он и његови људи су мачевима усмртили Сиргијана и, журно напустивши место злочина, побегли у Солун. То се догодило на дан светог мученика Лупа, у уторак 23. августа 1334. године, како је остало забележено у једној

---

1 Ibid. 500.

2 Ibid. 499. Превод је дат према *Виз. извори VI*, 220 (С. Ћирковић).

3 Управо у подробностима које се односе на сам атентат, као што је већ речено, разликују се вести Нићифора Григоре и Јована Кантакузина. Укратко, према првоме (Gregoras, I, 500–501), до убиства је дошло под бедемима Солуна; у осматрање градских зидина пошли су Сфранцис Палеолог са двојицом својих људи и неопрезни Сиргијан који је ишао сам – завереници су искористили изненадну прилику и посекли опасног пребега. С друге стране, Јован Кантакузин (Cantacuzenus, I, 456–457), ситуира место обрачуна на речицу Галик, истичући да је Сфранцис Палеолог био са тридесет својих људи, док је Сиргијан био у пратњи шесторице слугу. О наведеним разликама, на које је већ упозорава, минуциозно је расправљао С. Ћирковић (в. н. 12). Ипак, предност треба дати подацима Јована Кантакузина, који је био ближе самим догађајима.

4 Cantacuzenus, I, 456–457, истиче да је било предвиђено да Сфранцис Палеолог зароби Сиргијана (о томе Нићифор Григора ништа не говори), али је овај у последњем тренутку због ризика преиначио план, што му је доцније Андроник III и замерио.

солунској краткој хроници.[1] Стрепњама Андроника III, који је у солунској луци држао једну брзу тријеру увек спремну да исплови пут Цариграда ако ствари крену низбрдо[2] – што јасно и недвосмислено говори о озбиљности ситуације – коначно је дошао крај. И српски краљ, који је достојно сахранио свог византијског савезника, био је свестан да је Сиргијановом погибијом изгубио ону одлучујућу превагу у сукобу са Ромејима. Тако је већ 26. августа 1334. године,[3] без много оклевања и уобичајеног дипломатског надмудривања, дошло до састанка Андроника III и Стефана Душана и до склапања мировног споразума којим су обустављене ратне операције.[4]

Нема сумње да је Сфранцис Палеолог неизмерно задужио цариградску владу и византијског цара, премда Сиргијана није заробио како је Андроник III не само прижељкивао, него и планирао. У сваком случају, ослободио их је велике бриге и једним потезом разрешио напету и по Ромеје веома неповољну ситуацију у коју их је довео ненадани одлазак прослављеног византијског угледника у Србију.

Сасвим је природно очекивати да је успешан завршетак овако важног подухвата морао да буде пропраћен и одговарајућим наградама за његове извршиоце. Андроник III Палеолог, који је, најзад, могао да одахне, издашно је обдарио сваког према заслугама, а Сфранциса Палеолога, осим одговарајућим годишњим приходима од земљишних поседа (προσόδους τε παρέσχον ἐτησίους ἐκ χωρίων

---

1 Премда опширно описују Сиргијанову ликвидацију, ниједан од двојице византијских историчара не саопштава када се то одиграло. Тачан датум остао је похрањен у једној краткој хроници, сврстаној у групу такозваних локалних хроника. Cf. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I, Wien 1975, 351 № 1, где стоји да је 23. августа, дана трећег, индикта деветог (једино је овде погрешио анонимни састављач, будући да је други индикт исправан), на дан светог Лупа, године 6842, убијен Сиргијан. Иначе, Луп је пострадао за Христову веру за владе римског цара Аурелијана (270–275). Наравно, политичко убиство које је извршио Сфранцис Палеолог, имало је знатан одјек у литератури која се бавила овим делом византијске историје. Поред радова наведених у н. 8 поменућемо још неке: К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952 (репринт 1978) 215; U. Bosch, *Kaiser Andronikos III Palailogos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341*, Amsterdam 1965, 93-95; L. Mavromatis, *Οἱ πρῶτοι Παλαιολόγοι, προβλήματα πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ ἰδεολογίας*, Athina 1983, 86.

2 Gregoras, I, 500.

3 Датум доноси Данилов настављач. В. *Животи краљева и архиепископа српских*, архиепископ Данило и други, издао Ђ. Даничић, Загреб 1866 (репринт 1972), 224.

4 Cantacuzenus, I, 457; Gregoras, I, 501; Dölger, Regesten, IV, № 2815. О овоме споразуму в. *Историја српског народа* I, Београд 1981, 514 (Б. Ферјанчић); *Виз. извори VI*, 221 н. 134, 345–346 н. 157–158 (С. Ћирковић); С. Ћирковић, *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана*, Зборник радова Византолошког института 29–30 (1991) 205–212.

ἀναλόγως)[1] – у оваквој формулацији се препознаје да је од цара заправо добио известан број пронија[2] – почаствовао је и достојанством великог стратопедарха.[3] Реч је о звању које се налазило на високом десетом месту листе световних достојанственика Византијског царства XIV столећа.[4] Са титулом великог стратопедарха он се наводи у једној исправи из новембра исте 1334. године, акту који је због лошег издања у историографији дуго изазивао читав низ различитих недоумица и шароликих тумачења.[5] Међутим, ново издање овог документа сасвим је распршило све сумње и непознанице.[6] Поменутом исправом велики стратопедарх Сфранцис Палеолог потврђује имања светогорског манастира Есфигмена и на већ уобичајен начин ослобађа их пореза, позивајући се при том на једну хрисовуљу из ранијег времена.[7] Радило се о имањима Портареја, у катепаникиону Каламарија, и Крусову, Врасти, Стефанијани, Барјаку и Лемину, смештеним у доњем току Струме, на десној обали ове реке, недалеко од њеног ушћа у Егејско море, областима, дакле, које су припада-

---

1 Cantacuzenus, I, 457.

2 Mavromatis, *Παλαιολόγοι*, 86 н. 19.

3 Cantacuzenus, I, 457.

4 Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, éd. J. Verpeaux, Paris 1966, 137 et passim. Посебно је о овој титули расправљао R. Guilland, *Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Stratopédarque*, Byzantinische Zeitschrift 46 (1953) 63–90 (*Recherches sur les institutions byzantines*, I, Berliner Byzantinische Arbeiten, Band 35, Amsterdam – Berlin 1967, 498–521). Титула великог стратопедарха установљена је у XIII веку, у Никејском царству, а њен први носилац био је Георгије Музалон, човек незнатног порекла али близак пријатељ и главни саветодавац цара Теодора II Ласкариса (1254–1258), касније и регент његовом малолетном сину и наследнику Јовану IV Ласкарису (1258–1261).

5 О старијим издањима овог акта, која су била узрок многобројних странпутица у науци, као и о свим отвореним и тешко решивим питањима проистеклим из тако некоректних издања, подробно је расправљао Љ. Максимовић, *Једна повеља манастира Есфигмен*, Зборник Филозофског факултета 11–1 (1970) /Споменица Јорја Тадића/, 251–253. Главни камен спотицања чине тринаести индикт, који би одговарао 1329. или 1344. години, што је немогуће, као и околност да се Сфранцис Палеолог наводи као стратопедарх а не као велики стратопедарх, што се у дипломатичким изворима с разлогом сматра недопустивим.

6 Actes d'Esphigménou, éd. J. Lefort (Archives de l'Athos VI), Paris 1973, ? 20, 135–137. У овом издању су све недоумице отклоњене пошто је установљено да је индикт трећи, што сасвим одговара 1334. години, а уз име Сфранциса Палеолога стоји тачна титула великог стратопедарха. Све се то прилично јасно види и на фотографији коју издавач доноси у пратећем албуму (Cf. Pl. XXVI). Такође в. и Dölger, Regesten, IV, № 2816. Неколико истраживача региструју ову исправу Сфранциса Палеолога. B. Binon, *Prostagma*, 404–406; P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, 240 n. 3; Guilland, *Études*, 79 (*Recherches*, I, 508).

7 У питању је изгледа хрисовуља Андроника III Палеолога. Cf. Actes d'Esphigménou, p. 136.

ле катепаникиону Рендине.[1] Постојање овога акта на својеврстан начин сведочи о томе да је велики стратопедарх Сфранцис Палеолог у служби Андроника III обављао веома важне управне дужности у поменутим деловима Македоније.[2]

После бурних догађаја из лета 1334. године, засигурно најзначајнијем тренутку у политичкој каријери Сфранциса Палеолога, следи један хијатус у изворима о овоме великашу, временска празнина од неколико година, када се о њему ништа не зна. Вероватно се у његовој каријери и, уопште, животу није догодило нешто од посебне важности (он је и умро са титулом великог стратопедарха), а у сваком случају није се збио ниједан догађај од особитог значаја за Царство у којем је он имао знатнијег удела. Да се тако нешто десило, то би по свој прилици нашло места на страницама историјских дела Нићифора Григоре и Јована Кантакузина. Овако, једини преостали подаци о Сфрансису Палеологу којима располажемо везани су за сам крај његове политичке каријере, који се несрећно подудара са његовом смрћу. Поново је у питању један изразито смео и опасан подухват, чини се донекле лишен смисла за реално, и опет се ради о великом и наглом заокрету – изгледа да је он био непоправљиво превртљив – будући да је овога пута жртва требало да буде нико други до цар Андроник III Палеолог. Изузетно оскудни подаци, сакупљени у свега неколико реченица, којима је придодато и неслагање између главних извора, Јована Кантакузина и Нићифора Григоре, дају широк простор за разнолике претпоставке, више или мање вероватне, које је тешко доказати, али их истовремено није лако ни оборити. Да необичност овог случаја буде већа, од великог доместика, који је био на лицу места и све доживео in vivo, опширнији је био знаменити интелектуалац кога свакако можемо сврстати у „кабинетске" историчаре. Управо та чињеница умногоме замагљује околности под којима су завршени каријера и живот Сфранциса Палеолога, а загонетно ћутање Јована Кантакузина изазива подозрење и недоумицу.

Све се догодило приликом опсаде Арте, која се упркос извесним потешкоћама датује у прву половину 1340. године.[3] После успешног похода Ромеја, 1338. године, Епир се након скоро једног и по столећа

---

1 За убикацију ових имања упућујемо на Index général у Actes d'Esphigménou, p. 199, 205, 223, 234 et 238, као и на прегледну мапу (p. 23).

2 Ж. Лефор уз име Сфранциса Палеолога додаје „gouverneur de la région". Cf. Actes d'Esphigménou, p. 25.

3 У новије време о овим догађајима писао је D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267–1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1988, 108–122 (са одговарајућим изворима и релевантном литературом). Занимљиво је да *PLP* 11 (1991) № 27282, p. 154 следи старо датовање, па поход василевсов, долазак у Епир и смрт Сфранциса Палеолога ставља у 1339. годину.

поново нашао под скиптром византијског цара. Међутим, убрзо је дошло до побуне којом је василевсова власт била оспорена, па је цариградска влада морала да интервенише. Њена војска је продрла у Епир и опсела Арту, где се убрзо појавио и сам Андроник III. Тада је Сфранцис Палеолог – пријежни Нићифор Григора није пропустио прилику да своје читаоце подсети да се ради о убици Сиргијана (ὁ τοῦ Συργιάννου φονεὺς), лапидарно износећи суштинску одредницу делатности и каријере овог ромејског великаша – био откривен и ухваћен у завери против византијског цара.[1] Као учесник овог похода, Сфранцис Палеолог се налазио у логору Андроника III Палеолога и, ношен снагом свакако претеране амбиције, тајно је преговарао са Каталанцима из Тебе и суседним Албанцима.[2] Сасвим су разумљиви разлози и једних и других, поготово Албанаца које је две године раније, дакле 1338. византијски цар, уз помоћ турских најамника страховито поразио.[3] И једни и други су морали бити веома забринути за сопствене позиције пред победоносним надирањем Византије у овим областима. Стога су у личности превртљивог Сфранциса Палеолога нашли праву особу за реализацију мутних планова уперених против ромејског василевса. Мора да је, с друге стране, великом стратопедарху понуђена огромна награда, о којој у потпуном одсуству било каквих података можемо само да нагађамо, када је он био спреман да дигне руку и на самог цара. Овај покушај ни у ком случају не бисмо могли да сврстамо у „дворске" преврате, који су у ово време били заиста ретки, а Сфранцис Палеолог прилично безначајна личност за подухвате таквих размера; вероватно је реч о атентату, за које је овај великаш изгледа постао стручњак. Међутим, читав покушај се неславно завршио и велики стратопедарх није стигао да изврши свој наум. Ухваћен је, али је умро пре суђења – Нићифор Григора не каже ништа одређеније о начину на који је преминуо славољубиви великаш, већ само додаје да му је Бог наменио тежу, вечну казну.[4] Нешто више реда у те догађаје можда уноси једна кратка вест Јована Кантакузина (мада истовремено рађа и извесне недоумице), који додуше ћутке прелази преко целе завере и само сажето саопштава да је тада од дизентерије умро велики стратопедарх Сфранцис Палеолог.[5] Чињеница је да је током овог похода владала

---

[1] Gregoras, I, 553.

[2] Ова збивања не региструју K. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311–1388*, London 1975[2] (Revised Edition, Variorum Reprints) и A. Ducellier, *La Facade maritime de l'Albanie au moyen âge, Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981.

[3] О тим догађајима расправљао је Б. Ферјанчић, *Албанци у византијским изворима* (Илири и Албанци, Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. 39, Одељење историјских наука, књ. 10), Београд 1988, 294.

[4] Gregoras, I, 553.

[5] Cantacuzenus, I, 525.

срдобоља, али су од ње углавном страдали стока, коњи и мазге. Можда ова два обавештења које доносе Нићифор Григора и Јован Кантакузин и не морају бити у колизији; може се допустити и могућност да је ухваћени велики стратопедарх умро од дизентерије. Међутим, остаје загонетно да Јован Кантакузин, који је ван сваке сумње морао бити упознат са завером јер се налазио на месту догађаја, због неког разлога свесно прећуткује нечасну улогу Сфранциса Палеолога, човека који је само неколико година раније ликвидацијом Сиргијана знатно помогао цариградској влади и на неки начин, можда није претерано рећи, „спасао" Царство. Не би требало одбацити ни објашњење да је читаву уроту, будући да је брзо била разоткривена и у корену сасечена, сматрао донекле споредном и релативно небитном у успешној епирској кампањи, што не би било ништа необично када је славни цар – писац у питању.[1] Или је, можда, имао неке своје посебне разлоге да о тој епизоди ћути, разлоге које не можемо чак ни да наслутимо, а природно, још мање да о њима расправљамо, са жељом да понудимо тумачења која одговарају научној ваљаности.[2] У сваком случају, Сфранцис Палеолог – пример византијског великаша не посебно угледног, бескрупулозног и амбициозног, који је на сваки начин желео да недаће Царства користи за лично уздизање и богаћење – неславно је завршио, а његов последњи подухват може се сврстати у оне који су осуђени на невеселу судбину брзог заборава.

[Зборник радова Византолошког института 29–30 (1991) 193–204]

[1] Тако Јован Кантакузин, на пример, ништа не саопштава о познатој завери групе аристократа, током друге половине 1335. године, у време док је Андроник III Палеолог опседао Лезбос и Фокеју. Они су у Цариграду покушали да изврше преврат и чак убију Ану Савојску и малог Јована V Палеолога (1341–1391), о чему пише Gregoras, I, 530–534. Цар–писац такође не каже ништа о завери коју помиње Нићифор Григора (Ibid. 552), а у чијем је разоткривању управо Јован Кантакузин имао пресудну улогу, постаравши се да Андроник III, који је требало да падне као жртва атентата спреманог од стране неких његових рођака, ништа не сазна о овом комплоту. Потоњем василевсу, а затим и монаху, то је била згодна прилика да о себи говори хвалоспевно, што је прилично радо и не тако ретко чинио у своме историјском делу. Тешко је убедљиво објаснити због чега је у овом случају Јован Кантакузин прешао ћутке преко догађаја у којем је одиграо врло важну позитивну улогу.

[2] Занимљиво је да епизода са завером Сфранциса Палеолога није наишла готово ни на какав одјек у историографији. О њој једино говоре: V. Parisot, *Cantacuzène, homme d'etat et historien*, Paris 1845, 142–143, и Т. Флоринский, *Андроник Младший и Иоанн Кантакузин*, Журнал Министерства народного просвещения 204 (1879) 107–108, а наводи је и J.-L. van Dieten, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte*, II-2 (Bibliothek der griechischen Literatur 9), Stuttgart 1979, 392 n. 507. Papadopoulos, *Genealogie*, 76, направио је читаву збрку поистоветивши Сфранциса Палеолога, о чијој смрти ништа не казује, са извесним Сфранцисом кога у својим мемоарима наводи Јован Кантакузин. Ова погрешна идентификација, настала као плод очигледне омашке и стога веома лако уочљива, не може унети никакве недоумице у односу на личност великог стратопедарха Сфранциса Палеолога.

ГЛАВА ТРЕЋА

ПОМЕН СРБА У ЖИТИЈУ ГРИГОРИЈА СИНАИТА

Малоазијска варошица Кукул, недалеко од Смирне, родно је место Григорија Синаита, оснивача исихастичког покрета и једног од највећих богослова позновизантијске епохе.[1] Житије овог чувеног монаха написао је његов млађи савременик и следбеник Калист,[2] калуђер који је у два маха (1350–1353, 1355–1363) седео на столици

[1] Наводимо само неколико најважнијих радова о Григорију Синаиту: J. Bois, *Grégoire le Sinaite et l'hésychasme à l'Athos au XIVe siècle*, Echos d'Orient 5 (1901–1902) 65–73; H.-G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 694–695; J. Kirchmeyer, *Hésychius le Sinaïte et ses Centuries*, Le millénaire du Mont Athos 963-1963, Études et Mélanges I, Chevetogne 1963, 319–329; *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, 2, Wien 1977, № 4601 (у даљем тексту: PLP); M. van Parys, *La liturgie du coeur selon saint Grégoire le Sinaïte*, Irénikon 51 (1978) 312–337; H.-V. Beyer, *Die Lichtlere der Mönche des Gregorios Sinaites, des Euagrios Pontikos und des Ps.-Makarios/Symeon*, Jahrbuch der östereichischen Byzantinistik 31–2 (1981) /= XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten I/1, Wien 1981) 473–512. Пре двадесетак година, једну опсежну студију о Григорију Синаиту, која, између осталог, обухвата и критичко издање његових текстова, енглески превод и коментар, објавио је D. Balfour. V. Θεολογία 52 (1981) 631–681; 53 (1982) 30–62, 417–429, 697–710, 1102–1118; 54 (1983) 153–183.

[2] И. Помяловский, *Житіе иже во святыхь отца нашего Григорія Синаита по рукописи Московской Синодальной библиотеки*, Записки историко-филологического Факультета императорского Санктпетербурского Университета 35 (1894) 1–46. Словенску верзију житија Григорија Синаита објавио је П. Сырку, *Житие Григория Синаита составленное константинопольским патриархом Каллистом. Текст славянского перевода Жития по рукописи XVI века и историко-археологическое введение*, Санктпетербург 1909 /Памятники древней письменности и искусства 272). За однос ова два житија посебно је значајна расправа коју је написао А. Яцимирский, *Из критико-литературных наблюдений над Житием Григория Синаита*, Византийский временник 15 (1908) 300–331. Житије је преведено на новогрчки, а такође и на словенске језике. О томе в. D. Gonis, *Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α´*, Athina 1980, 29-68. Код нас је Јустин Поповић објавио превод Житија светог Григорија Синаита према новогрчком тексту. В. Житија светих за месец април, Београд 1973, 100–112.

васељенског патријарха у Цариграду.[1] Из текста у коме су, сагласно начелима хагиографске литературе, историјске чињенице остајале у сенци анахоретских подвига, светачких чудеса и уопште духовних напора, помаља се неколико драгоцених биографских података на основу којих се може разабрати и васпоставити животни пут Григорија Синаита. Радило се, напоменимо, о занимљивој и по много чему особеној монашкој судбини.

Остало је забележено да је породица Григорија Синаита допала турског ропства, из којег су јој житељи Лаодикеје плаћањем откупнине повратили слободу. Потом је уследило необично путешествије ревносног инока и обилазак знаменитих средишта православља: био је у Јерусалиму, боравио на Кипру, бавио се на Синајској гори, извесно време провео на Криту, где га је неки старац Арсеније упутио у тајне такозване умне молитве, а затим се обрео на Светој гори, најпознатијем монашком обитавалишту византијског света. Неизмерне су биле заслуге Григорија Синаита за јачање и ширење исихазма, најзанимљивијег духовног покрета касновизантијског раздобља, покрета око којег су се средином XIV столећа водиле огорчене и жустре богословске распре и који је, израстајући у најкрупније унутрашње питање Ромејског царства, поред религијског попримио политичка и социјална обележја.[2] Његова дела, у којима је била садржана читава исихастичка традиција, разноврсна и богата, припре-

---

1 За основна обавештења о патријарху Калисту в. В. Мошин, *Св. патријарх Калист и Српска Црква*, Гласник Српске православне цркве, бр. 9, год. 27 (1946) 192–206; PLP 5 (1981) № 10478 (где су наведени сви извори и одговарајућа литература). О плодној списатељској делатности овог духовника расправљао је Д. Гонис у својој докторској дисертацији (за пун библиографски податак види претходну напомену).

2 О исихазму, који је изазвао велико занимање истраживача у XIX и XX столећу, постоји огромна литература. Немогуће је, а на овом месту и непотребно, навести најважније радове посвећене овом питању. Зато указујемо само на неке од њих: Г. Острогорский, *Афонские исихасты и их противники (К истории поздне-византийской культуры)*, Записки Русского Научного Института в Белграде 5 (1931) 349-370 [*Светогорски исихасти и њихови противници (Прилог историји касновизантијске културе)*, Сабрана дела, V (О веровањима и схватањима Византинаца), Београд 1970, 203–222]; I. Hausherr, *Hésychasme et prière* (Orientalia christiana analecta 176), Roma 1966, 1–306; J. Meyendorff, *Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems*, Variorum Reprints, London 1974; Д. Ангелов, *Исихазмът – същност и роля*, Palaeobulgarica V–4 (1981) 56–98. Такође, упућујемо и на преглед библиографије о исихазму. B. D. Stiernon, *Bulletin sur le palamisme*, Revue des études byzantines 30 (1972) 231–241; И. Медведев, *Современная библиография исихастских споров в Византии XIV в.*, Античная древность и средние века 10 (1973) 270–274. За радове настале после 1972. године в. *Theologische Realenzyklopädie*, 14, Berlin – New York 1985, 205–206 (G. Podskalsky); 15 (1986) 287 (F.v. Lilienfeld).

мили су пут у теолошку синтезу коју је начинио Григорије Палама[1] и допринела коначној победи исихазма.[2]

Посебно значајна улога Григорија Синаита била је у ширењу исихастичке мистике међу Словенима. Познато је, наиме, да су чести напади турских пирата на Свету гору у приличној мери реметили његов спокој. Због тога је, одлучивши да на другој страни поврати изгубљени мир, отишао у област Парорију, планинско подручје на граници између Византије и Бугарске,[3] где је уживао покровитељство трновског цара Јована Александра (1331–1371).[4] Ту је основао монашко средиште и започео мисију која је у словенском свету имала велики значај и далекосежне последице.[5] Сматра се да је, дочекавши дубоку старост, умро после 1337. (традиционални датум његове смрти је 27. новембар 1346).[6] Доцније је канонизован и православна црква празнује преподобног Григорија Синаита.[7]

---

1 Када се ради о личности и делу Григорија Паламе још увек је непревазиђена изванредна студија J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959. За издања његових списа, као и изворе и литературу који се односе на овог великог византијског теолога в. PLP 9 (1989) № 21546. На наш језик је преведена позната књига Ј. Мајендорф, *Свети Григорије Палама и православна мистика*, Београд 1983.

2 Црквени сабор у Цариграду, у арилу 1368. године, потврдио је потпуни тријумф исихастичког учења, док је Григорије Палама, који се упокојио непуну деценију раније, задобио ореол светости – био је канонизован. О овоме сабору в. Ф. Успенский, *Философское и богословское движение в Византии XIV в.*, Журнал Министерства народного просвещения 279 (1892) 393 сл.; M. Jugie, *La controverse palamite (1346–1368). Les faits et les documents conciliaires*, Echos d'Orient 30 (1931) 419–421; G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, Studi e Testi 56, Città del Vaticano 1931, 49–61; *Les régestes des actes du patriarcat de Constantinople, Vol. I, Les actes des patriarches, Fasc. V, Les régestes de 1310 à 1376*, par J. Darrouzès, Paris 1977, № 2541; Ј. Мајендорф, *Византијско богословље. Историјски токови и догматске теме*, Крагујевац 1985, 92–95.

3 О убикацији Пароријe в. Г. Горов, *Местонахождението на средновековната Парория и Синаитовия манастир*, Исторически преглед 28–1 (1972) 64–75 (са навођењем ранијих мишљења).

4 О Јовану Александру в. И. Божилов, *Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, София 1985, № 33, 149–178.

5 О мисији Григорија Синаита у словенском свету в. A.-E. Tachiaos, *Gregory Sinaites' Legacy to the Slavs: Preliminary Remarks*, Cyrillomethodianum 7 (1983) 113–165. Такође, в. Г. Прохоров, *Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в.*, Труды Отдела древне-русской литературы 23 (1968) 86–108; И. Мейендорф, *О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в.*, Труды Отдела древне-русской литературы 29 (1974) 291–305; Й. Колев, *Исихасты и славянская литературная деятелность на Балканах в XIV веке*, Études balkaniques 15–3 (1979) 104–116; A. Laiou, *Saints and Society in the Late Byzantine Empire*, Charanis Studies (Essays in Honor of Peter Charanis), New Brunswick, New Jersey 1980, 87–114.

6 PLP 2 (1977) № 4601.

7 *Bibliotheca hagiographica graeca*, ed. F. Halkin, I (Subsidia hagiographica 8a), Bruxelles 1957[3], 235.

Овим малим прилогом желели бисмо да усмеримо позорност на једну реченицу из његовог житија у којој се помињу Срби. Она се односи на мисију Григорија Синаита у словенском свету, где су богословске идеје ученог теолога имале великог одјека. Премда изражава прилично знану историјску чињеницу, то је податак на који, бар колико је нама познато, нико у нашој историографији није посебно указао. Писац житија Григорија Синаита, цариградски патријарх Калист, говорећи о његовом учењу истиче да се оно ширило „не само код Ромеја (Византинаца) и Бугара, него пак и код самих Срба и даље" (μὴ μόνον Ῥωμαίων, φημὶ, καὶ Βουλγάρων ἀλλὰ καὶ αὐτῶν δήπου τῶν Σέρβων καὶ ἐπέκεινα).[1] И заиста, добро је знано да је славни богослов у словенском свету уживао огроман углед и да су у тамошњим земљама његове идеје наишле на плодно тло. Многи међу потоњим ствараоцима словенске духовности били су следбеници и, непосредни или посредни, ученици Григорија Синаита. У Бугарској су то били Теодосије Трновски, Иларион, патријарх Евтимије (1375–1393) и познати кијевски митрополит Кипријан (1375–1406).[2] Разумљиво је да је утицај Григорија Синаита био веома снажан и у Србији, где међу његове најзначајније присталице можемо уврстити Ромила Раваничког, рођеног у Видину од оца Грка и мајке Бугарке, и Григорија Горњачког, који се у литератури често срећу и под именима Ромил Видински и Григорије Синаит Млађи.[3] Уопште, у овом случају умесно је говорити о такозваним синаитима, смиреним подвижницима српског, грчког или бугарског порекла, који су, надахнути исихазмом, на подручје Србије донели обновљену традицију светогорске духовности, византијске књижевности и уметности.[4] Тај

---

[1] Помяловский, *Житие Григория Синаита*, 30.

[2] О ширењу исихазма у Бугарској инструктивна је расправа К. Иванова-Константинова, *Някои моменти на българовизантийските литературни връзки през XIV в. (Исихазмът и неговото проникване в България)*, Старобългарска литература 1 (1971) 209–242. Такође в. *История на България*, III, София 1982, 399 сл. (Д. Ангелов – В. Гюзелев). Пре десетак година појавила се одлична студија о Кипријану. В. Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, Београд 1991, 175–199. Енглеско издање ове књиге, публиковано је три године раније. В. D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988.

[3] За основне податке о Ромилу Раваничком в. PLP 10 (1990) № 24533, као и напомене које следе. О Григорију Горњачком својевремено је писао Ђ. Радојичић, *Григорије из Горњака*, Историјски часопис 3 (1951–1952) 85–106.

[4] В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 126–129; A.-E. Tachiaos, *Le monachisme serbe de saint Sava et la tradition hésychaste athonite*, Хиландарски зборник 1 (1966) 83–89; исти, *Исихазам у доба кнеза Лазара* (О кнезу Лазару, научни скуп у Крушевцу 1971), Београд 1975, 93–103. Овај рад је штампан и на француском језику под насловом *Le mouvement hésychaste pendant les dernières décennies du XIVe siècle*, Κληρονομία 6–1 (1974) 113–130.

имиграциони покрет је попут разливене магме прекрио широк простор од јужног Јадрана до Дунава. Штавише, од седамдесетих година XIV столећа у Србији је створено читаво једно ново монашко средиште. Реч је о подручју источно од Велике Мораве, на падинама Кучаја и Хомољских планина, са јаком колонијом синаита.[1] У књижевности и усменом предању сачувала се успомена на најмање четрнаесторицу припадника овог својеврсног интелектуалног кружока. Поред Ромила Раваничког и Григорија Горњачког, свакако најистакнутијих међу њима, поменућемо још неколико монаха, уз чија је имена стајала епитет синаит: Данило, Андреј, Сисоје, Мартирије, Роман, Зосим, Вавил, Нестор, Јов и Јоша.[2]

Исихастичко учење, додајмо, одјекнуло је и у румунским земљама,[3] као и на подручју средњовековне Русије, која се постепено али сигурно ослобађала татарске власти. Тако је и Сергије Радоњешки, старешина манастира Свете тројице недалеко од Москве, у другој половини XIV века утемељио један мистички покрет.[4] Разложно је претпоставити да се израз „и даље" (καὶ ἐπέκεινα) у поменутој реченици житија светог Григорија Синаита односио превасходно на румунске и руске земље, где је исихастичко учење ухватило чврсте корене. Зато је оправдано истаћи да се радило о новом космополитском покрету који је обухватио Византију, Бугарску, Србију, румунске земље и Русију.[5] И управо у распростирању исихазма, можда сликовитије него на било ком другом примеру, уочава се оно што се са пуно разлога назива „византијским комонвелтом".

---

[1] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 201 сл.

[2] Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-етнографска расправа)*, Смедерево 1965, 195–202; Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века* (Манастир Раваница 1381–1981. Споменица о шестој стогодишњици), Београд 1981, 101–134.

[3] A. Elian, *Byzance et les Roumains à la fin du Moyen Age*, Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies (Oxford, 5–10 September 1966), ed. J. Hussey – D. Obolensky – S. Runciman, London – New York – Toronto 1967, 195–203; R. Joanta, *Roumanie. Tradition et culture hésychastes* (Spiritualité orientale 46), Abbave de Bellefontaine, Bégrolles-en-Mauges (Maine et Loire), 1987.

[4] О ширењу исихастичког учења у Русији в. A.-E. Tachiaos,*Ἐπιδράσεις τοῦ Ἡσυχασμοῦ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν ἐν Ρωσίᾳ (1328–1406)*, Thessaloniki 1962, 17 sq.; J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian relations in the fourteenth century*, Cambridge 1981, 96 sq. На ову тему су особито занимљиве и расправе: А. Василъев, *Андрей Рублев и Григорий Палама*, Журнал Московской Патриархии 10 (1960) 33–44 и Н. Голейзовский, Исихазм и русская живопись XIV-XV вв., Византийский временник 29 (1968) 196–210.

[5] Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1991, 360.

Српска средњовековна култура у највећој мери је проистекла из окриља префињеног и надмоћног Ромејског царства, цивилизације чије су тековине, зракасто се ширећи, допирале до најудаљенијих кутака оновремене васељене. Због тога је она, разумљиво, била подложна духовним струјањима која су настајала у Цариграду и осталим византијским спиритуалним средиштима. Такав је случај био и са прихватањем исихастичког учења, које је попут великог таласа запљуснуло околни свет, остављајући дубоке трагове. Зато се може рећи да је наведена реченица из житија Григорија Синаита живописно сведочанство о ширењу једног духовног феномена – какав је био исихазам – на подручје Србије, а обухватније узевши, убедљив доказ о снажном византијском утицају на српску духовност.

[Зборник радова Византолошког института 32 (1993) 149–154]

ГЛАВА ЧЕТВРТА

О ВРЕМЕНУ ЗАМОНАШЕЊА ЦАРИЦЕ ЈЕЛЕНЕ

ЈЕДНА ПРЕТПОСТАВКА

У другој половини III столећа, за време једне од највећих криза које познаје светска историја, по беспућима египатских пустиња отпочео је монашки живот. Потом су насеобине еремита, преливши се преко Синајског полуострва, ницале у Сирији и Палестини, а онда у Кападокији и осталим деловима малоазијског потконтинента. Хиљаде људи, надахнутих хришћанском вером и ношени исконском есхатолошком устремљеношћу ка царству небеском, драговољно су напуштали све благодети али и тегобе овоземаљског живота и спремно се отискивали у ново и непознато. Настојали су да у неприступачним пећинама или на удаљеним голетима, далеко од уобичајене вреве и свакодневних брига, досегну смирење и бестрасност. Тако је већ у IV столећу монаштво доживело велики узлет, настављајући да буја несмањеном снагом кроз читав средњи век.[1]

---

1 Будући да је литература о монаштву у Византији и, уопште, на хришћанском истоку готово несагледива, свесно смо се ограничили на навођење само неких од најважнијих радова: K. Holl, *Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem Neuen Theologen*, Leipzig 1898 (reprint: Hildesheim 1969); J.-M. Besse, *Les Moines d'Orient antérieurs au Concile de Chalcédoine (451)*, Paris 1900; Епископ Никодим (Милаш), *Православно калуђерсшво. Исшоријско-канончка радња са додашком Хиландарскоī усшава*, Мостар 1902; В. Марковић, *Православно монашшво и манасшири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920; H. Delehaye, *Les Saints Stylites* (Subsidia hagiographica 14), Bruxelles 1923; В. Марковић, *Порекло хришћанскоī монашшва*, Хришћански живот 6 (1923) 294–306; Епископ Иринеј, *Ойширна йравила Св. Василија Великоīа*, Духовна стража 1 (1928) 1–6, 89–98, 177–184, 253–260, 2 (1929) 1–5, 89–93, 169–172, 249–253, 3 (1930) 1–10, 88–92, 165–173; J. Quasten, *Patrology*, I–II–III, 1950–1953–1960; H. Delehaye, *Byzantine Monasticism* (Byzantium. An introduction to East Roman Civilization, ed. N.H. Baynes – H. St. Moss), Oxford 1953[3], 136–165; P. Cousin, *Précis d'histoire monastique* (La vie de l'Eglise. Collection publiée sous la direction d'E. Jarry), Tournai 1958; P.O. Rousseau, *Le*

У жељи да задобију вечно спасење, упоредо са мушкарцима, најстрожој аскези подвргавале су се и жене, бирајући пост и молитву као начин да се победи телесно и стекну врлине. Поменућемо, на пример, знамениту Меланију Старију и њену још чувенију унуку Меланију Млађу, које су живеле и подвизавале се у другој половини IV и у првим деценијама V века.[1] Занимљиво је указати на следећу чињеницу: као што су за монахе правила прописали Пахомије Велики и Василије Велики, тако су за монахиње одредбе подвижничког обитавања утемељиле најпре Пахомијева сестра, а затим и света Макрина,[2] сестра кападокијских отаца Василија Великог и Григорија Ниског. Наравно, број калуђерица у Византијском царству био је

---

rôle important du monachisme dans l'Église d'Orient /Il monachesimo orientale. Atti del Convegno di Studi Orientali che sul predetto tema si tenne a Roma sotto direzione del Pontifico Istituto Orientale, nei gorni 9, 10, 11 e 12 aprile 1958 (Orientalia Christiana Analecta 153)/, Roma 1958, 33–55; J. Leroy, *Moines et monastères du Proche-Orient*, Paris 1958; H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 120–140; D.C. Lialine, *Monachisme oriental et monachisme occidental*, Irénikon 33 (1960) 435-459; A.-J. Festigière, *Les moines d'Orient*, I, II, $III_{1\text{-}3}$, $IV_{1\text{-}2}$, Paris 1961–1965; D.J. Chitty, *The Desert a City. An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism under the Christian Empire*, Oxford 1966; B. Altaner – A. Stuiber, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg – Basel – Wien 1966; J.M. Hussey, *Byzantine Monasticism*, The Cambridge Medieval History, IV–2, Cambridge 1967, 161–184; D. Knowles, *Christian Monasticism*, London 1969; P. Brown, *The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity*, Journal of Roman Studies 61 (1971) 80–101; A. Failler, *Le monachisme byzantin aux XIe – XIIe siècles: Aspects sociaux et économiques*, Cahiers d'Histoire 20 (1975) 279–302; P. Canivet, *Le monachisme syrien selon Théodoret de Cyr* (Théologie historique 42), Paris 1977; C. Mango, *Byzantium. The Empire of the New Rome*, London 1980, 105–124; *The Byzantine Saint*. University of Birmingham, Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, ed. S. Hackel (Studies Supplementary to Sobornost 5), 1981; А. Јефтић, *Патрологија, II, Источни оци и писци 4. и 5. века од Никеје до Халкидона 325–451*, Београд 1984, 269–311; *Историја монаха у Египту – Поуке Светог Антонија* (Светосавска библиотека: Неимари и писари 12), Крњево 1984; A. Papadakis, *Byzantine Monasticism Reconsidered*, Byzantinoslavica 47 (1966) 34–46; A.-M. Talbot, *An Introduction to byzantine monasticism*, Illinois Classical Studies 2 (1987) /Byzantium and its Legacy, Fall 1987/ 229–241; Ј. Мејендорф, *Византијско богословље. Историјски токови и догматске теме*, Крагујевац 1989², 80–95; Д. Богдановић, *Свети оци и учитељи цркве*, Београд 1989, 158–181; D. Papachrysanthou,*'Ο ἀθωνικὸς μοναχισμός. Ἀρχὲς καὶ ὀργάνωση*, Athina 1992; J. Patrich, *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, Washington 1995, 3 sq.; *Mount Athos and Byzantine Monasticism: Papers from the Twenty-eight Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994*, ed. A. Bryer – M. Cunningham (Society for the Promotion of Byzantine Sudies, Publications 4), Newcastle 1996. Приликом састављања ове мале библиографије драгоцену помоћ нам је пружио ђакон др Радомир Поповић, доцент Богословског факултета у Београду, на чему му се најтоплије захваљујемо.

1 *Bibliotheca hagiographica graeca*, ed. F. Halkin, II (Subsidia hagiographica 8a), Bruxelles 1957³, 108–109 (у даљем тексту: *BHG*).

2 Милаш, *Православно калуђерство*, 12. О Светој Макрини в. *BHG*, II, 70.

неупоредиво мањи него број калуђера.[1] Једно истраживање, спроведено на ограниченом узорку и само за епоху династије Палеолога, дакле за два последња века византијске историје (1261–1453), казује да је међу онима који су се Богу за љубав одрекли световног бивствовања било свега 4% жена.[2] Истовремено ваља напоменути да се анализом тог узорка, чија се недовољност не може пренебрегнути,[3] дошло до закључка да је од укупног броја личности, о којима у расположивим изворима постоје подаци, само 8% жена.[4] Премда умногоме условни – сама ауторка је веома свесна како фрагментарности и оскудности изворних сведочанстава, тако и непотпуности узетог узорка[5] – резултати овог научног огледа уз одређене ограде могу бити ваљан показатељ стварног стања.[6]

Тешко је засигурно претпоставити какав би био исход сличног истраживачког покушаја када је реч искључиво о српским земљама у средњем веку. Будући да је расположив изворни фонд свакако мањи, то би доношење одлучних и далекосежних закључака, било још несигурније, односно поузданост добијених резултата морала би бити спуштена на нижи ступањ. Могла би се, додуше, допустити претпоставка да би исход таквог научног прегнућа вероватно био налик

---

1 Пре неколико година у Атини је одржан научни скуп са темом „Жене и византијско монаштво", на којем је поднето десет занимљивих саопштења. Cf. *Women and Byzantine Monasticism*, Proceedings of the Athens Symposium 28–29 March 1988, ed. J.Y. Perreault (Publications of the Canadian Archaeological Institute at Athens № 1), Athens 1991, 11–117. Неколико радова који се непосредно односе на жене и византијско монаштво објављено је у часопису Byzantinische Forschungen 9 (1985).

2 A.-M. Talbot, *A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women*, Byzantine Saints and Monasteries, Brookline Mass. 1985, 1–20.

3 За узорак су одабране 9082 личности које се наводе у прва четири тома серије *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, Wien 1 (1976), 2 (1977), 3 (1978), 4 (1980) /у даљем тексту: *PLP*/. Међу њима срећемо 2035 духовника и само 84 монахиње, односно игуманије.

4 Talbot, *Comparison*, 1.

5 Ibid. 1 sq.

6 Унеколико различити проценти добијају се упоређивањем бројева мушких и женских манастира у Византији. За Цариград епохе Палеолога тај однос је био 55 према 30. То значи да је од укупног броја престоничких монашких обитељи током два последња столећа ромејске историје, чак 35% припадало калуђерицама. Међутим, ако се узме у обзир целокупна повест Царства, која је трајала више од једног миленијума, омер мушких и женских манастира у граду Константина Великог био је 270 према 77, што значи да је удео оних које су настањивале монахиње износио 22%. У унутрашњости, међутим, срећемо другачије стање. Испитивањем узорка, који је додуше географски ограничен, долазимо до резултата да је однос мушких и женских манастира током читаве византијске историје био 225 према 17; дакле, само 7% отпадало је на самостане у којима су обитавале калуђерице. Ове прецизне податке саопштава Talbot, *Comparison*, 1–2.

поменутом опиту са византијским узорком, уз евентуалну могућност да би наведени проценти били чак и нешто мањи.

Међу најпознатије монахиње из наше средњовековне прошлости – с дужним уважавањем би требало да се помену Јелена Анжујска (жена краља Стефана Уроша I), Јелена–Јефимија (супруга деспота Јована Угљеше), Милица–Јевгенија–Јефросинија (жена кнеза Лазара), Мара–Марина (супруга Вука Бранковића) – свакако се мора убројати српска царица Јелена, жена Стефана Душана (1331–1355), у монаштву наречена Јелисавета.

Рођена вероватно око 1310. године,[1] у браку деспота Страцимира и Кераце, ћерке бугарског цара Михаила Шишмана (1323–1330), Јелена се на историјској позорници појавила 1332. године, када се удала за српског краља Стефана Душана.[2] Био је то политички брак, који је у знатној мери допринео добрим односима српске и бугарске државе у наредним деценијама. Подсетимо се, радило се о раздобљу када је на трновском престолу седео цар Јован Александар (1331–1371), брат нове српске краљице. За разлику од њених претходница, она је имала много значајнију улогу на немањићком двору, улогу чији се почетак временски подудара са избијањем грађанског рата у Византији, с јесени 1341. године, и српским упливисањем на ромејске међусобице.[3] То је учинила на начин који је оставио снажан утисак и на цара–писца Јована Кантакузина, па је у својим мемоарима о Јелени писао са пуно уважавања и, усуђујемо се рећи, чак са својеврсном наклоношћу.[4] Њене заслуге за Душаново царско уздизање, 16. априла 1346. године, са пуно разлога сматрају се веома значајним.[5] Ипак, њена државничка каријера у правом смислу те речи започиње тек после мужевљеве смрти (децембар 1355), када је, већ као монахиња Јелисавета, постала владар такозване Серске државе.[6] На том одговорном положају налазила се цело једно десетлеће, негде до 1365. године, а онда се, препустивши власт деспоту Јова-

---

1 М. Пурковић, *Јелена, жена цара Душана*, Диселдорф 1975, 4.

2 За основне податке о српској царици Јелени в. Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 3 сл. (Сабрана дела IV, *Византија и Словени*, Београд 1969, 425 сл.); Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1989², 11 сл.; *PLP* 3 (1978) № 6006; И. Божилов, *Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, София 1985 (репринт: 1994), № 37, 186–191.

3 Божилов, *Асеневци*, 186.

4 Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, ed. L. Schopeni, vol. II, Bonnae 1831, 269 sq. Превод ових занимљивих одломака дат је у књизи *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986, 377 сл. (Б. Ферјанчић).

5 Божилов, *Асеневци*, 187.

6 Острогорски, *Серска област*, 3 сл. (Сабрана дела IV, 425 сл.); Божилов, *Асеневци*, 187–188.

ну Угљеши, вратила на двор свог сина Стефана Уроша (1355–1371).[1] Неколико година касније, 7. новембра 1376, монахиња Јелисавета се упокојила.[2] Тако је заокружена особита биографија једне српске средњовековне владарке.

Овим малим прилогом враћамо се датовању замонашења царице Јелене, питању које је у науци расправљано у неколико наврата. То чинимо у уверењу да за овај догађај можемо предложити тачну хронолошку одредницу, прецизнију од оне која је данас углавном прихваћена. Пре него што изнесемо наше образложење, подсетићемо на досадашња датовања примања монашког завета удовице српског цара. Полазећи од записа на једном рукопису са Синајске горе,[2] који носи 6868. годину од Стварања света – дакле време од 1. септембра 1359. до 31. августа 1360 – а у којем се Јелена помиње као монахиња Јелисавета, њено замонашење је најпре тако и датовано.[4] Корак даље у прецизнијем одређивању овог духовног чина направљен је на основу повеље у којој цар Урош са мајком дарује Кирилу, митрополиту града Мелника, цркву светог Никите Стошког.[5] Будући да овај документ потиче из маја 6864. и садржи индикт 9, док се српска царица у два маха наводи под монашким именом Јелисавета, са пуно разлога је предложено ново датовање Јелениног подвизавања у 1356. годину[6] или, строже узевши, у период између Душанове смрти (20. децембар 1355) и маја 1356. Сасвим је разумљиво да је овако убедљива претпоставка прихваћена у историографији.[7]

Уследио је веома занимљив покушај да се тај усвојени хронолошки оквир – ради се заправо о прва четири месеца 1356. године – још више сузи. Узет је у обзир ктиторски портрет у цркви свете Богородице у Матеичу, где је царица Јелена наводно представљена у

---

1 Острогорски, *Серска област*, 6–7 (Сабрана дела, IV, 439–440).

2 Пурковић, *Јелена, жена цара Душана*, 25; Божилов, *Асеневци*, 189.

3 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902 (репринт 1982), 42, бр. 116.

4 К. Јиречек, *Историја Срба* I, Београд 1952 (репринт 1978), 237.

5 Ова повеља је публикована у два наврата. В. С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 308; А. Соловјев, *Повеље цара Уроша у Хиландарском архиву*, Богословље 2 (1927) 286.

6 М. Пурковић, *Кад се покалуђерила царица Јелена?* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 12 (1932) 167.

7 Острогорски, *Серска област*, 5 (Сабрана дела IV, 438); Д. Кораћ, *Света гора под српском влашћу (1345–1371)*, Зборник радова Византолошког института 31 (1992) 124. И сам М. Пурковић је у једном од својих последњих радова поновио датовање које је предложио четрдесетак година раније. В. Пурковић, *Јелене, жена цара Душана*, 19.

белој удовичкој одећи.[1] На тај начин је замонашење српске владарке датовано у рано пролеће 1356. године,[2] што практично значи у раздобље од отприлике два месеца (последња декада марта, април и евентуално део маја). Утисак је, међутим, да ова одважна хипотеза почива на недовољно поузданим основама.[3] Из свега изнетог произлази да остаје на снази давнашња претпоставка према којој је царица Јелена примила монашки постриг 1356,[4] односно током прва четири месеца те године.

У настојању да одредимо тачан датум замонашења српске владарке нисмо били у могућности да се ослонимо ни на какав нови или, пак, стари и добро познат историјски извор. Напротив, уверени да се из поменутих врела обавештења о хронологији овог догађаја више ништа прецизније не може закључити, остављамо по страни све расположиве источнике и усуђујемо се да кренемо и другим, свакако мање уходаним путевима. Тако се од самог почетка развојна линија нашег размишљања рачва на две гране, које се после дивергентног кретања напослетку ипак плодоносно сустичу и, спремни смо да верујемо, за исход имају чврсту претпоставку у виду сасвим конкретног датума. С једне стране, полазимо од познате чињенице да се обично водило рачуна о томе да се ступање у монашку заједницу, као свечани чин и, сагласно патристичкој традицији, једна од светих тајни, има обавити на неки значајнији црквени празник. Размишљање у том смеру неизоставно нас је морало довести до велике хришћанске светковине – Ускрса. Добро је познато да је посреди такозвани покретни празник, што је у овом случају чињеница од посебног значаја, празник који је године 1356. падао 24. априла.[5] Склони смо, дакле, да догађај који је у жижи наше истраживачке позор-

---

1 Н. Окунев, *Грађа за историју српске уметности. 2. Црква Свете Богородице – Матеич*, Гласник Скопског научног друштва 7–8 (1930) 89 сл.; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопје 1934, 59, табла XIX (репринт Београд 1996, 59, 196 бр. 47); I. Božilov, *L'arbre généalogique de la reine Hélène à Mateiče*, Études historiques 12 (1984) 7 sq. (са навођењем одговарајуће литературе); Божилов, *Асеневци*, 451–459.

2 Божилов, *Асеневци*, 187.

3 Према мишљењу академика Војислава Ј. Ђурића, постоји много недоумица око родословног стабла царице Јелене у Матеичу. За нашу тему најзначајније су две: крајње несигурна хронологија оснивања манастира и настанка ктиторских портрета, с једне, и чињеница да не може бити речи о царичиној удовичкој одећи, с друге стране. Једноставније речено, овај историјски извор је потпуно непоуздан у покушајима да се прецизно датује замонашење царице Јелене. На овом месту желели бисмо да изразимо дубоку захвалност академику Ђурићу на помоћи коју нам је пружио током писања овог прилога.

4 В. н. 6 на стр. 33.

5 V. Grumel, *La Chronologie. Traité d'études byzantines*, I, Paris 1958, 261.

ности датујемо управо у тај дан. Наравно, овакво датовање само по себи – уколико се не ојача још неким аргументом одговарајуће снаге – остаје у равни пуког домишљања и недовољно је да буде доказ у прилог предложене хронологије. Због тога је наше размишљање ишло и у другом смеру, имајући за полазиште име Јелисавета које је царица Јелена добила примајући монашку ризу. Одавно је примећено да је у средњем веку на хришћанском истоку био чест случај да су монашка имена оних који су се заклињали Богу на верност почињала истом словом као и њихова дотадашња световна. Многобројни су примери који би ово могли да потврде. При том се, наравно, обавеза да имена буду хришћанска једноставно подразумева. Истине ради ваља нагласити да ова раширена појава никада није била уздигнута на ниво принципа.[1] У нашем случају, међутим, имали смо управо тај пример, Јелена–Јелисавета, дакле духовно име почињало је истим словом, као и световно. Прилично је познато да се монашки назив узимао углавном према неком светитељу, личности коју је црква канонизовала и празновала.[2] Постојала је, додуше, могућност да се калуђерско име добије и по такозваном куму, старијем монаху који се старао о искушенику и постепено га уводио у тајне подвижничког живота. Када је у питању царица Јелена, која као мајка владајућег српског цара Стефана Уроша и сестра актуелног бугарског цара Јована Александра није била обична личност, чини нам се да отпада могућност да је уопште прошла кроз уобичајен искушенички стаж. Уосталом, радило се о кратком временском периоду, у сваком случају мањем од три године, колико су прописи предвиђали, па чак мањем и од шест месеци, што је било најкраће искушеништво и дозвољавало се само у посебним случајевима.[3] С обзиром на такође добро знану чињеницу да је право на постриг калуђерица имао једино епископ,[4] отпада и могућност да је царица Јелена могла добити име по духовном куму, па преостаје да за њеним именом трагамо у простору који нам дарује хагиографија. У црквеној историји позната је чудотворка Јелисавета из VI столећа, која се подвизавала у цариградском манастиру светих Козме и Дамјана, а касније била и његова игуманија.[5] Она је задобила ореол светости и православ-

---

1 Р. Грујић, *Промене имена при монашењу код средњовековних Срба*, Гласник Скопског научног друштва 11 (1932) 239–240.

2 Корисне савете о овом питању дао нам је колега Миодраг Петровић, научни саветник Историјског института у Београду. Користимо прилику да му најтоплије захвалимо.

3 Милаш, *Православно калуђерство*, 20.

4 Исто, 21.

5 *BHG*, III, 25; Ј. Поповић, *Спомен преподобне мајке наше Јелисавете Чудотворке*, Житија светих за април, Београд 1973, 380–381.

на црква је прослављa 24. априла.[1] Одмах пада у очи да су се 24. априла 1356. године поклопили дан преподобне Јелисавете, као непокретни, и Ускрс, као покретни празник. Управо ова подударност, која поседује знатну богословску тежину, умногоме оснажује нашу аргументацију и у настојању да се тачно одреди време замонашења српске царице чини својеврсну карику која недостаје. Према нашем мишљењу, царица–удова Јелена примила је монашки завет у недељу 24. априла 1356. године, на Ускрс и празник цариградске чудотворке Јелисавете.[2]

[Зборник радова Византолошког института 33 (1994) 195–202 /коаутор овога рада је проф. др Бранислав Милутиновић, који је љубазно дозволио да се заједнички текст овде поново објави/]

---

[1] Х. Столић, *Православни свешачник. Месецослов свеших*, I (септембар–јун), Београд 1988, 409.

[2] Уколико је наша претпоставка тачна, а она се при садашњем стању извора не може егзактно ни потврдити ни оповргнути, значило би да је и датовање Ивана Божилова, које почива на непоузданим темељима, у крајњој линији ваљано. Подсетимо се, Божилов, *Асеневци*, 187 сматра да је царица Јелена примила монашки постриг у рано пролеће 1356. године.

ГЛАВА ПЕТА

О БОРАВЦИМА ВИЗАНТИЈСКОГ ЦАРА ЈОВАНА V ПАЛЕОЛОГА НА СВЕТОЈ ГОРИ

Буктиња монашког живота, коју је седамдесетих година III столећа – у доба једне од највећих криза у целокупној светској историји – на велелепан начин упалио Антоније Велики, а коју су са осећањем дубоког поштовања прихватили његови многобројни следбеници и из поколења у поколење брижљиво одржавали, није згасла ни у наше време. Напротив, она и данас, после више од седамнаест векова, пламти и обасјава све оне који се Богу за љубав одричу световног бивствовања и без задршке подвргавају најстрожим захтевима испосничког завета. Света гора, јединствена монашка република и „небески град", како је у тренутку надахнућа и испуњен религиозним заносом назива један византијски писац, одувек је представљала стециште најревноснијих међу Христовим поклоницима. О некима од њих постоје веома живописне приповести у којима се на особен начин преплићу историјска збиља и најнеобичнија уобразиља.

Да би подвизи најревноснијих међу божијим људима били сачувани и остали неокрњени ерозијом заборава, да би могли да надахњују нараштаје који долазе, да би били похрањени за вечност, установљено је житије, (βίος) или животопис светога, хагиографија (ἁγιογραφία), како се још назива овај жанр средњовековне књижевности.[1] Неопходно је нагласити да је ова врста литературе проистекла из дужих или краћих записа о страдањима првих хришћанских

---

[1] За основна обавештења о овој врсти литературе в. R.Aigrain, *L'hagiographie*, Paris 1953; *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, ed. F. Halkin, I–II–III, Bruxelles 1957³, IV (*Auctarium*), Bruxelles 1969, V (*Novum Auctarium*) Bruxelles 1984; F. Halkin, *Recherches et documents d'hagiographie byzantine*, Bruxelles 1971; Ђ. Трифуновић, *Азбучник срӣских средњовековних књижевних ӣојмова*, Београд 1992², 47–77.

мученика (acta martyrum, μαρτύριον).[1] У словенском преводу то је, у ствари, жанр „мученија”, књижевна форма у којој су сажети, најнужнији подаци о пореклу мученика или о неким околностима његовог живота пре мучеништва само својеврстан претекст, који се хитро повлачи пред причом о његовом хватању, страдању, настојањима противника да силом изнуде одрицање од Христове вере.[2] Животописи светих настајали су на широком простору, у земљама хришћанског света, много више по узору на Свето писмо него следећи обрасце античких биографија. Није тешко уочити присуство библијских текстова у хагиографској литератури.[3] Штавише, житија светаца почивају на идеји континуитета Библије, она су на неки начин заправо продужена Библија, наставак дела апостолских.[4] Једном речју, средњовековни животописи су зависни од Светог писма које им, у крајњој линији, обезбеђује ауторитет.[5] Отуда и проистичу неке посебности овога жанра. Пре свега, треба истаћи да су житија светитеља, сагласно начелима хагиографске литературе, више окренута њиховим аскетским подвизима, чудима која су чинили и уопште духовном самопрегору, а мање чињеницама од ширег историјског значаја. Јер, није непознато, писци ове књижевне врсте углавном су загледани у вечност и заокупљени универзалним питањима односа Бога и човека. Отуда богослови, уз омиљено преплитање речи, радо говоре да житија светих нису једноставно биографије појединих побожних људи, већ биографија Бога у људима и људи у Богу. С друге стране, не треба губити из вида околност да су хагиографије, у ствари, религијска интерпретација света. Стога су њихови састављачи по дефиницији били спутани канонским захтевима и оклевали да у своје списе уврсте реалне историјске чињенице.

У животу цркве житија светих имају веома значајну улогу, будући да од свог настанка не само што излазе у сусрет жељи да се упознају необичне судбине јунака хришћанске вере него носе и дубок морални и васпитни циљ. За хагиографа је, дакле, важнија поука не-

---

1 *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I, New York – Oxford 1991, 1308–1309 (A. Kazhdan).

2 Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 70–71.

3 Напор вредан пажње учинили су С. Станојевић – Д. Глумац, *Свето писмо у нашим старим споменицима*, Београд 1932, сакупивши велики број библијских реминисценција.

4 Д. Богдановић, *Стара српска библиотека*, Летопис Матице српске, књ. 408, св. 5 (1971) 405–431, св. 6 (1971) 588–620.

5 Р. Михаљчић, *Изворна вредност записа и натписа*, Право и лажно народно песништво (Научни скуп, Деспотовац, 26–27. 8. 1995), Деспотовац 1996, 34.

го историјска чињеница. Упркос томе, у житијима су сачуване поједине повесне истине, понекад добро знане из других извора, а каткад сасвим непознате, па стога и изванредно драгоцене. Неретко, међутим, оне су увијене у обилно везивно ткиво богословских текстова, загњурене у разливена библијска наравоучениja, умотане у раскошно „плетеније словес".[1] Пажљивим ишчитавањем хагиографских текстова, које подразумева опрезно кретање кроз шуму библијских парабола, може се доћи до разноликих историјских истина.

У житијима двојице светогорских монаха сачуване су и занимљиве вести о доласцима византијског цара Јована V Палеолога (1341–1391) на Атон. Реч је о владару који је, уз извесне прекиде, безмало педесет година седео на цариградском трону, о василевсу чија се владавина налазила у тешкој сенци непрестаног снажења турске моћи, о државнику за чијег је живота Византијско царство вртоглаво опадало и напослетку постало вазална држава османлијских емира.[2] За насловљену тему није без значаја ни чињеница да је Јован V Палеолог био први византијски цар који је изневерио ортодоксију и, напустивши православље, пригрлио римокатоличку вероисповест. Читава светковина, наглашене монументалне укочености и церемонијалног сјаја, обављена је 21. октобра 1369. године у цркви светог Петра у Риму.[3] У животописима византијског калуђера Максима Кавсокаливита и бугарског духовника Евтимија, који су се у XIV столећу подвизавали на Светој гори, описане су и посете Јована V Палеолога атонском полуострву. У оба случаја, међутим, ради се о вестима смештеним на стешњеном простору између историјског и легендарног.

Вероватно најчудноватији међу византијским монасима XIV столећа био је чувени пустиножитељ Максим Кавсокаливит. Рећи за њега да је био необичан значило би бити склон еуфемизмима, а устврдити да је поседовао обдареност пророка значило би остати недоречен у оцени његове изузетне личности. Јер, нема сумње, тај несвакидашњи одшелник сједињавао је у себи разнолике особине. Он је представљао чудесан спој ученог боголова–практичара, чија је ревност неретко попримала обличје неке врсте махнитости, и јуроди-

---

1 M. Mulić, *Srpski izvori „pletenija sloves"*, Sarajevo 1975; *Rečnik književnih termina*, Beograd 1985, 565 (D. Bogdanović).

2 О овом византијском цару в. Р. Радић, *Време Јована V Палеолог̄а (1332–1391)*, Београд 1993, 27 сл.

3 O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pout l'union des églises et pou la défence de l'Empire d'Orient 1355–1375*, Warszawa 1930 (Variorum Reprints, London 1972) 188–212.

вог у коме је енергија сомнамбула драматично надрастала обичне овоземаљске опсервације.[1]

На свет је дошао око 1280. године у Лампсаку, граду на малоазијској обали Хелеспонта, а већ око 1297. примио је монашки постриг, заменивши своје дотадашње световно име Манојло калуђерским Максим.[2] После краткотрајног боравка у планинским областима Гана и Папикиона у Тракији, он се обрео у Цариграду. Ту је једном приликом, захваљујући својој необичности, био доведен и пред цара Андроника II Палеолога (1282–1328), а водио је дуге разговоре и са васељенским патријархом Атанасијем I (1289–1293, 1303–1309). Максим је потом напустио византијску престоницу и запутио се у Солун, други град Царства, а око 1307. године стигао је у најпознатије пребивалиште православних калуђера – Свету гору. Навикнут да се лишава и најмање раскоши, а ношен идејом да је луксуз све што није гола нужда, он је живео у сагласности са најригорознијим постулатима аскезе, изазивајући због тога чак и подругивање неких монаха. На Светој гори је провео готово седамдесет година. Причало се да је живео по колибама које је правио од грања. Будући да је често мењао место боравка, Максим их је палио – отуда и надимак Кавсокаливит (Паликолиба) – и, гоњен само њему знаним немиром, одлазио даље. Ако је веровати неким подацима, упокојио се у дубокој старости, негде око 1375. године, што значи да је поживео скоро читаво столеће. Због многобројних монашких подвига и огромног угледа који је уживао у православном свету проглашен је за свеца, а православна црква празнује преподобног Максима Кавсокаливита 13. јануара.[3]

Да животни пут овог бизарног калуђера није могао да прође без одговарајућег одјека међу његовом духовном сабраћом сведочи и једна нарочита чињеница. Сачувана су, наиме, два житија Максима Кавсокаливита. Прво је написао његов млађи савременик и ученик Нифон, светогорски монах XIV столећа, а друго духовник Теофан, игуман атонског манастира Ватопед и после 1381. године митрополит града Перитеориона у Тракији.[4] У оба текста налази се

---

[1] Један од релативно новијих радова о чувеном монаху написао је K. Ware, *St. Maximos of Kapsokalyvia and Fourteenth-Century Athonite Hesychasm*, Καθηγήτρια (Essays presented to Joan Husey for her 80th birthday), Athens 1988, 409–430.

[2] За основне податке о Максиму Кавсокаливиту в. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, 7 (Wien 1985) № 16810, p. 90–92 (са навођењем релевантних извора и одговарајуће литературе) /у даљем тексту: *PLP*/.

[3] Јеромонах Хризостом Столић, *Православни свештачник – Месецослов свештих, шом I (сеишембар–јун)*, Београд 1988, 258.

[4] Оба житија објавио је F. Halkin, *Deux vies de saint Maxime Kausokalybe, ermite au Mont Athos (XIV siècle)*, Analecta Bollandiana 54 (1936) 38–112 (Variorum Reprints, *Saints moines d'Orient*, London 1973). Помало слободан превод житија Максима Кавсокали-

једна интересантна епизода која наглашава богомдану обдареност Максима Кавсокаливита да предсказује догађаје. Једном приликом је, наводно, Максим Кавсокаливит рекао својој светогорској сабраћи да ће га посетити двојица византијских царева, Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин (1347–1354), али не ради духовне поуке већ из помало прозаичног разлога – да би дознали своју будућу судбину. И, заиста, како то обично бива у хагиографским списима, једног дана су на Атон приспела двојица царева. Оба житија Максима Кавсокаливита казују о доласку ромејских владара на Свету гору,[1] али се унеколико не подударају. Разлике постоје не само у опширности него и у појединим детаљима.

У хагиографском тексту који је изашао из пера калуђера Нифона прича о посети двојице византијских царева Атону сажетија је и мање живописна. Он је записао да су Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин најпре стигли у Велику лавру светог Атанасија, а потом су се, испуњени уважавањем и смерношћу, појавили и пред преподобним оцем.[2] Намерни да чују његове савете и поуке за спасење, византијски василевси помно су ишчекивали шта ће им Максим Кавсокаливит рећи. Спретан у беседништву, преподобни је најпре уопштено говорио, а онда је царевима препоручио да се уздржавају од неправде и користољубља, да опраштају кривцима, да буду милостиви према сиромашнима, да имају разумевања за монахе. Изрекао им је још пуно тога, а онда их је отпослао кући. „Василевси су" – завршава Нифон своју причу – „незадовољни кренули натраг".[3] Необични калуђер није изашао у сусрет њиховој радозналости.

Теофан, чије је житије два пута веће од Нифоновог описује боравак Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина на Светој гори, не само подробније него и на други начин. Одшелник Максим Кавсокаливит благонаклоно је примио своје госте, али није пропустио да им наговести врло мрачну слику будућности. Поменуо је отпадништва, крвопролића, саблазни, нападе, преваре, грађанске ратове, злостављање.[4] При томе, је вероватно имао у виду погубне последице грађанског рата у Византији од 1341. до 1347. године.[5] Затим их је у складу са хришћанским моралом позвао на трпељивост и великоду-

вита доносе *Житија светих за јануар*, прев. архимандрит Јустин Сп. Поповић, Београд 1972, 318–330. За најважније податке о састављачима житија в. *PLP* 4 (1980) № 7616, p. 60 (Теофан) и *PLP* 8 (1986) № 20687, p. 179 (Нифон).

1 Halkin, *Deux vies*, 46, 93–94.

2 Ibid. 46.

3 Ibid.

4 Ibid. 93.

5 Радић, *Време Јована V Палеолога*, 121–164.

шност, наглашавајући да увек гледају на Свевишњег и придржавају се његових закона.[1] Наставио је са јасном алузијом на библијску поуку: „Сад, цареви, уразумите се; научите се судије земаљске! Служите Господу са страхом, и радујте се с трепетом, да се не разгневи и ви изгинете на путу своме, кад ускоро плане срџба његова. Благо свима који се у њега уздају".[2] Попут Нифона, и Теофан истиче да је Максим Кавсокаливит препоручио царевима да буду милостиви према сиромашним, саосећајни према унесрећенима, увиђавни према монасима.[3] И, напослетку, преподобни није желео да изневери ни знатижељу која је василевсе довела на Атон. Напротив, свесрдно је удовољио њиховој љубопитљивости, па се Јовану VI Кантакузину обратио као духовнику, речима „Гле, игуман у манастиру!"[4] На тај начин је јасно и недвосмислено антиципирао да ће старији василевс поћи стазом монаха. Што се тиче млађег цара, светогорски калуђер му је наговестио дугу и тегобну владавину, обратио му се речима: „Владај, раскалашни, и не варај се – царевање твоје биће дуго и тегобно, и велику олују носи за тебе!"[5] А, онда, изнебуха и готово напрасито, као неко коме је ћаскање одједанпут постало незанимљиво, па је одлучио да га прекине, додао је нестрпљиво и на начин који је укидао сваку могућност наставка започетог разговора: „Уосталом, идите с миром!"[6] Није прошло много времена а чудновати атонски подвижник је Јовану VI Кантакузину у Цариград послао један двопек, главицу црног и главицу белог лука са очигледном поруком да ће бити монах и да ће то бити његова храна.[7]

Даљи развој догађаја – треба ли уопште и апострофирати?! – потврдио је пророчке речи Максима Кавсокаливита. После међусобног сукоба, у новом грађанском рату, победио је млади василевс и Јован VI Кантакузин се у децембру 1354. године замонашио у цариградском манастиру Мангана, поставши духовник именом Јоасаф.[8] Јован V Палеолог, на другој страни, био је цар који је најдуже владао у византијској историји – скоро читавих пет деценија, од 1341. до 1391. године. Када је Кантакузин доцније јео двопек и обичну монашку храну – завршава своје казивање Теофан, писац Кавсокаливитовог житија – он се сећао пророчанства које је изрекао преподобни Мак-

---

1 Halkin, *Deux vies*, 93.
2 Псалам 2, 10–12.
3 Halkin, *Deux vies*, 93.
4 Ibid. 94.
5 Ibid.
6 Ibid.
7 Ibid.
8 Радић, *Време Јована V Палеолога*, 239–247.

сим и дивио се његовом предсказању. Исто тако, и Палеолог, присећајући се речи атонског калуђера, узбуђено се чудио његовој необичној видовитости.[1]

Неопходно је нагласити да ниједан извор не потврђује али и не оспорава истинитост ове занимљиве приче. Чињеница је да у овој епизоди има елемената који се могу сврстати међу општа места, али не би требало одбацити могућност да је она ипак одјек – деформисан и надограђен, наравно – неког стварног догађаја. У сваком случају, нисмо склони да верујемо да је посета двојице византијских царева била само плод уобразиље и домишљања двојице састављача житија Максима Кавсокаливита и да је једноставно измишљена. Напротив, сматрамо да је реч о одјеку истинитог догађаја. У вези с тим поставља се питање када су василевси Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин заједно могли да посете Свету гору. У науци се, с пуно разлога, евентуални долазак двојице царева на Атон датује у време између 1347. и 1352. године.[2] Наш је утисак, међутим, да до њихове посете највећем монашком средишту није могло доћи после 1350, односно почетка 1351. године, када је старији василевс Јован VI Кантакузин оставио свога зета Јована V Палеолога у Солуну и вратио се у Цариград. Након тога, они су се срели само једном, у фебруару и марту 1352. године, у византијској престоници.[3] Зато смо спремни да верујемо да су цареви заједно могли да допутују на Свету гору једино у другој половини 1350. године. При томе не пренебрегавамо познату чињеницу да се тада читава Халкидика налазила под српском влашћу,[4] будући да нам се чини да то не искључује могућност краткотрајног боравка ромејских владара у монашкој републици.

Знатно мање вероватно чини се једна друга претпоставка: приликом похода против бугарског деспота Добротице, у лето 1348. године,[5] када је Јован VI Кантакузин повео и свог младог зета – шеснаестогодишњег Јована V Палеолога – кампања је била усмерена према западним обалама Црног мора, дакле, прилично далеко од Свете горе. Дакле, сматрамо да су двојица царева могла да посете Атон једино у другој половини 1350. године, када се српски владар Стефан Душан (1331–1355) налазио у Босни.[6] Не треба посебно наглаша-

---

[1] Halkin, *Deux vies*, 94.

[2] D. Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge 1977, 44 n. 40.

[3] *PLP* 7 (1985) № 16810, p. 91 (E. Trapp); Радић, *Време Јована V Палеолога*, 249–250.

[4] Д. Кораћ, *Света гора под српском влашћу (1345–1371)*, Зборник радова Византолошког института 31 (1992) 15–192.

[5] Радић, *Време Јована V Палеолога*, 176.

[6] М. Пурковић, *Итинерер краља и цара Стефана Душана*, Гласник Скопског научног друштва 19 (1938) 241.

вати да у житију Максима Кавсокаливита нема ниједне временске одреднице која би могла да буде од било какве помоћи приликом одгонетања ове занимљиве хронолошке загонетке. За хагиографску литературу, подсетимо се, таква врста података сасвим је небитна.

Иначе, још један важан догађај XIV столећа одјекнуо је и у житију Максима Кавсокаливита, али, наравно, на сасвим особен начин. Овога пута радило се о познатој мисији васељенског патријарха Калиста (1350–1353, 1355–1363) који се запутио у српске земље. Путовање чувеног духовника имало је двојак циљ: склапање споразума о заједничкој борби против Турака и отклањање постојећег раскола између васељенске патријаршије и српске цркве.[1] Сагласно василевсовој жељи – реч је о цару Јовану V Палеологу – првосвештеник Калист са својим клиром запутио се према Србији. На путу за Сер, где је требало да се састане са удовицом цара Стефана Душана Јеленом, у монаштву нареченом Јелисаветом, Калист је најпре походио Свету гору, где је својевремено и сам обитавао као инок. Пре свега, посетио је тамошње часне обитељи и, напослетку, нашао је за сходно да не мимоиђе ни убогу колибу у којој је тренутно становао Максим Кавсокаливит.[2] Преподобни се на достојан начин сусрео са угледном придошлицом и од њега добио архијерејски благослов. И у овом случају Теофан је опширнији од Нифона, који је патријарховој посети Атону посветио само три реченице. Пошто је патријарху Калисту упутио речи пуне хришћанског човекољубља, Максим Кавсокаливит је присутнима шаљиво прозборио и једну лапидарну мисао, налик на спретну загонетку. Наиме, калуђер Теофан приписује преподобном донекле двосмислену поруку: „Овај старац изгуби своју старицу!"[3] Старац је, нема сумње, патријарх Калист, а старица би могла бити метафора за Цариград, где се налазила патријаршијска столица. Одшелник, који је своје земаљске дане смирено одбројавао живећи по шумама подно сурог и негостољубивог атоског масива, очигледно је хтео да каже како се васељенски архипастир више никада неће вратити у „царицу градова" на Босфору. Да не би остала било каква недоумица, он је пророчанство исказао и другим речима. Наиме, испраћајући из своје избе пресветог патријарха, Максим Кавсокаливит је за њим изустио почетни стих сто деветнаестог Давидовог псалма: „Благо онима којима је пут чист, који ходе у закону Го-

---

1 Радић, *Време Јована V Палеолоїа*, 295–297.

2 Овај сусрет описују и Нифон и Теофан, двојица састављача житија Максима Кавсокаливита. В. Halkin, *Deux vies*, 48, 94.

3 Halkin, *Deux vies*, 94. Уп. *Визаншијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986, 647 (Н. Радошевић).

сподњем!"[1] Присутнима је заправо предсказао да се патријарх неће вратити на свој првосвештенички престо и прорекао му блиску смрт. И ово пророчанство Максима Кавсокаливита – каснија збивања су то показала – обистинило се! Познато је да су догађаји узели сасвим непредвиђен ток. У Серу се Калист напросто разболео и умро.[2] Свеопште изненађење пратиле су гласине да је васељенски патријарх у ствари био отрован. У тој појединости се подударају вести обојице састављача житија Максима Кавсокаливита.[3] Међутим, Јован Кантакузин – византијски цар, монах и писац – у свом мемоарском историјском делу веома убедљиво оповргава таква говоркања.[4] Царица Јелена, и сама заоденута монашком ризом, преминулог Калиста је сахранила достојно, уз све предвиђене почасти, у серској митрополији.[5] При томе није услишила молбу монаха Свете горе, који су желели да земне остатке цариградског патријарха и њиховог дугогодишњег сабрата пренесу на Атон. Калистово тело је заиста – потпуно у складу пророковим речима – у своја недра примила српска земља. Патријарховом изненадном смрћу пресечени су започети преговори Византије и серске државе и можда осујећено стварање алијансе православних држава која је требало да се супротстави све ближој опасности са муслиманског истока. Та могућност, уосталом, била је врло танушна из више разлога. Један од њих је и окренутост василевса Јована V Палеолога западноевропским силама, пре свега папској курији и Венецији, у којима је видео једину наду за спас свог смањеног, исцепканог и оронулог царства.[6]

И вест о другом боравку византијског цара Јована V Палеолога на Светој гори почива на сличној хагиографској приповести и такође је обавијена готово истоветним непознаницама. Ради се о питорескној причи из Похвалног слова, које је познати јужнословенски књижевник Григорије Цамблак саставио за блаженопочившег трновског патријарха Евтимија (1375–1393). И у овом случају у питању су биле нарочите околности у којима се није могло лако разабрати и одвојити историјско од наталожене легенде.

Евтимије је рођен у Трнову, престоници Другог бугарског царства, између 1325. и 1330. године. Потицао је из угледног бољарског

---

1 Halkin, *Deux vies*, 94. Уп. Псалам 119, 1.

2 Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 133–134 (Сабрана дела IV, Београд 1969, 598–599).

3 Halkin, *Deux vies*, 48, 94.

4 Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, ed. L. Schopeni, III, Bonnae 1832, 361. Уп. *Византијски извори, VI*, 573–575 (Б. Ферјанчић).

5 Радић, *Време Јована V Палеолога*, 296.

6 Исто.

рода Цамблака.[1] Образовање је најпре стицао у манастиру свете Богородице Одигитрије на трновској „Светој гори", где је потом и примио монашки завет. Привучен славом Теодосија Трновског, који је био присталица и следбеник оснивача исихастичког покрета Григорија Синаита, Евтимије је прешао у новоосновани Килифаревски манастир и постао један од најревноснијих ученика бугарског калуђера.[2] Када се Теодосије Трновски 1363. године запутио у Цариград, међу четворицом ученика које је повео са собом налазио се и Евтимије. После учитељеве смрти, он је извесно време провео у византијској престоници, у гласовитом Студитском манастиру.[3] Ту је вероватно превео житије Теодосија Трновског које је написао цариградски патријарх Калист, а затим је 1365. године отишао на Свету гору.[4] Најпре је био у часној обитељи Велике лавре светог Атанасија, а онда је прешао у бугарски манастир Зограф. Пошто је на Светој гори провео око шест година, Евтимије се 1371. вратио у Бугарску и код Трнова основао манастир Свете тројице. После смрти старог Јоаникија II, 1375. године, за трновског патријарха изабран је Евтимије. Као бугарски архипастир, он је делио судбину државе и народа. Биле су то завршне деценије Другог бугарског царства. Када су 1393. године Турци освојили Трново, Евтимије је протеран у Бачковски манастир. Умро је 1402. године, оставивши велико књижевно дело.[5] Григорије Цамблак је око 1418. године саставио Похвално слово покојном Евтимију у којем, између осталог, даје и важне податке из живота последњег трновског патријарха у средњовековној бугарској држави.[6] Део његовог литерарног састава односи се и на Евтимијеве светогорске дане.

Григорије Цамблак у Похвалном слову саопштава и једну занимљиву епизоду о сусрету бугарског калуђера са византијским царем Јованом V Палеологом на атонском полуострву. Ова приповест, с друге стране, на особит начин осветљава помало осион однос ро-

---

1 О бугарском духовнику Евтимију в. В. Гюзелев, *Духовна култура на средновековна България през XIII–XV век* (Теория и практика на обучението по история, кн. 2), София 1977, 221–232; К. Иванова, *Патриарх Евтимий*, София 1986, као и напомене које следе.

2 В.С. Киселков, *Патриарх Евтимий*, София 1938, 7 сл.

3 И. Богданов, *Патриарх Евтимий. Книга за него и неговото време*, София 1965, 101 сл.

4 Х.И. Попов, *Евтимий, последен търновски и трапезишки патриарх (1375–1394. г.) /по случая 500-годишнината от смъртьта му (1402–1902)*, Пловдив 1901, 53–55.

5 *Историята на българската литература 1*, Старобългарската литература, София 1962, 285 сл.

6 Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 204–208.

мејског василевса према монасима, а шире узевши и према православној цркви уопште. Неки подвижник је, тобоже, дојавио цару да Евтимије, који се у то време подвизавао у Великој лаври светог Атанасија на Атону, поседује огромна богатства. Василевс, за кога Григорије Цамблак изричито наглашава да је био више златољубив него христољубив[1] – што је оцена која може имати знатну тежину и не мора се схватити као реторско претеривање, толико уобичајено у ризници средњовековних беседника – лично се обрео на Светој гори и покушао да изнуди наводно благо од недужног инока. Византијски цар није ни писмом, ни одашиљањем изасланика, ни на који други подесан начин решио да провери гласине које су до њега допрле, него се – „о, бестидности!", вели Григорије Цамблак[2] – лично искрцао у пристаништу Велике лавре. Василевс је од бугарског монаха затражио нешто што овај није имао, а Евтимије је био у стању да му покаже једино оно што је заиста поседовао. Тако је Јован V Палеолог, који је користио силу у истрази, био раскринкан као неко ко пати од незасите златољубивости. Напротив, бугарски одшелник, који је водио птичји живот, показао се као некористољубив и бескрајно честит не само пред монасима него и пред световњацима из цареве пратње.[3] Да би речено нарочито нагласио, Григорије Цамблак се позива на одговарајуће место из Новог завета и бележи: „Тако нека засветли ваша светлост пред људима, да виде ваша добра дела и прославе Оца вашега који је на небесима".[4]

Разљућен што код Евтимија није пронашао ништа, Јован V Палеолог наредио је да се оклеветани монах протера на острво Лемнос у егејском архипелагу.[5] Док Григорије Цамблак упоређује бугарског калуђера са библијским јунаком Јовом, који је био узоран пример побожности, непорочног живота и истрајног стрпљења, пуно опорих речи упутио је византијском цару.[6] По повратку у Цариград, међутим, василевсу је у једном сновиђењу предочено да треба да ослободи невино оптуженог пустиножитеља и да од њега затражи опроштај. Јован V Палеолог је више из страха а мање по властитој жељи, записује Григорије Цамблак, тако и учинио.[7] Пригушивши царску

---

1 П. Русев – И. Гълъбов – А. Давидов – Г. Данчев, *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*, София 1971, 152; Уп. Г. Данчев – Н. Дончева-Панайотова, *Търновска книжовна школа (Антология)*, Велико Търново 1987, 116 сл.

2 Русев – Гълъбов – Давидов – Данчев, *Похвално слово*, 154.

3 Исто.

4 Јеванђеље по Матеју, 5, 16.

5 Русев – Гълъбов – Давидов – Данчев, *Похвално слово*, 156.

6 Исто.

7 Исто.

гордост, он је наводно клекнуо и молио за милост. Сагласно постулатима састављања похвалних слова, Евтимијева морална победа, с једне, и василевсово покајања, с друге стране, приказани су са пуно тронутости. И, напослетку, бугарски монах се вратио на Свету гору.

Премда и ова прича, као и она из житија преподобног Максима Кавсокаливита, има поједина обележја општег места, склони смо да верујемо да није измишљена него да је заиста одјек некаквог боравка Јована V Палеолога на Атону. Истовремено, не можемо а да не приметимо одређену паралелу са податком из поменутог житија, према којем су двојица царева, Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин, једном приликом посетили јединствену монашку републику православног света како би им чувени калуђер предсказао судбину. У овом случају, у тексту који је оставио Григорије Цамблак, по свој прилици је реч о одређеном одјеку стварног збивања, одјеку који у већој или мањој мери може бити извитоперен, али ипак одражава бар део нечег што се збиља и догодило. Наравно, није лако разлучити шта је историјска истина, а шта у међувремену обликована легенда. Узгред, Византија друге половине XIV века била је веома инсолвентна држава, док је цар Јован V Палеолог током дуге владавине често имао финансијских потешкоћа. Уосталом, у „Хроници о турским султанима", једном познијем извору, остало је забележено: „Авај! Велике немаштине, у којој је било несрећно царство, у коме архонти беху богати, а цар (Јован V Палеолог) беше сиромах".[1] С друге стране, у овом сукобу византијског василевса и бугарског монаха треба видети и одјеке њихових дубоких неслагања око питања уније са римокатоличком црквом. Наиме, Евтимије, који је у православном свету већ стекао велики углед, био је горљиви противник цареве унионистичке политике.

Ако се зна да је Евтимије боравио на Светој гори од 1365. до 1371. године, онда се епизода о којој је реч може датовати у време око 1367.[2] Прецизније говорећи, 1365. година би могла да дође у обзир али уз извесну ограду јер је крајем те године Јован V Палеолог кренуо у Угарску на двор Лудовика I Великог (1342–1382).[3] У сваком случају, 1366. и прва половина 1367. потпуно су искључене будући да је цар боравио најпре у Будиму, потом извесно време у Видину на Дунаву, па на црноморској обали и, напокон, у Цариграду.[4] С друге стране, искљу-

---

[1] G. Zoras, Χρονικὸν περὶ τῶν τούρκων σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα 111), Athina 1958, 26 35 – 27 1.

[2] Иванова, *Патриарх Евтимий*, 52–54, 133.

[3] Радић, *Време Јована V Палеолога*, 305 сл.

[4] Исто, 309–323.

чене су и друга половина 1369, читава 1370. и највећи део 1371. време које је василевс Јован V Палеолог провео у Италији.[1] Познато је да се са тог неславног путешествија вратио тек 28. октобра 1371. године.[2] Према томе, догађај у којем су главни учесници били византијски цар и бугарски монах могао се десити можда 1365. или у раздобљу од половине 1367. до средине 1369. године.[3]

Сводећи запажања о подацима који казују о боравцима василевса Јована V Палеолога на Светој гори мора се нагласити да се искључиво ради о списима који припадају хагиографској литератури. У првом случају, реч је о житију Максима Кавсокаливита, а у другом о Похвалном слову покојном трновском патријарху Евтимију. Упркос обазривости с којом историчар треба да ишчитава хагиографске текстове, утисак је да се може поклонити поверење вестима о два боравка цара Јована V Палеолога на Атону. По свој прилици, радило се о одјецима догађаја који су се заиста и одиграли. Они се, додуше, тек делимично помаљају из мора свечане хагиографске реторике и, разумљиво, у њиховим описима, има и подробности које су типичне за хагиографску литературу, а које се истовремено косе са историјском збиљом. Уосталом, за разлику од историчара, писци ове врсте средњовековне књижевности нису ни били обавезни да робују начелу безусловног придржавања историјске истине. Напротив, њихови литерарни погледи увек су били окренути другачијим стремљењима. Међутим, упркос томе, ову врсту средњовековне књижевности не би смели да пренебрегавају они који се отискују према далеким и несталим световима, са можда варљивим али у сваком случају племенитим настојањима да одгонетну и колико год је могуће спознају прохујала раздобља.

[Друга казивања о Светој гори, Београд 1997, 61–80]

1 Исто, 344–358.

2 Исто, 357–358.

3 Црквена политика Јована V Палеолога, Българската литература и изкуство от търновския период в историята на православния свят, Шести международен симпозиум Велико Търново, 26–28. септембри 1994. г., (Търновска книжовна школа 6), Велико Търново 1999, 393–406.

ГЛАВА ШЕСТА

О ПОКУШАЈУ ЈОВАНА VI КАНТАКУЗИНА ДА СКЛОПИ САВЕЗ СА СРБИМА И БУГАРИМА

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ МЕНТАЛИТЕТА ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

У другој четвртини XIV столећа поједине области Византијског царства биле су изложене честим нападима Турака. Не само острва у егејском архипелагу, делове Тракије и Македоније, него чак и удаљени Пелопонез узнемиравали су одважни упади муслиманских ратника. Тридесетих година они су толико учестали да је савремени писац Нићифор Григора на једном месту у својој *Ромејској историји* скрушено закључио: „Следеће године (1338/1339) није се догодило ништа достојно приповедања, сем што су Турци непрестано, без бојазни и у великом мноштву, пустошили и пустоше Тракију. Али то је већ добро позната прича, па оклевам да је изнова казујем"[1]

Грађански рат који је у Византији букнуо с јесени 1341. године и био најкрвавији од свих сличних ромејских сучељавања у XIV столећу, а у који су се, руковођене сопственим интересима, умешале и суседне државе, пре свега Србија а Бугарска овога пута у много мањој мери, отворио је врата преласцима турских одреда у Европу.[2] Обе зараћене стране, и цариградско регентство и, поготово, узурпатор Јован Кантакузин, унајмљивали су одреде исламских ратника како би обезбедили коначну превагу. Први је за том врстом помоћи посегао и њоме се вештије користио најбољи пријатељ тек преминулог цара Андроника III Палеолога (1328–1341). Он се најпре ослањао на ајдинског емира Умура (1334–1348), а потом и на Орхана, владара османског емирата (1326–1262), коме је 1346. године дао за жену

---

[1] Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen – I. Bekker, I, Bonnae 1829, 545.

[2] D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*, Cambridge 1993², 185 sq.; Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993, 121–164.

своју кћи Теодору.[1] Мора се признати да на Јовану Кантакузину лежи велико бреме историјске одговорности због продирања Турака на Балканско полуострво.[2] Отуда и његово грозничаво упињање да се у свом историјском спису, јединим мемоарима који су изашли из пера неког византијског цара, на одређен начин оправда. Истине ради, неопходно је нагласити да су узроци османлијске инвазије на европске поседе Царства били знатно дубљи.

Једна од последица грађанског рата у Византији била је и та да је управо тада, дакле, четрдесетих година XIV века, дошло до првих значајних сукобљавања Србије и Бугарске са турским трупама. Тако је маја 1344. мањи део српске војске код села Стефанијане поражен у сукобу са селџучким најамницима.[3] Неповољан исход првог ратног одмеравања са Турцима могао је Стефану Душану (1331–1355) да буде нека врста недвосмислене опомене. На другој страни, трупе исламских ратника су у јесен 1346. напале области под скиптром бугарског цара Јована Александра (1331–1371).[4] Премда се у оба случаја радило о најамничким одредима, који су учествовали у грађанском рату међу Византинцима – на страни узурпатора или, пак, пристајући уз регентство у Цариграду – Србима и Бугарима је морало бити јасно да су године неугрожености од Турака прошлост.[5] Штавише, од тог времена османлијска опасност је све израженије постајала саставни део спољне политике двеју јужнословенских држава.[6]

---

1 E. Werner, *Johannes Kantakuzenos, Umur Paša und Orhan*, Byzantinoslavica 26 (1965) 225–276; D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100–1460*, Washington 1968, № 29, n. 134–135.

2 J. Gill, *John VI Cantacuzenus and the Turks*, Byzantina 13–1 (1985) 55–76; Радић, *Време Јована V Палеолога*, 155–156 н. 139.

3 Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, ed. L. Schopeni, vol. II, Bonnae 1831, 423–425. Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд 1986, 458–460 (Б. Ферјанчић) /у даљем тексту *ВИИНЈ VI*/.

4 Cantacuzenus, II, 594–595. Cf. P. Lemerle, *L'emirat d'Aydin, Byzance et l'occident. Recherches sur "la geste d'Umur Pacha"*, Paris 1957, 222; *Гръцки извори за българската история X* (Извори на българската история XXII), София 1980, 374–375 (Л. Йончев) /у даљем тексту *ГИБИ, X*/; К. Жуков, *Эгейские эмираты в XIV–XV в.*, Москва 1988, 42–43.

5 Р. Радич, *Турската опасност и православните държави през първата половина на 14. век*, Културни, исторически и етнополитически отношения между християнството и исляма на Балканите 14.–15. век, Материали от Международната научна конференция, посветена на 550-годишнината от битката на народите край Варна, Варна 2–3 юли 1994, София 1995, 25–44.

6 О феномену „страха турског" в. М. Фрейденберг, *Дубровник и Османска империя*, Москва 1989², 84–97; Ј. Калић, *„Страх турски" после Косова*, Свети Кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 185–191.

Уочи турске најезде на југоисточно подручје Балканског полуострва, надирања које је представљало животну опасност за све три тамошње православне државе – Византију, Србију и Бугарску – њихове међусобне односе није карактерисала слога.[1] Једини изузетак чинило је трајно пријатељство бугарског цара Јована Александра и српског краља и цара Стефана Душана, које је било чврста залога постојећег мира између њихових земаља. Непрестане размирице између Византије и два јужнословенска суседа, као и бреме њихових унутрашњих проблема, биле су знак очигледне неспремности пред догађајима који нису трпели одлагања.

Ипак, и у овом времену бележимо један усамљени покушај византијског цара Јована VI Кантакузина (1347–1354) да стане на пут инвазији Османлија. Ослоњен на помоћ турских одреда, он је изашао као победник из грађанског рата који се у Царству водио од 1341. до 1347. године.[2] Забринут због опасности са истока, која се није могла превидети, а можда и мучен грижом савести што су Турци све више упливисали на прилике у европским деловима Византије, он је 1351. покушао да приволи трновског цара да финансијски помогне ромејску флоту која би спречавала прелазак исламских ратника преко теснаца Хелеспонт у Тракији. Претходно се Јован Александар жалио Јовану VI Кантакузину да су његови турски савезници упадали у бугарске земље и пустошили их. Василевс – писац правдао се да је Турке позвао због вероломства српског владара.[3] Владар Ромеја упутио је у Трново изасланика да тражи новчану потпору од бугарског цара. Његове скоротече приспеле су у тамошњу престоницу у време некакве народне светковине. Ако је веровати Јовану Кантакузину, док се бугарски цар кретао кроз окупљени народ, праћен византијским изасланицима, узбуђена светина је бучно довикивала своме господару да прихвати савезништво са василевсом из Цариграда. Онда је Јован Александар упитао ромејске емисаре да ли су разумели шта узвикују присутни, а на њихов одречни одговор он им је на грчком објаснио жељу окупљених да се утаначи мировни споразум са Византијом. Штавише, трновски цар је обећао финансијску помоћ и за бродовље које би надзирало хелеспонтски мореуз.[4] Ипак, Јован VI Кантакузин није добио тражену новчану подршку.

---

[1] *История на България, III, Втора българската държава*, София 1982, 344 сл. (Д. Ангелов); Л. Йончев, *Политические взаимоотношения между Болгарией, Сербией и Византией в XIV в. (1341–1364)*, Известия на института за история 28 (1985) /Из политическата история на България/ 149–185.

[2] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 475–485

[3] Cantacuzenus, III, 162–163. Уп. *ВИИНЈ, VI*, 543–544 (Б. Ферјанчић).

[4] Cantacuzenus, III, 164–165. Уп. *ГИБИ, X*, 392–393 (Л. Йончев).

У науци се доста расправљало о разлозима који су руководили Јована Александра да одбије предлог византијског цара. Јован Кантакузин, учесник и сведок ових догађаја, записао је како је Стефан Душан одговорио трновског владара од савеза са Ромејима. Српски цар је наводно упозорио свог шурака да би такав споразум значио плаћање данка Византијском царству.[1] Поједини истраживачи били су склони да углавном прихвате разлоге које је навео цар–писац.[2] Међутим, утисак је да је такво објашњење не само поједностављено, него и недовољно убедљиво. При томе, чини се, одређена умешаност Стефана Душана заправо и није спорна. Српски цар се можда прибојавао неког савеза Византије, договора који би могао да угрози његове интересе, па је отуда проистицала задршка према василевсовој понуди. Није на одмет истаћи да је исте 1351. године Стефан Душан склопио споразум са Јованом V Палеологом (1341–1391), Кантакузиновим противником у још једном грађанском рату који је био на помолу у Византији.[3] Српски владар је, такође 1351. године, преговарао и са емиром Орханом, али су Византинци, заробивши турско посланство које је путовало у Србију, осујетили евентуално савезништво Срба и Османлија.[4]

Из свега изнетог произлази да настојање српског цара да утиче на одлуку свог шурака не подлеже било каквој сумњи. Наш је утисак, међутим, да је одбијање Јована Александра да успостави тешњи савез са Византијом било плод једног слојевитог државничког промишљања, а не само прихватање савета из Србије. Јер, тешко је поверовати да је бугарски цар под толико јаким зетовим утицајем. Сматрамо, дакле, да не би требало потценити још неке разлоге који су могли да утичу на Јована Александра да одбије понуду Јована VI Кантакузина. Трновски владар, као искусан и одмерен државник, имао је разлога да донекле сумња у искреност и озбиљност византијског предлога. Нису ли, Ромеји, подсетимо се, новац који им је послао московски велики кнез Симеон Иванович Горди (1341–1353) за обнову храма Свете Софије, тешко оштећеног у земљотресу маја 1346, потрошили унајмљујући турске одреде у својим међусобицама? Није ли у марту 1349, дакле, само две године пре Кантакузиновог предлога за савез са Бугарима, неславно пропала флота коју су Византинци градили са толико мука и одрицања? Није ли се византијски царски накит, један од најдрагоценијих ствари на цариградском двору, још од 1343. године налазио заложен у Венецији и осуђен да зау-

1 Cantacuzenus, III, 165–166. Уп. *ВИИНЈ, VI*, 545 (Б. Ферјанчић).
2 Werner, *Johannes Kantakuzenos*, 274.
3 Радић, *Време Јована V Палеолога*, 209 сл.
4 Gregoras, III, 100. Уп. *ВИИНЈ, VI*, 278–280 (Б. Ферјанчић).

век остане у ризници Републике светог Марка?[1] Када се свему томе дода надалеко познато друговање Јована VI Кантакузина са Турцима, онда претпоставка о разумљивој подозривости Јована Александра, који је довољно добро познавао унутрашње неприлике међу Ромејима, добија на уверљивости. Наиме, бугарски цар је имао разлога за сумњу да ће новац који евентуално подари василевсу бити заиста и употребљен за изградњу бродовља намењеног спречавању Турака да преко Хелеспонта прелазе у Тракију. И, напослетку, сувише смелом – мада не и немогућом – чини нам се претпоставка да је Јован Александар желео да Стефана Душана укључи у својеврстан православни савез, али је то можда био последњи час да се нешто озбиљније предузме у борби против Турака.[2] Мора се, међутим, признати да су односи трију држава – Византије, Србије и Бугарске – били такви да је могућност њихове алијансе у циљу супротстављања турској опасности изгледала сасвим танушно. У сваком случају, до савеза није дошло, а већ следеће 1352. године у још једном грађанском рату заподенутом у Византијском царству српски и бугарски владари пристали су уз младог цара Јована V Палеолога који је завојштио против старог василевса. И опет је Јован VI Кантакузин, заборавивши планове за које се својски залагао до пре неколико месеци, довео Турке у Европу да му помогну.

О овој епизоди византијско-бугарских односа, осим Јована Кантакузина, казује и бугарска анонимна хроника из XV столећа. Реч је о сведочанству чију изванредну живописност не умањују ни поједине непрецизности. Године 1891. познати румунски слависта Јон Богдан објавио је бугарску анонимну хронику.[3] Није на одмет нагласити да је публиковање тог извора у научној јавности примљено као прворазредна сензација међу открићима у јужнословенској средњовековној књижевности са историјском садржином. Недавно, 1992. године, бугарски истраживач Иван Тутунџиев приредио је ново издање овог занимљивог текста, снабдевши га подробном уводном студијом, новим преводом и опширним историјским коментаром.[4]

Истини за вољу, вести овог летописног састава биле су познате већ по препису бугарске анонимне хронике укљученом у хроно-

---

1 Радич, *Турската опасност*, 36.

2 П. Ангелов, *Българо-сръбските политически отношения при царуването на Иван Александър (1331–1371) и Стефан Душан (1331–1355)*, Годишник на Софийския Университет. Исторически факултет 72 (1978) /София 1982/ 111–117.

3 Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung, ed. J. Bogdan, Archiv für slavische Philologie 13 (Berlin 1891) 481–543.

4 И. Тютюнциев, *Българската анонимна хроника от XV век*, Велико Търново 1992, 8 сл.

граф влашког монаха Михаила Моксе из 1620. године, који је још 1859. издао В. Григорович.[1] О реченом делу, које представља први покушај влашке историографије да се на влашком језику напише светска историја, постоји обимна литература.[2] Установљено је да се у својој компилацији влашки духовник ослањао на разнолике изворе, махом словенске преводе или прераде делова античких и византијских аутора Јосифа Флавија, патријарха Нићифора, Симеона Магистра и Јована Зонаре, потом на српске летописе и друге источнике.[3] Овај спис садржи податке о повести Бугара, који су утопљени у општи преглед светске историје. Као упориште, између осталих извора, наравно, Михаилу Мокси су послужили изводи средњобугарског превода Константина Манасија, поједине вести руских и српских летописа и, за период од 1296. до 1413. године, како је доцније показано, бугарска анонимна хроника,[4] али без неких библијских пасажа.

Бугарска анонимна хроника XV века сачувана је у препису из XVI столећа, укљученом у састав Кијевског зборника који се и данас налази у истоименом граду. Зборник је састављен у монашкој обитељи у Молдавији, где је постојао непрекинут књижевни живот и несумњиво бугарско присуство.[5] О овом извору су до данас писали многобројни истраживачи и изрицали различите, често и сасвим опречне судове. У науци, чини се, превладало је схватање да је хроника дело непознатог Бугарина и да је сачуван препис такође изашао из пера неког бугарског књижевника.[6] Међутим, има научника који имају другачије становиште у односу на порекло хронике. Тако је, на пример, совјетски славист Евгениј Наумов, најпре, био склон да верује да је бугарска анонимна хроника само превод са грчког неке од византијских кратких хроника.[7] У једном каснијем раду, додуше, унеколико је умекшао свој став.[8] С друге стране, немачки византолог Петер Шрајнер, настојао је да покаже да писац хронике није био Бугарин.[9] И румунски истраживач Димитри Настасе покушавао је да

---

1 В. Григорович, *О Сербии в ея отношениях к соседным державам, преимущественно в XIV и XV столетиях*, Казань 1859, Прибавления, 1–45.
2 Тютюнциев, *Анонимна хроника*, 28 н. 3.
3 Исто, 8.
4 Исто, 8–9.
5 Исто, 183.
6 Исто.
7 Е.П. Наумов, *Об авторстве анонимной болгарской хроники XV века*, Советское славяноведение 3 (1969) 41–42.
8 Е.П. Наумов, *Анонимная болгарская хроника и проблемы балканской общественно-политической мысли (XIV–XV вв.)*, Балканские исследования 3 (1978) 240–258.
9 P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken und die Annalistik bei Südslaven*, Bulgarian Historical Review VI-2 (1978) 45–53.

докаже небугарско ауторство поменутог извора.[1] Приређивач новог издања, Иван Тутунџиев, који је подробно изнео сва досадашња мишљења о овом занимљивом и донекле загонетном тексту,[2] залаже се за тезу да је непознати састављач био Бугарин и да је основно летописно језгро по свој прилици настало у неком од манастирских скрипторија близу Трнова.[3] Од појаве првог издања бугарске анонимне хронике, далеке 1891. године, до наших дана – дакле, у раздобљу дужем од сто година! – у науци се, напоменуто је, доста расправљало о овом занимљивом источнику. Упркос свему, утисак је, да одређене недоумице још нису сасвим разрешене.

Остављајући по страни ове научне диспуте, који су за нашу тему ипак од споредног значаја, нагласићемо начин на који је анонимни аутор видео покушај византијског цара Јована VI Кантакузина да пред турском опасношћу постигне споразум са Бугарима и Србима. Да би предупредио прелазак Турака из Мале Азије у Европу, василевс је заповедио да ромејска флота у водама Хелеспонта будно мотри и чува кључну тврђаву на трачкој обали – Галипољ. Међутим, како није био у стању да прехрани морнаре – недостајали су му хлеб и свињско месо – Јован VI Кантакузин упутио је изасланике бугарском цару Јовану Александру.[4] Када су у Трнову чули шта се од њих тражи, са подсмехом и прекором су се обрушили на Грке; не само да су их обасули увредама него су их псовали и напослетку испратили празних руку.[5] Сазнавши то, Јован Кантакузин се много расрдио, па је послао емисаре српским господарима Урошу, деспоту Угљеши и краљу Вукашину, тражећи од њих да му помогну око прехране морнара који су чували прилазе европским обалама хелеспонтског мореуза.[6] Одмах је уочљиво да је непознати састављач хронике на овом месту помешао два поколења српских државника: у време царевања Јована VI Кантакузина српским земљама је владао Стефан Душан, а не његов син Урош и браћа Мрњавчевићи.

Византијско посланство је у Србији доживело истоветан дочек, као и на бугарском двору. Пошто су саслушали изасланике, Срби су их такође исмејали, и испсовали и отпустили необављена посла.[7] Непознати састављач готово истим речима описује на какав пријем су

[1] D. Nastase, *Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (la chronique de Tismana 1411–1413)*, Cyrillomethodianum 4 (1977) 100–171.
[2] Тютюнџиев, *Анонимна хроника*, 8–33.
[3] Исто, 69–71.
[4] Исто, 80.
[5] Исто.
[6] Исто.
[7] Исто.

Византинци, односно Грци, како их он назива, наишли у бугарским и српским земљама. У оба случаја се радило о разметљивом и крајње неблагонаклоном дочеку, лишеном било каквих дипломатских манира. Бар тако тврди анонимни аутор.

После овог неуспешног подухвата, Јован VI Кантакузин поново је испратио посланике у Бугарску и Србију и тамошњим владарима указао на неумесно омаловажавање османлијске опасности. Он им је наводно поручио: „Нисте желели да нам помогнете и због тога ћете се касније кајати!"[1] Међутим, ова примедба није произвела неки нарочит утисак ни на Србе ни на Бугаре. Напротив, они су у Цариград упутили самоуверену изјаву: „Када Турци крену на нас, ми ћемо се бранити од њих!"[2] Онда је Јован Кантакузин, коме је измакла очекивана помоћ двеју суседних јужнословенских држава, склопио споразум са Муратом I (1362–1389). Турци су се обавезали да ни на који начин неће угрозити Грке нити ће насрнути на Романију и Македонију, а византијски цар, је за узврат, Османлијама оставио брод у Галипољу.[3] И овде је реч о омашци анонимног аутора: Кантакузинов савременик није био Мурат I него његов отац Орхан (1326–1362).

У овој језгровитој приповести, која је по много чему налик на анегдоту, непознати бугарски писац је на нарочит начин приказао неке особености два јужнословенска народа. При томе је, ваља нагласити, од другоразредног значаја да ли се све збило управо онако како је анонимни састављач забележио. Уколико и није било тако – што је, чини нам се, дозвољено претпоставити – важно је да је непознати Бугарин пренео причу коју је сматрао веродостојном. Он је истоветно представио Србе и Бугаре и недвосмислено – без пребацивања, али и без патриотске болећивости – нагласио нехајан однос једних и других према турској опасности на коју су упозоравали из Цариграда. Уз лежерност, посебно је истакнут и осоран пријем ромејских изасланика на бугарском и српском двору. Описана врло јарким бојама, ова епизода на особит начин казује о менталитету Срба и Бугара у средњем веку.[4] Псовање жена и мајки Византинцима

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто, 80–81.

4 У нашој средини на ту тему је већ класична књига – хваљена, али и оспоравана – коју је написао В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд 1939 (репринт, Београд – Ниш 1990). Такође в. V. Jerotić, *Da li se narodi menjaju kroz istoriju? Srbi juče, danas i sutra*, Етнолошка преиспитивања, Београд 1977, 23–30. Међу приступачним радовима вреди навести и Ž. Dibi, *Istorija mentaliteta*, III program, Radio Beograd, proleće 1970, 303–328.

не само да казује о помањкању смисла за дипломатски такт него допуњује утисак о осионости и једних и других.[1] У овом случају у надмености се угушила политичка смотреност, те су и српски и трновски двор – бар према подацима непознатог бугарског писца – потценили претњу која се ваљала са истока. Већ следеће 1352. збио се догађај од светскоисторијског значаја, који није оставао трага било каквој сумњи у праве намере Турака. Исламски ратници заузели су малу утврду Цимпе, њихов први посед у Европи. Показало се да Кантакузинова упозорења нису била без основа: османлијска најезда се попут поплаве разлила по Балканском полуострву.

[Лесковачки зборник 37 (1997) 9–16]

---

[1] О псовкама у средњовековним текстовима види проницљива запажања која доноси С. Ћирковић у предговору књиге: Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти угарског краљевства*, Београд 1987, XXVII.

ГЛАВА СЕДМА

ВИЗАНТИЈСКИ ВОЈСКОВОЂА АЛЕКСИЈЕ ФИЛАНТРОПИН

Када би се образовао пантеон византијских војсковођа, у који би ушли како они највећи, попут Велизара или војничких царева Нићифора II Фоке (963–969) и Јована I Цимискија (969–976), тако и они који нису били овенчани славним победама, као што је, на пример, Манојло Камица с краја XII, и из првих година XIII века, часно место у том друштву бесмртника свакако би заузео и Алексије Филантропин. Поготово ако се узме у обзир чињеница да је живео у раздобљу снажне осеке ромејског оружја, када је, према запажању једног савременика, византијска војска била толико слаба да је „служила за подсмех" или чак „уопште није постојала".[1] У тој светлости посматрани, његови војнички подвизи – а били су неспорни – добијају на уверљивости.

Породица Филантропина појавила се у Византији средином XIII столећа, а њено име се етимолошки доводи у везу са чувеним цариградским манастиром Христа Филантропа.[2] У изворима епохе Палеолога, дакле, током последња два века постојања Царства, сачувани су подаци о четрдесет пет чланова овога рода, тридесет три мушкарца и дванаест жена.[3] Припадници ове породице достигли су веома високе положаје како у државној администрацији, тако и у вој-

---

1 Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen, I, Bonnae 1829, 223, 20; 158, 10 (у даљем тексту: Gregoras). Уп. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 451.

2 D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, 167; *The Oxford Dictionary od Byzantium*, ed. A. Kazhdan, vol. II, New York - Oxford 1991, 1649 (E. Trapp) /у даљем тексту: *ODB*/

3 *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. *E. Trapp*, 12 (Wien 1994) Nos 29735–29779, p. 88–97 (у даљем тексту: *PLP*)

сци, а једна од њих је чак постала и трапезунтска царица.[1] Није на одмет напоменути да су Филантропини били у родбинским везама са најугледнијим фамилијама ромејске државе – Палеолозима, Кантакузинима, Комнинима, Асенима, Хумнима, Тарханиотима, Вријенијима и другима.

Најугледнији представник ове породице био је свакако прослављени војсковођа Алексије Филантропин. Међутим, занимљиво је напоменути да је он презиме носио по мајци, као својеврсно гордо сећање на ујака, такође ваљаног стратега Алексија Дуку Филантропина.[2] Наиме, Алексије Филантропин био је други син протовестијара Михаила Тарханиота и именом непознате припаднице рода Филантропина.[3] Упадљиво је да је и име добио по ујаку Алексију Дуки Филантропину.[4] На основу расположивих изворних сведочанстава није могуће прецизно утврдити када је Алексије Филантропин дошао на свет. Међутим, када се узму у обзир сви подаци о његовој каријери и животу, прихватљивим се чини врло хипотетично и апроксимативно датовање према којем је могао бити рођен око 1270. године.[5] Овај великодостојник био је ожењен Теодором Акрополитисом, ћерком Константина Акрополита и унуком историчара и државника Георгија Акрополита.[6]

---

1 Реч је о Ани Филантропини, коју у својој хроници помиње Михаило Панарет. В. Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ed. O. Lampsidis (Ποντικαὶ Ἔρευναι 2), Athina 1958, 81, 12–15. Cf. *PLP* 12 (1994) № 29736, p. 88 (E. Trapp).

2 Његова војничка каријера припадала је трећој четвртини XIII века. B. Polemis, *Doukai*, № 166, p. 168; *PLP* 12 (1994) № 29751, p. 91 (E. Trapp) са навођењем извора и одговарајуће литературе.

3 G.I. Theocharidis, *Μιχαὴλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανιώτης (Προσωπογραφικά)*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης 7 (1957) 187; I. G. Leontiades, *Die Tarchaneiotai. Ein Beitrag zur byzantinischen Prosopographie*, Wien 1988, № 31, p. 51–53, 102 (магистарска дисертација у рукопису); *PLP* 11 (1993) № 27505, p. 180 (E. Trapp).

4 У породици Филантропина до тог времена није сачуван податак ни о једном члану који је носио име Алексије. В. *PLP* 12 (1994) p. 90–93, Nos 29747–29753. Тек у другој половини XIV столећа срећемо Алексија Анђела Филантропина, познатог господара Тесалије, а у XV веку Алексија Ласкариса Филантропина, кефалију Патраса. Уп. *PLP* 12 (1994) № 29750, p. 90–91 (Алексије Анђео Филантропин), № 29753, p. 92–93 (Алексије Ласкарис Филантропин).

5 Такво датовање предложио је Polemis, *Doukai*, № 171, p. 169, а уз извесну резерву је прихваћено и у *ODB*, III, 1649 (A.–M. Talbot). Међутим, у прософографском лексикону епохе Палеолога ништа се не каже о времену рођења Алексија Филантропина. В. *PLP* 12 (1994) № 29752, p. 91 (E. Trapp).

6 D. Nicol, *Constantine Akropolites: A Prosopographical Note*, Dumbarton Oaks Papers 19 (1965) 249–256; S. Kourousis, *Τὸ ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ – Ἀνδρονίκου Ζαρίδου (1299–1315 ca.) καὶ ὁ Ἰατρὸς – Ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας (1275 ca. – 1328/?)*, Μελέτη φιλολογικὴ, Athina 1984–1988, 35.

Каријера Алексија Филантропина била је по много чему веома необична. Грубо узевши, сви познати и битни догађаји који се односе на овог даровитог војсковођу могу се груписати око два временска стожера, раних деведесетих година XIII века, с једне, и двадесетих и тридесетих година XIV столећа, с друге стране. Између ових успешних раздобља његове делатности зјапи празнина од три деценије које је Алексије Филантропин провео у некој врсти потпуне анонимности. Први део његове каријере био је по много чему типичан и готово да се може сврстати у једно опште место – муњевит успон младог генерала, који је преко ноћи постао миљеник читавог Царства. Исто тако, брз и кобан пад и нагли силазак са историјске позорнице доприносе оцени да се радило о прилично уобичајеном животопису једног војсковође. Тај врло типичан и за људе од пера привлачан део Филантропинове каријере у византологији је у више наврата био осветљаван.[1] Ни њен други део – сасвим атипичан, рекли бисмо – који се одвијао двадесетих и тридесетих година XIV века, није додуше, прошао незапажено, али се ипак налази у неправедној сенци сјајних стратегових подвига из последње деценије XIII столећа.

Не само почетак него и целокупна делатност Алексија Филантропина били су искључиво везани за малоазијски потконтинент, боље рећи за оне његове западне делове који су се крајем XIII и у првим деценијама XIV столећа још увек налазили у домашају византијске власти. На тој страни су за Ромеје прилике биле веома неповољне, а цариградска влада није превидела – тачније, није могла да превиди – значај источних граница за укупну безбедност Царства и угроженост тамошњих поседа од стране Турака. За Византију, олакшавајућу околност није представљало ни то што против себе више није имала јединствену државу него расцепкан муслимански свет. Наиме, под налетима Татара, који су средином XIII века изазвали праву пометњу у областима предње Азије, распао се Иконијски султанат. Истина, он је формално постојао још неколико деценија, додуше у потпуном расулу и лагано одумирући, али су на његовом згаришту

[1] О основним моментима из првог дела каријере Алексија Филантропина расправљао је још крајем XIX столећа први издавач писама Максима Плануда, немачки класичар M. Treu, Maximi monachi Planudis epistulae, Breslau 1890 (reprint: Amsterdam 1960), 235–238. Двадесетих година XX века у два маха је била разматрана судбина овог угледног византијског војсковође. B. R. Guilland, *Etudes de civilisation et de litterature byzantines III. Alexios Philantropene*, Revue du Lyonnais 6. ser. 2/7 (1922) 47–59; mitropolit Athenagora, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ οἴκου τῶν Φιλανθρωπηνῶν*, Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος n.s. 1 (1929) 64–65.

настали многобројни емирати, са непрестаним приливом свежих номадских групација турског етноса.[1] Византија је била принуђена да на том фронту води заморну и неизвесну борбу.

Андроник II Палеолог (1282–1328), други владар обновљене Византије, настојао је да пронађе прави начин како би делотворно одговорио на упаде исламских ратника на ромејске поседе у Малој Азији. Наравно, радило се о задатку који није био нимало лак и није трпео одлагања. Стога се одлучио на један дуг боравак, од 1290. до 1293. године, у тамошњим областима.[2] Желео је да својим присуством и ојачавањем постојећих фортификација подигне дух Ромеја, које су непрестани турски упади доста обесхрабрили, па су у великом броју напуштали подручје Мале Азије и тражили сигурна уточишта у европским провинцијама Царства. На одласку, 1293. године, предузео је смео корак, па је на истоку оставио младог и даровитог генерала Алексија Филантропина, претходно га удостојивши титуле пинкерна.[3] Радило се о достојанству које се налазило на петнаестом месту листе световних угледника Псеудо-Кодиновог списа.[4] Нешто касније, подсетимо се, прослављени Сиргијан је носио исту титулу.

Сагласно василевсовој заповеди, Алексију Филантропину су, изузев уског приобалног појаса који је као гувернер Неокастра надзирао протовестијар Ливадарије,[5] били поверени малоазијски поседи Византијског царства. Са овлашћењима врховног команданта војске на истоку, он је имао задатак да се бори против Турака који су претходних година нарочито пљачкали области у долини реке Меандра. Ударну снагу трупа које је имао на располагању чинили су ко-

---

1 C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071–1330*, London 1968, 136–138, 269 sq.; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley – Los Angeles – London 1971, 133 sq.; H. Inalcik, *The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades*, Byzantinische Forschungen 9 (1985) 179–217; К. Жуков, *Эгейские эмираты в. XIV–XV вв.*, Москва 1988, 14–19.

2 Подробније о томе в. A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282–1328*, Cambridge (Mass.) 1972, 76–84.

3 Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim, rec. I. Bekkerus, II, Bonnae 1835, 210 (у даљем тексту: Pachymeris); Gregoras, I, 195. Up. Laiou, *Andronicus II*, 80–81.

4 Pseudo-Kodinos, Traité des offices, ed. J. Verpeaux, Paris 1966, 137. О титули пинкерна в. R. Guilland, *Fonctions et dignités des eunuques*, Études byzantines 3 (1945) 188–202 /*Recherches sur les institutions byzantines* I (Berliner byzantinische Arbeiten 35), Berlin 1967, 242–250/.

5 Pachymeris, II, 210 sq.; Gregoras, I, 195 sq. О Ливадарију в. *PLP* 6 (1983) № 14859, p. 180 (E. Trapp).

Никита Хонијат,
минијатура, XIV век

Георгије Пахимер,
минијатура, XIV век

Теодор Мешохиш,
мозаик, Кахрије Џамија, 1316–1321. година

Јован Кантакузин, цар и монах,
минијатура, 1370–1375. година

њаници са Крита, предвођени извесним Хортазисом.[1] Радило се о грчким избеглицама са острва под млетачком влашћу, које је Андроник II упутио да ратују у Малој Азији.

Премда је био прилично млад, тек закорачио у трећу деценију живота, Алексије Филантропин је имао углед спретног ратника и уживао пуно царево поверење. Сачувани подаци не казују само о његовим неспорним војничким квалитетима него истичу и доброту, праведност, разборитост, па чак и својеврсну племенитост, која се каткад испољавала у виду великодушности према непријатељу. Обазривост приликом прихватања изворних података о Филантропиновим врлинама налаже и његова каснија злехуда судбина. Међутим, сачувана писма духовника Максима Плануда, једне од веома истакнутих личности такозване ренесансе Палеолога, уверавају нас у оправданост хвалоспева који су пратили младог војсковођу.[2] У Алексија Филантропина су наде полагали не само Андроник II и цариградска влада, него и византијски народ.[3] Једном речју, у Царству је превладавало уверење да је само он у стању да узврати муслиманским емирима и спаси преостале византијске области у Малој Азији. Таква надања Ромеја мора да су представљала тешко бреме за Алексија Филантропина и неминовно су га ставила пред искушења највишег ступња.

Из долине Меандра убрзо су почеле да стижу веома повољне вести, па су бојазан и забринуто ишчекивање који су опхрвали Цариград лагано уступали место нескривеном одушевљењу. Престонички живаљ могао је да одахне, а Андроник II је имао пуно разлога да буде задовољан јер је повукао прави потез. Гласници су, један за другим, доносили извештаје о великим победама византијске војске коју је предводио млади генерал.[4] Овакви успеси мора да су оставили дубок утисак и на Турке, па је Алексије Филантропин постао

---

1 Pachymeris, II, 221–222. Хортазис се помиње једино у историјском делу Георгија Пахимера. Уп. PLP 12 (1994) № 30900, p. 225 (E. Trapp).

2 Писма ученог ромејског интелектуалца објављена су у два маха. Најпре је то урадио М. Трој, још давне 1890, док се репринт овог издања појавио у Амстердаму 1960. године (за пун библиографски податак в. н. 1 на стр. 63). Недавно је, међутим, светлост дана угледало ново издање које је приредио P.A.M. Leone, Maximi monachi Planudis epistulae, Amsterdam 1991. О односима Алексија Филантропина и Максима Плануда расправљала је A. Laiou, *Some Observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planoudes*, Byzantine and Modern Greek Studies 4 (1978) 89–99. О хронологији писама које је духовник упутио војсковођи веома подробно је писао H.-V. Beyer, *Die Chronologie der Briefe des Maximos Planoudes an Alexios Doukas Philanthropenos und dessen Umgebung*, Revue des études byzantines 51 (1993), 111–137.

3 Laiou, *Andronicus II*, 81.

4 Pachymeris, II, 210 sq.; Gregoras, I, 196 sq. Up. Laiou, *Andronicus II*, 81–82.

страх и трепет у муслиманском свету. Подвизи у долини Меандра разоружали су и ућуткали и оне који нису били наклоњени пинкерну. Византијско царство је здушно поздрављало победе свог новог миљеника.

Богат плен који су чинили злато, сребро, коже, као и многобројни заробљеници, почео је да пристиже у Цариград. Монах Максим Плануд, као и његови сународници понесен победама Алексија Филантропина, забележио је да је у то време цена турских робова услед њихове бројности вртоглаво опала. Закон понуде и потражње довео је до тога да је за куповину овце било потребно више новца него за једног муслиманског заробљеника.[1] Подстакнут успесима младог војсковође, дворски песник Манојло Фил саставио је поему у којој је величао ратне подвиге Алексија Филантропина.[2] Максим Плануд, на кога је тај књижевни састав оставио снажан утисак, одао је признање младом литерати.[3] Уопште, јуначни генерал је својим успесима вратио Византинцима пољуљано самопоуздање.

Војничке победе Ромеја скоро су сасвим угасиле ратоборност турских одреда у пределима Анадолије. Истина, тамошњи емири су морали да зазиру и од Хулагида, Монгола из Персије, па су их порази у сукобима против Византинаца приморали да пристану на мир. Будући да им је Алексије Филантропин понудио частан споразум, они су радо признали василевсову врховну власт.[4] Штавише, један турски одред је веома одано служио у војсци победоносног пинкерна. Био је то врхунац муњевите каријере Алексија Филантропина.

„Постоји време рата и постоји време мира" – писао је Максим Плануд свом младом пријатељу – „Ти си заблистао и у једном и у другом времену".[5] Били су то тренуци – реч је о 1295. години – када је успон Алексија Филантропина досегао звездане висине. Похвале и признања стизали су са свих страна, а у Царству сигурно није било популарније личности од њега. И управо тада, када се налазио на врхунцу, уследио је неочекиван и трагичан пад, као особена парадигма усуда да оно што брзо настаје исто тако брзо и нестаје.

1 Leone, Maximi Planudis epistulae, № 78, p. 118–120. Up. Laiou, *Andronicus II*, 82.
2 Manuelis Philae Carmina, ed. E. Miller, Paris 1855, № LXXXV, p. 262–264.
3 C.N. Constantinidis, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca.1310)*, Nicosia 1982, 43.
4 Pachymeris, II, 211–212, 215; Gregoras, I, 196; Leone, Maximi Planudis epistulae, № 102, p. 163–164. Up. Laiou, *Andronicus II*, 82.
5 Према Leone, Maximi Planudis epistulae, Nos 60, 61, 71–74, 77, 78–80, 84–85, 90, 94, 95, 98, 99, 101–107, 110–112, 118–120, p. 90–92, 107–113, 115–124, 127–130, 136–140, 143–161, 162–172, 176–182, 195–212. Up. Laiou, *Andronicus II*, 82.

У касну јесен 1295. године Царством се пронео глас да је Алексије Филантропин устао против цара Андроника II.[1] Упркос сачуваним сведочанствима савременика и потоњих писаца, околности под којима је дошло до ове узурпације остају унеколико замагљене. Ако је веровати изворима, пинкерн се побунио некако против своје воље и нерадо, тобоже се приклонивши хтењима локалног малоазијског становништва и жељама својих војника који су се прибојавали да њихов вођу не задеси жалосна судбина бриљантних генерала који су због зависти падали у немилост. Стога у овом покрету треба видети и незадовољство преосталих малоазијских провинција политиком коју је водила цариградска влада. А за такво незадовољство било је више разлога: не само тешке фискалне мере којима је василевс морао да прибегава, него и уврежено схватање да из перспективе престоничке сигурности и раскоши овоземаљске бриге удаљених пограничних крајева нису се чиниле нарочито битним. Подржан од својих војника и ослоњен на месни живаљ, који је био надахнут једном врстом провинцијског патриотизма, Алексије Филантропин је релативно лако преузео потпуну контролу над областима које су му раније биле поверене. „На том подручју царево име се више није ни помињало" – бележи Георгије Пахимер – „осим када су се збијале шале".[2] Постојао је једино Алексије Филантропин. Чак су и неки манастири – „многи на броју и они од највећих", такође наглашава Пахимер[3] – у литургијама уместо Андрониковог помињали име младог војсковође. У овим вестима свакако треба видети потпору коју је пинкерну пружила странка „арсенита",[4] иначе изразито настројена против владајућег дома Палеолога. Тим пре што је Филантропинов стриц Јован Тарханиот,[5] један од вођа ове странке у Цариграду, недавно био пуштен из затвора.[6]

---

1 Polemis, *Doukai*, 169 погрешно датује ову узурпацију у 1296. годину. Већ је Доналд Никол у приказу Полемисове књиге /The Classical Review, N.S. 20 (1970) 223/ указао на ту омашку. Такође, в. P. Schreiner, *Studien zur den BPAXEA XPONIKA* (Miscellanea Byzantina Monacensia 6), München 1967, 181–185.

2 Pachymeris, II, 219. Up. Laiou, *Andronicus II*, 82–83.

3 Pachymeris, II, 220. Up. D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*, Cambridge 1993², 124.

4 О овој црквеној странци в. J. Sykoutris, *Περί τὸ σχίσμα τῶν 'Αρσενιτῶν*, 'Ελληνικά 2 (1929) 267–332; V. Laurent, *Les grandes crises religieuses à Byzance: La fin du schisme arsenite*, Academie Romaine, Bulletin de la section historique 26 (1945) 225–313; Laiou, *Andronicus II*, 20 sq.; J. Gill, *Byzantium and the Papacy, 1198–1400*, New Brunswick, new Jersey 1979, 111 sq.; P. Gunaridis, *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261–1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιλόγων*, Athina 1999.

5 За основне податке о Јовану Тарханиоту в. *PLP* 11 (1991) № 27487, p. 176–177 (E. Trapp).

6 Laiou, *Andronicus II*, 83; Leontiades, *Tarchaneiotai*, № 32, p. 53–55.

Ако не отворена подршка, а оно бар разумевање на које је млади узурпатор могао да рачуна, не само у Малој Азији него и у осталим областима Царства морали су да забрину цара Андроника II. Мало је рећи да је василевс био разочаран; заправо, био је, прилично заплашен.[1] Претходни успеси ромејског оружја, који су и њему и Царству вратили толико прижељкивано самопоуздање и отворили простор за велика надања, неочекивано су се расплинули у опасну побуну. Био је то најкритичнији тренутак његове дотадашње владавине и, уз познате невоље са Каталанском компанијом, вероватно највеће искушење до сукоба са унуком Андроником III (1328–1341), који је започео 1321. и, уз прекиде, потрајао до 1328. године.

На цареву срећу, до изражаја је дошла недовољна одлучност Алексија Филантропина да започети подухват оконча на начин какав су прижељкивали они који су га подстакли на узурпацију. Показало се да му је недостајала она врста решености која подразумева да се ствари дотерају до свог логичног краја. А пинкерн, испоставило се, као да је застао на пола пута – оклевао је са обрачуном против Андроника II чији је исход претпостављао да Царство може имати само једног господара. Или је, евентуално, одустао од таквог одмеравања снага. Тиме је василевсу пружио драгоцен предах и дао могућност да се прибере, а своје присталице разочарао. Забринути владар Византије прибегао је двострукој дипломатској игри: преко изасланика је узурпатору понудио титулу цезара и опроштај, а у исто време био вољан да подржи употребу силе како би се решио опасног такмаца. Важну улогу у збивањима која су уследила одиграо је Ливадарије, намесник Неокастра. Као главни заповедник западног малоазијског приобаља, он је био први на удару узурпатора. Амбициозни намесник је схватио да га гушење Филантропинове побуне може прославити. Није без значаја ни чињеница да је Ливадаријева кћи била удата за царевог млађег брата Теодора Палеолога.[2] Стога је новцем који му је Андроник II ставио на располагање поткупио Крићане и они су се окренули против свог команданта.

На Божић, 25. децембра 1295. године, младог генерала су ухватили и свирепо ослепили његови војници са Крита, управо они са којима је постигао своје највеће победе. У једној локалној краткој хроници, која садржи само шест језгровитих белешки, сачувао се веома сажет запис, умногоме налик на епитаф, у којем се каже да је 6805. године од Стварања света био ослепљен пикерн.[3] Вест да

---

1 Laiou, *Andronicus II*, 83–84.
2 *PLP* 9 (1989) № 21464, p. 89 (E. Trapp).
3 P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken, I, Wien 1975, 194 №4. Up. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken, II (Historischer Kommentar)*, Wien 1977, 213–215.

је побуна Алексија Филантропина окончана његовим сакаћењем и да је василевс сачувао свој уздрмани положај није донела Андронику II задовољство осветника. Нићифор Григора, који је цара добро познавао, наглашава да је владар Ромеја после ове епизоде био потиштен и дубоко разочаран. Филантропинова издаја пољуљала је василевсово поверење у оданост основним темељима византијског поретка, привржености царској породици, ромејско осећање части.[1]

На овом месту, сасвим природно, требало би очекивати и крај каријере Алексија Филантропина, која је била тако окрутно пресечена.[2] Генералова младост је остајала у дубокој сенци околности да је остао без очињег вида; физички хендикеп је био такав да се није могао надокнадити. Он није био филозоф или писац, који би у тишини својих одаја могао да ствара, већ човек чија је вокација претпостављала непосредну акцију на терену. И, заиста, за готово тридесет година име Алексија Филантропина ишчезава са страница историчара који су описивали раздобље краја XIII и првих деценија XIV века. Он је у анонимности, по свој прилици у Цариграду и углавном заборављен, проводио године и десетлећа, а онда се десило нешто неочекивано.

Нови васељенски патријарх Исаија (1323–1332) саветовао је Андронику II Палеологу да у Малу Азију пошаље слепог Алексија Филантропина.[3] Двадесетих година XIV века византијске позиције на тамошњем простору стајале су веома неповољно, много горе него око 1295. године, поготово ако се узме у обзир да су Ромеји поседовали само неколико утврђених градова.[4] Један од њих, Филаделфија, већ дуже време налазио се под турском опсадом и чинило се да му нема спаса. У скоро безизлазној ситуацији Андроник II се одлу-

---

1 Gregoras, I, 205. Up. Laiou, *Andronicus II*, 84.

2 Успон и пад Алексија Филантропина у деведесетим годинама XIII столећа региструју многобројни истраживачи. Осим наведених радова в. P. Vokotopoulos, *Λάτρος*, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 35 (1966–1967) 99; E. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and Emirates of Mentesche and Aydin (1300–1415)*, Venice 1983, 105–107; E. de Vries-van der Velden, *L'elite byzantine devant l'avance turque à l'epoque de la guerre civile de 1341 à 1354*, Amsterdam 1989, 41 sq.; M. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204–1453*, Philadelphia 1992, 74–75; E. Zachariadou, *Religious Dialogue between Byzantines and Turks during the Ottoman Expansion*, Religionsgespräche im Mittelalter, herausgegeben von B. Lewis – F. Niewöhner, Wiesbaden 1992, 297–298; V. Georgiadou, *Η παρουσία και το κίνημα του πιγκέρνη Αλεξίου Φιλανθρωπηνού στη Μικρά Ασία (1293–1295). Ένα παράδειγμα αποκλίσεων στις ιστορικές εκτιμήσεις του Παχυμέρη και του Γρηγορά*, Σύμμεικτα 10 (1996) 143–162.

3 Gregoras, I, 360.

4 Р. Радић, *Време Јована V Палеолоīа (1332–1391)*, Београд 1993, 58 сл.

чио на готово очајнички корак. Послушао је савет патријарха Исаије и тамо упутио Алексија Филантропина. Истраживачи су са пуно разлога као веродостојан прихватали податак Нићифора Григоре да је стари василевс уважио савет цариградског првосвештеника. Уистину, нема места сумњи када је у питању поменута вест добро обавештеног савременика и познатог византијског полихистора. Међутим, утисак је да Андроник II није ни имао широк избор. Биле су то године затишја у грађанском рату између старог цара и његовог унука Андроника III Палеолога који су 1321. године поделили Царство.[1] Раздобље од 1324. до 1327. године обележила је жива западна политика василевса у Цариграду.[2] Постоје подаци да су људи младог цара пребацивали Андронику II због потпуног помањкања предузимљивости у односу на Малу Азију.[3] Премда је у тим замеркама било извесне демагогије, срачунате да се дискредитује политички супарник, стари василевс је морао да одговори. Већина угледнијих војсковођа држала је страну Андронику III Палеологу, који је у војсци и народу уживао већу популарност од деде, а вероватно најдаровитији војни заповедник, пинкерн Сиргијан, због превртљивости је допао тамнице 1322. године.[4] Стога се Андроник II и „сетио" слепог Алексија Филантропина и послао га на источно ратиште, очито без неких великих надања. У овом случају, василевсов разборити песимизам – солидно оружје његове државничке умешности – показао се сасвим неоправданим.

Чудо се ипак догодило и ово парадоксално решење показало се веома успешним. Без новца и довољно војске, али са угледом који је међу Турцима прерастао у праву легенду, прослављени војсковођа је спасао византијски град у Лидији.[5] Мимо свих очекивања, на сам помен имена Алексија Филантропина исламски ратници су подигли опсаду Филаделфије.[6] Тако је ова тврђава са задивљујућом жилавошћу наставила да пружа отпор турским освајачима још читав низ деценија, остајући последње упориште Византинаца на малоазијском тлу. Штавише, за Филаделфију је наступило раздобље процвата. Нићифор Григора, за кога је овај Филантропинов подухват био раван чуду и који о њему пише са задивљеношћу и свечаном патетиком, наглашава благостање у граду. „За једну драхму"

---

1 Nicol, *Last Centuries*, 151–157.
2 Laiou, *Andronicus II*, 308
3 Ibid. 292–293 (са позивањем на одговарајуће изворе).
4 *PLP* 11 (1991) № 27167, p. 141–142 (E. Trapp).
5 Gregoras, I, 361. Up. P. Schreiner, *Zur Geschichte Philadelpheias im 14. Jahrhundert (1293–1390)*, Orientalia Christiana Periodica 35 (1969) 376–384, 389 sq.
6 Gregoras, I, 362. Уп. Жуков, *Эмираты*, 33.

– наглашава он – „могао се добити медимн пшенице".[1] Од 1324. до 1327. Алексије Филантропин се налазио на положају њеног наменсника.[2]

Међутим, ни то није био крај политичке каријере чувеног пинкерна. У међувремену је Андроник II најпре абдицирао, 1328. а потом 1330. примио монашки завет и преминуо у фебруару 1332.[3] На власт је дошла млада генерација византијских аристократа, коју су предводили цар Андроник III Палеолог и његов најбољи пријатељ и сарадник, велики доместик Јован Кантакузин.[4] Врло брзо се показало да је ново поколење ромејских државника знало да цени услуге и голему репутацију Алексија Филантропина, који је своје највеће успехе постигао у време када Андроник III и Јован Кантакузин нису били ни рођени. Ова двојица ромејских аристократа, који су спретно водили Византијско царство, донели су одлуку да слепог и времешног стратега укључе у бурна збивања око острва Лезбоса.

Ђеновљански господар малоазијске Фокеје, Доминико Катанео, не само да је одбио да призна врховну власт василевса, што је 1329. учинио његов претходник Андреа Катанео, него је негде с јесени 1334. напао и заузео византијски Лезбос. Цариградска влада је узвратила уобичајеним и делотворним маневром: блокирањем ђеновљанске Галате и слањем флоте у воде око Лезбоса у мају 1335. године, тако да је дошло до вишемесечне опсаде острва и спорних лука.[5] У овој акцији Ромеји су имали подршку два егејска емирата, Сарухана и Ајдина, чији су владари били у завади са Домиником Катанеом.[6] Дуга опсада је напослетку успешно завршена: Андроник III је негде у зиму 1336. године посео цео Лезбос, осим главне тврђаве Митилене, а и Фокеја је признала његову врховну власт.[7] Онда се василевс вратио у Цариград, а касније на Лезбос послао неуништивог Алексија Филантропина, већ у поодмаклој старости, наименовавши га за заповедника који је требало да војне операције приведе крају.[8] И овога пута, као и у случају опседнуте Филаделфије, десе-

---

1 Gregoras, I, 362.
2 *PLP* 12 (1994) № 29752, p. 91 (E. Trapp).
3 Острогорски, *Историја*, 468.
4 Радић, *Време Јована V*, 70 сл.
5 Gregoras, I, 525 sq.: Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, ed. L. Schopeni, vol. I, Bonnae 1828, 476 sq. (у даљем тексту: Cantacuzenus).
6 Жуков, *Эмираты*, 36–37.
7 Радић, *Време Јована V*, 98.
8 Gregoras, I, 534–535; Cantacuzenus, I, 479. Up. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, I, Leipzig 1923, 487–489; Schreiner, *Kommentar*, 246–247.

так година раније, слепи старац је у потпуности оправдао очекивања цариградске владе. Лукавим заузимањем Митилене читав подухват у егејском архипелагу претворио се у прави тријумф ромејског оружја.[1] Нема сумње да су пинкернови успеси код Филаделфије двадесетих и на Лезбосу тридесетих година XIV века представљали велику сатисфакцију за генерала несвакидашње војничке обдарености. Из четврте деценије, додајмо, сачувано је и неколико писама у којима се Нићифор Григора бираним речима обраћао Алексију Филантропину.[2] Ове епистоле употпуњују слику о пинкерну коју је великан византијске књижевности XIV столећа изнео на страницама свог историјског дела. Осим Максима Плануда и Нићифора Григоре, Алексију Филантропину су писма упућивали још неки истакнути ромејски интелектуалци, пре свега, Манојло Гавала, познат и као Матија Ефески, митрополит малоазијског града Ефеса (1329–1351), иначе родом из Филаделфије,[3] и Михаило Гавра, писац и чиновник царске канцеларије.[4]

Уочљиво је да се у обе епизоде које припадају другом делу војничке каријере Алексија Филантропина радило о градовима изложеним опсади. У првом случају требало је тврђаву Филаделфију одбранити од Турака, а у другом, сагласно царевој заповеди, заузети главну утврду на острву Лезбосу. Алексије Филантропин је оба задатка обавио на узоран начин. Јер, наглашава Нићифор Григора, у њему су били сједињени двоструки плодови врлине и јуначности, једни прирођени и потекли сами из себе, а други стечени искуством и вежбањем током многих година.[5]

Поседање Митилене и положај својеврсног намесника на Лезбосу уједно су и последњи помени Алексија Филантропина у сачу-

---

1 Уп. J.L. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomaische Geschichte*, II–2 (Biliothek der griechischen Literatur 9), Stuttgart 1979, 373–376 n. 471; U. Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341*, Amsterdam 1965, 131. Није лако одгонетнути тачан положај који је Алексије Филантропин имао као администратор на Лезбосу. Уп. Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, 85–86.

2 Nicephori Gregorae Epistulae, ed. P.A.M. Leone, II (Epistules continens), Matino 1982, Nos 9, 72, 76, 84, 107, 127, p. 39–41, 208–210, 214–217, 229–230, 278–281, 326–327.

3 D. Reinsch, Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174, Berlin 1974, № 15, p. 103–105. Up. S. Kourousis, *Μανουὴλ Γαβαλᾶς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2–1355/60), Ά – Τὰ βιογραφικά*, Athina 1972, 206–222. За основне податке о Матији Ефеском в. *PLP* 2 (1977) № 3309, p. 124–125 (E. Trapp).

4 G. Fatouros, Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290 – nach 1350), II, Wien 1973, Nos 259, 260, 326, 349, 376, 398, 433, p. 415–417, 518–519, 547–549, 592–595, 623–624, 668. За основне податке о Михаилу Гаври в. *PLP* 3 (1977) № 3372, p. 130 (E. Trapp).

5 Gregoras, I, 535.

ваним изворима. Није познато да ли је овај сјајни војсковођа, кога су савременици помало ганутљиво и свечано називали „Велизаром епохе Палеолога",[1] доживео почетак новог грађанског рата који се у Византији водио од 1341. до 1347. године.

[Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 97–109]

1 Реч је о једној поеми о Велизару, коју је саставио непознати аутор у XIV веку, а коју је најпре објавио G. Wagner, Carmina Graeca medii Aevi, Leipzig 1874, потом E. Follieri, Il poema bizantino di Belisario, Atti del convegno internazionale sul tema: La poesia epica e la sua formazione (Accademia Nazionale dei Lincei, Problemi attuali di scienza e di cultura, Quaderno N. 139), Roma 1970, 583–651, и најпосле W.F. Bakker – A.F. van Gemert, Ιστορία του Βελισαρίου, Athina 1988, 120 sq. Још је својевремено H.–G. Beck, *Belisar – Philantropenos. Das Belisar-Lied der Palaiologenzeit* (Serta Monacensia. Festschrift F. Babinger), Leiden 1952, 46–52 (Variorum Reprints, *Ideen und Realitaeten in Byzanz*, XVII, London 1972) Алексија Филантропина поистоветио са Велизаром о коме се казује у поеми. A. Laiou, *The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period: A Story of Arrested Development*, Viator 4 (1973) 136–137 n. 22, износи мишљење које је у својој докторској дисертацији саопштила госпођа Марија Фотина. Она, наиме, сматра да Велизара и његовог сина из поеме треба идентификовати са Андроником III Палеологом и Алексијем Апокавком. Реч је о дисертацији коју је на Биркбек колеџу водио професор Роберт Браунинг и која, колико нам је познато, није објављена или бар није наведена у библиографији часописа Byzantinische Zeitschrift. Ипак, Laiou, o. c., 137 n. 22 скрупулозно оставља могућност да се у поеми о ослепљењу Велизара може видети одјек успомене на Алексија Филантропина. Према најновијим резултатима, не подлеже сумњи да у песми о прослављеном византијском војсковођи постоји јасна алузија на пинкерна кога су лишили вида. Уп. *ODB*, I, 278 (E.M. Jeffreys – M.J. Jeffreys).

ГЛАВА ОСМА

ЦРКВЕНА ПОЛИТИКА ЈОВАНА V ПАЛЕОЛОГА

Свако ко се у недељу 21. октобра 1369. године затекао испред цркве светог Петра у Риму имао је разлога да се сматра миљеником судбине јер је био у прилици да присуствује јединственом историјском догађају: један византијски цар свечано је прешао у римокатоличку веру. Био је то Јован V Палеолог (1341–1391), василевс који је, уз извесне прекиде, безмало педесет година провео на цариградском трону. Седећи у своме престолу, на врху степеница цркве светог Петра, одевен у најсвечанију одежду и окружен најугледнијим духовницима, папа Урбан V примио је изразе понизности Јована V Палеолога. Цар је пришао римском првосвештенику и три пута пао на колена, а потом га пољубио у ногу, руке и уста. Затим је папа устао, ухватио василевса за руку и запевао. У свечаној тишини најзначајније богомоље хришћанског запада одјекнуле су речи химне Te deum laudamus (Тебе, Боже, хвалимо). После свечаног благодарења на латинском језику, Урбан V је ушао у цркву и у присуству Јована V Палеолога и његове свите одржао мису. Читава светковина, наглашене церемонијалне укочености и велелепног сјаја, завршена је свечаном вечером са кардиналима. Три дана раније, 18. октобра 1369. године, Јован V Палеолог је у болници Светог духа, надомак цркве светог Петра, прочитао симбол вере, заклетву верности папи и одрицање од шизме.[1] На тај начин, напустивши православље, василевс је при-

---

[1] А. Катанский, *Историја йойыйок к соединению церквей ӣреческой и лаӣинской в йервые чеӣыре века их разделении*, Санкт-Петербург 1868, 228–229; О. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défence de l'Empire d'Orient 1355–1375*, Warszawa 1930 (Variorum Reprints, London 1972) 194–200; A. Vasiliev, *Il viaggio di Giovanni V Paeologo in Italia e l'unione di Roma*, Studi Bizantini e Neoellenici 3 (1931) 153–192; Р. Радић, *Време Јована V Палеолоӣа (1332–1391)*, Београд 1993, 344–348.

грлио римокатоличку веру. У тој једноставној чињеници на својеврстан начин се огледала и окосница црквене политике Јована V Палеолога. При том, ипак, остају по страни политички разлози којима се био руководио приликом одрицања ортодоксије и урадио оно што ниједан његов претходник на цариградском трону није. Неопходно је, међутим, нагласити да црквена политика Јована V Палеолога представља сложено и разуђено историјско питање, које подразумева неколико кључних чинилаца. Пре свега, то су замршени односи са папством и начин на који је поимао могућност уније хришћанског истока и хришћанског запада. Ту је, затим, и његов однос према исихазму, једном од најважнијих питања унутрашњег живота Византије у XIV столећу. Ништа мање битни нису били ни мисија цариградске патријаршије у православном свету, секуларизација црквених имања и, наравно, осетљиво питање односа цар–патријарх и, шире узевши, однос световне и духовне власти у Царству.

Када се има у виду да је окренутост западу представљала стожер спољне политике Јована V Палеолога у првој половини његове самосталне владавине – дакле, од 1354. до 1371. године – онда је сасвим разумљиво да је питање јединства цркава улазило у жижу такве државничке оријентације. Јер, не треба заборавити, шизма из 1054. године столећима је мучно оптерећивала односе Византије и држава западне Европе. Уверен да права војна помоћ којом би сузбио надирање Турака може стићи једино са запада, цар је током треће четвртине XIV века све покушаје усмерио на ту страну. По Византију је стање постало нарочито опасно када су Османлије, поседањем тврђаве Цимпе (1352) и, поготово, заузимањем Галипоља (1354), јасно и недвосмислено ставили до знања да је то тек почетак њихове инвазије на Балканско полуострво.[1] Исход василевсовог усмерења ка западу јесте и чувена хрисовуља из децембра 1355. године, јединствен акт у разгранатој и дугој преписци папске столице и цариградског двора, документ који је, строго гледајући, представљао особен спој мноштва изненађујућих ставова налик на маштарије и тек понеке реалне могућности.[2] Међу тим обећањима посебно се по опсенарству издваја уверавање Јована V да ће у року од шест месеци превести своје поданике у римокатоличку веру. Ниједан ромејски василевс

[1] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 493; D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*, Cambridge 1993², 241–242.

[2] A. Theiner – F. Miklosich, Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum Graece et Romae, Vindobonae 1872, № 8, 29–33 (грчки текст), 33–37 (латински текст); Acta Innocentii P.P. VI (1352–1362), ed. A. Tautu, Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis: Fontes, Series III, Vol. XII, Città del Vaticano1961, № 84, 151–155 (само латински текст).

није поглавару римске цркве подастро толико понижавајућу понуду. Званичан византијски став, који је заступала не само црква него и цариградска влада – Јован VI Кантакузин (1347–1354), таст и донедавни сацар Јована V, пре свих – сводио се на настојање да се читав доктринарни спор разреши сазивањем васељенског сабора у искључиво равноправним условима и уз учешће свих хришћанских цркава, где би до изражаја дошли једино богословски аргументи.[1] Ма колико је ова смерна понуда младог византијског цара – Јован V Палеолог тада је имао двадесет три године – могла да годи папиној сујети, искусни Иноћентије VI (1352–1362) ипак је није схватио одвећ озбиљно, будући свестан помањкања царевог смисла за реално. Са тих разлога је и његов одговор, 21. јула 1356. године, садржавао обиље богословске реторике којом је уопштеним и недовољно одређеним фразама изражавао своје задовољство, али су сасвим конкретни василевсови предлози остали без икаквог коментара.[2] Преговори су, међутим, настављени.

Важна је била мисија папског легата Петра Томе у Цариграду, 1357. године, када се расправљало о примату папе, вечитом питању око којег се Исток и Запад нису могли сложити.[3] Боравак угледног духовника у византијској престоници оставио је приличан утисак на тамошњу интелектуалну средину, пре свега на истакнуте људе од пера, као што су, на пример, били Јован Ласкарис Калофер, Манојло Анђео и Димитрије Кидон.[4] Већ исте 1357. године – склони смо да прихватимо мишљење појединих новијих истраживача, истовремено свесни да многе недоумице ипак остају – Јован V Палеолог драговољно приступа конверзији и прихвата учење и веру римске цркве.[5] Можда би се могла допустити могућност да се све одиграло у

---

1 W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453)*, Berlin 1903 (reprint: New York 1958) 698 sq.; M. Villler, *La question de l'union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu' à celui de Florence (1274–1438)*, Revue d'histoire ecclesiastique 17 (1921) 260–305, 515–532; 18 (1922) 20–60; D. Nicol, *Byzantine Requests for an Oecumenical Council in the Fourteenth Century*, Annuarium Historiae Conciliorum 1 (1969) 69–75 (Variorum Reprints, *Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world*, London 1972); J. Gill, *Eleven Emperors of Byzantium Seek Union with the Church of Rome*, Eastern Churches Review 9 (1977) 72–84; J. Boojamra, *The Byzantine Notion of the „Ecumenical Council" in the Fourteent Century*, Byzantinische Zeitschrift 80 (1987) 59–76

2 Acta Innocentii VI, № 84a, 155–158.

3 J. Darrouzès, *Conférence sur la primauté du pape à Constantinople en 1357*, Revue des études byzantines 19 (1961) /Mélanges Raymond Janin/ 76–109.

4 J. Gill, *Byzantium and the Papacy, 1198–1400*, New Brunswick, New Jersey 1979, 211; Радић, *Време Јована V Палеолога*, 261 н. 49.

5 Радић, *Време Јована V Палеолога*, 287–289 (са навођењем одговарајуће литературе).

камерној атмосфери и, с обзиром на деликатност самог чина, такорећи у четири ока са папским нунцијем.[1] Верско преобраћање цара, а поготово узалудност таквог поступка који се касније показао крајње неделотворним, остаје једна од највећих мрља његове дуге владавине.

Неопходно је напоменути да је и сам Јован V Палеолог, поучен неуспехом свог наивног писма из децембра 1355. године, доцније иступао знатно умереније. Тако су у новој епистоли од 7. новембра 1357. године, где је изнова уверавао Иноћентија VI у своју оданост и ваљаност претходно датих обећања, приметни већа одмереност и утихла понесеност.[2] Цар је, додуше, спреман да жртвује непослушног цариградског патријарха Калиста (1350–1353, 1355–1363), противника уније, како би показао искреност својих намера, али су обећања која су се тицала византијског народа овога пута била знатно расплинутија. Отрежњење Јована V огледало се и у томе да он више није крио како није у стању да издејствује да његови поданици пригрле латинску вероисповест – раније је давао чврсте залоге за њихову конверзију – будући да нису лојални ни њему самоме. Упадљиво је било и василевсово резервисано држање током припреме за нови крсташки поход које је на западу са пуно енергије водио нови папа Урбан V (1362–1370).[3] Реч је о периоду од 1363. до 1365. године, а показало се да је подозрење Јована V потпуно умесно јер се читав поход, предузет против Османлија, не само окренуо на Мамелуке у Египту него и неславно завршио, попут сличног покушаја из 1359. године.[4]

Незадовољан учинком своје западне политике, која је започета врло амбициозно али се убрзо разводнила, и све више притискиван турском опасношћу, Јован V Палеолог, готово у очајању, одважио се на корак сасвим непознат у једномиленијумској историји Царства. Негде на самом измаку 1365. године, по великој хладноћи, лично се запутио у једну туђу земљу не би ли напокон нашао помоћ

1 Исто, 288.

2 Acta Innocentii VI, № 109, 200–202. Cf. F. Boehlke, *Pierre de Thomas. Scholar, Diplomat and Crusader*, Philadelphia 1966, 147–148; K. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, vol. I, Philadelphia 1976, 228.

3 The Life of Saint Peter Thomas by Philippe de Mézières, ed. J. Smet, Textus et Studia Historica Carmelitana 2, Rome 1954, 128–135. Cf. S. Runciman, *A History of the Crusades*, III, Cambridge 1954, 286 sq.; D. Eszer, *Das abenteuerliche Leben des Johannes Laskaris Kalopheros. Forschungen zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969, 32–37.

4 *A History of the Crusades*, ed. K. Setton, vol. III, The Fourteenth and Fifteenth Centuries, ed. H. Hazard, Madison, Wisconsin 1975, 298 (A. Luttrell); E. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300–1415)*, Venice 1983, 63–66; Х. Матанов, *Кръстоносната идея в първия етап на османското нашествие (1332–1402)*, Балканистика 3, София 1989, 17–18.

за своју државу. Тако се догодило да први пут један византијски цар не одлази у иностранство као моћник који дели правду и изазива страх и трепет, већ као неко ко моли за помоћ. Јован V Палеолог се негде у фебруару 1366. обрео у Будиму, на двору угарског краља Лудовика I Великог (1342–1282).[1] Међутим, преговори о унији и покретању крсташког рата против Турака нису донели резултате. Разилажење је проистекло из опречних ставова по питању редоследа корака које је требало предузети: византијска страна је најпре тражила војну помоћ, а онда би тек требало да уследи верско преобраћање Ромеја у римокатоличку веру, док су угарски краљ и уопште Запад, засићени олаким обећањима Византинаца, почетак крсташких похода условљавали конверзијом Ромеја, како је то одавно језгровито и проницљиво запажено: „Грци су истрајавали на три основна питања – помоћ, сабор и поновно уједињење, док су Латини избегавали друго, а прво обећавали као логичну последицу трећег"[2] Одмах пада у очи и да је став Јован V, који је у децембру 1355. године без много двоумљења обећао да ће се његови поданици у раздобљу од шест месеци конфесионално приклонити Риму, у међувремену знатно еволуирао. Ту се пре радило о реалнијем сагледавању прилика у Византији него о промени царевог погледа на унију. Преговори у Будиму, упркос залагању и посредовању папе Урбана V, завршени су потпуним крахом, а Јована V је чекао мучан и дуг повратак у Цариград. Са тог понижавајућег путешествија бележимо и преговоре о унији које је василевс имао са грофом Амадеом VI Савојским (1343–1383) и титуларним латинским патријархом Цариграда Павлом (1366–1371), на западној црноморској обали у јесен 1366. године.[3] Упркос наговарањима, Јован V – у души свакако још увек наклоњен унији – није дозволио да га на то приволе, правдајући се неком врстом властите некомпетенције и спретно предочавајући да без Јована Кантакузина, тада већ монаха Јоасафа, патријарха Филотеја Кокина (1353–1354, 1364–1376) и синода не може да донесе тако важну одлуку.

Због тога је и у преговорима о склапању уније, који су вођени у Цариграду током јуна 1367. године, цар Јован V Палеолог одлучио да управо Кантакузин заступа византијску страну, без обзира на чи-

---

[1] Дж. Моравчик, *Визанйийские имйерайоры и их йослы в ī. Буда*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 8 (1961) 239–259 (*Studia Byzantina*, Budapest 1967, 341–358); J. Gill, *John V Palaeologus at the Court of Louis of Hungary (1366)*, Byzantinoslavica 38 (1977) 31–38; V. Nerantzi-Varmazi, *Τὸ Βυζάντιο καὶ ἡ Δύση (1354–1369). Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῶν πρώτων χρόνων τῆς μονοκρατορίας τοῦ Ἰωάννη Ε Παλαιολόγου*, Thessaloniki 1982, 81 sq.

[2] E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J.B. Bury, VII, London 1920[4], 97.

[3] Nerantzi-Varmazi, *Βυζάντιο καὶ Δύση*, 145.

њеницу да су њихова гледишта по том питању била сасвим различита. У острашћеној верској расправи, у којој је Јован V себи драговољно доделио улогу посматрача, сударила су се традиционална ромејска становишта о питању уније са познатим ставовима Запада, али за ову прилику изненађујуће умекшаним.[1] Био је то прави тријумф Јована Кантакузина јер је у пуном сјају блеснула његова неодољива личност. Утаначено је да се у року од две године одржи сабор на коме би се све решило. У том духу је и Јован V Палеолог упутио једно посланство које се с јесени 1367. састало са папом у Витербу како би се припремиле све појединости око одржавања договореног концила.[2] Међутим, читав сноп писама које је Урбан V послао различитим адресатима у Византији, позивајући их да се сви у оквиру својих могућности заузму око уније, требало је некако да разбије новоуспостављени ромејски фронт који се здушно залагао за васељенски сабор.[3] Папство, коме се за разлику од устрепталих Византинаца није много журило, ни под којим условима не би дозволило да на једном таквом сучељавању богословских аргумената и противаргумената доживи пораз.

Како је време протицало, бивало је све јасније да су изгледи за одржавање договореног васељенског сабора постајали све мањи, што је тањило стрпљење Јована V Палеолога који је обећао да ће путовати код Урбана V. Подсећања ради, папа је још у писму од 18. априла 1365. године нагласио да уколико би василевс пожелео да посети Свету столицу био би топло и достојанствено дочекан.[4] Има разлога за претпоставку да Јован V није много веровао да ће се на једном васељенском концилу решити горућа византијска питања, а свакако је сматрао да њихово дуже одлагање само отежава ионако тешку ситуацију. Стога се, пратећи ток сопствених замисли, мада противно уверењима већине Византинаца, упустио у свој вероватно најспектакуларнији подухват у дугој владавини – отпутовао је у Италију да би се састао са римским архипастиром, допустивши претходно да прође и формално договорен двогодишњи рок за одржавање васељенског сабора који је истекао 31. маја 1369. године.[5]

---

1 Љ. Максимовић, *Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације*, Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 157–170.

2 J. Meyendorff, *Projets de concile oecuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul*, Dumbarton Oaks Papers 14 (1960) 147–177 (Variorum Reprints, *Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems*, London 1974).

3 Acta Urbani P. P. V (1362–1370), ed. A. Tautu, Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis: Fontes, Series III, Vol. XI, Città del Vaticano 1964, Nos 124–132a, 201–215.

4 Ibid. № 74, 122–123. Cf. Gill, *Byzantium and Papacy*, 212

5 Радић, *Време Јована V Палеолога*, 344 сл.

Јован V Палеолог је у октобру 1369. године, за време боравка у Риму и под околностима које смо изнели на почетку,[1] учинио огроман уступак папи и Западу уопште. Ту се, пре свега, мисли на моралну страну предузетог акта, чији значај не умањује чињеница да су практичне консеквенце василевсове конверзије биле готово без последица по Царство, остајући у равни слободне воље појединца. Једино што је у овом случају тај појединац био сам ромејски цар са својим прерогативима и угледом који је уживао у средњовековном свету.

Уследио је царев одлазак у Венецију, где су га снашле нове невоље и на непријатан начин увериле у узалудност свих настојања да на западу добије помоћ за борбу против Турака.[2] У међувремену су Османлије тешко поразиле војску деспота Јована Угљеше и краља Вукашина на Марици 26. септембра 1371. године, што се с разлогом сматра њиховом највећом победом пре освајања Цариграда (1453).[3] Тако се Јован V Палеолог вратио у Цариград октобра 1371. године, у атмосфери безнађа и крајње потиштености међу Ромејима и православним хришћанима уопште.[4] Василевс се поново обрео у престоници, оптерећен мучним утиском неуспеха и сломљен спознајом потпуног краха своје политике према западу, коју је водио петнаестак година, дакле, још од самог почетка самосталне владавине. Овога пута његови погледи на унију и значајнију помоћ западноевропских сила постали су коначни. Стога се 1371. година може означити као суштински камен–међаш цареве не само црквене него и укупне државне политике.[5] Други део његове самосталне владавине, раздобље од 1371. до 1391. године, донео је готово потпуно замирање читаве спољнополитичке делатности, поготово ако се има у виду чињеница да је после битке на Марици, сукоба у коме Ромеји нису ни учествовали, Византија постала вазална држава турског султана.[6]

Покушаји папе Гргура XI (1370–1378) да раних седамдесетих година XIV века са мртве тачке покрене преговоре о унији потпуно

---

1 Види н. 1 на стр. 75.

2 O. Halecki, *Two Palaeologoi in Venice, 1370–1371*, Byzantion 17 (1944/1945) 331–335; R. Loenertz, *Jean V Paléologue à Venice (1370–1371)*, Revue des études byzantines 16 (1958) /Mélanges Sévérien Salaville/ 217–232; J. Chrysostomides, *John V Palaeologus in Venice (1370–1371) and the Chronicle of Caroldo: a re-interpretation*, Orientalia Christiana Periodica 31 (1965) 76–84; Setton, *Papacy and Levant*, 317 sq.

3 Острогорски, *Историја*, 502.

4 Радић, *Време Јована V Палеолога*, 357–358.

5 Исто, 359–360, 462.

6 G. Ostrogorsky, *Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc*, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 49–58 (*Византија, вазална држава Турског царства*, Сабрана дела, III, Из византијске историје и просопографије, Београд 1970, 377–389).

су се расплињавали због равнодушности византијске стране.[1] То је било још упадљивије у следећој, дакле деветој деценији, када је готово замрла свака озбиљнија веза Цариграда и Рима. Тако је преговоре из 1384. водио васељенски патријарх Нил (1380–1388), док се Јован V Палеолог уопште и не помиње.[2] Изгоревши на ватри властите првобитне понесености, показало се наивне и сасвим нереалне, василевс је последње године живота одбројавао у посебном расположењу државничке резигнације.[3] У овим годинама интензивнији су били преговори Рима и Солуна, где је боравио царев млађи син Манојло Палеолог, али су и ти преговори били без неког значајнијег резултата.[4] Постало је очигледно да је за овај нараштај целокупна енергија усмерена ка остварењу јединства цркава одавно потрошена.

Други важан сегмент црквене политике Јована V Палеолога тицао се његовог односа према исихазму, покрету који је, израстајући у најкрупније унутрашње питање Царства, поред религијског попримио знатна политичка и социјална обележја. Премда је по таналим питањима хришћанске догме и разумевању замршених токова распри око исихазма у приличној мери био игнорант који на званичним саборским сесијама углавном није учествовао – за разлику од Јована Кантакузина, на пример – може се претпоставити да је Јован V Палеолог био антипаламитски настројен. Његова блискост са одређеним пролатинским ромејским круговима и спремност да релативно лако пригрли окриље римске цркве, без обзира на чисто прагматичне циљеве условљене захтевима спољне политике којима је био руковођен при конверзији, недвосмислено указују да му није било блиско исихастичко учење. Уосталом, и двојица савременика, Нићифор Григора и Јосиф Калотет, прилично уверљиво сведоче о наклоности коју је Јован V Палеолог показивао према антиисихастима.[5] У првом таласу распри око исихазма, отворени чувеним диспутом Варлаама из Калабрије и Григорија Паламе, а привремено окончаним на црквеним саборима у Цариграду, јуна и јула 1341. године, због детињег узраста он није ни учествовао. Тада су превагу однели паламити који су имали моћан ослонац у Јовану Кантакузину.[6]

---

1 Радић, *Време Јована V Палеолоїа*, 368–370

2 Gill, *Byzantium and Papacy*, 228.

3 Радић, *Време Јована V Палеолоїа*, 414.

4 G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382–1387* (Orientalia Christiana Analecta 159), Romae 1960, 132–150; J. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, New Jersey 1969, 55–56; Радић, *Време Јована V Палеолоїа*, 427–428.

5 И. Медведев, *Визанійийский їуманизм XIV–XV вв.*, Ленинград 1976, 30; Радић, *Време Јована V Палеолоїа*, 202 н. 155, 204 н. 160 (са навођењем изворних података).

6 Радић, *Време Јована V Палеолоїа*, 111–112, 118.

Из тих разлога – поново је, дакле, у питању био узраст – није имао никаквог удела ни у својеврсној одмазди противника исихазма који су током грађанског рата у Византији, четрдесетих година XIV века, узвратили ударац и Григорија Паламу не само оптужили за јерес него и заточили.[1] Јован Кантакузин, као узурпатор и противник регентства у Цариграду, дуго времена је избивао из престонице, па је изостала његова помоћ исихастима. Ваља подсетити да је у ово време Јован V Палеолог већ био крунисан за цара, али је све одлуке доносило регентство. Ништа значајнију улогу у сукобу око исихазма није млади цар имао ни за време сабора у августу 1347. године, после победе Јована Кантакузина у грађанском рату, када је дошло до новог тријумфа присталица учења Григорија Паламе.[2] Међутим, у време одржавања новог сабора, године 1351, Јован V, тада деветнаестогодишњак, налазио се у Солуну на својој првој дужности.[3] То је, наравно, било повољно за исихасте, мада се с разлогом може претпоставити да ни његово учешће ништа битније не би променило. Јер, тешко је веровати да би у тадашњим условима изванредне чврстине паламитских редова и свемоћи њиховог главног заштитника Јована VI Кантакузина млади цар могао на било који начин да угрози победу исихаста. Овако је учење Григорија Паламе проглашено за правоверно и његова доктрина сасвим сагласна традицији светих отаца. Томос који је саставио Филотеј Кокин, тада још митрополит трачке Хераклеје – касније и васељенски патријарх у Цариграду – свечано је обзнањен у цркви Свете Софије 15. августа 1351. године, а потписали су га најугледниј духовни и световни достојанственици Царства.[4] Недостајао је само потпис младог цара, који је то учинио – под присилом таста Јована VI Кантакузина, како наглашава Нићифор Григора – тек следеће године, фебруара или марта 1352., када се обрео у престоници.[5] Било да верујемо вестима знаменитог полихистора или не, није далеко од истине да је Јован V Палеолог по питању исихазма био прилично хладан, можда и незаинтересован у некој озбиљнијој мери. Његов став би можда најпре могао означити као умерено антиисихастички, али у сваком случају без задртости која се могла срести код појединих царевих савременика. И касније, у годинама када је сам седео на византијском престолу, са равнодушношћу је гледао на последње покушаје антипаламита да нешто про-

---

1 Исто, 153–154.
2 Исто, 188–190.
3 Исто, 196–201.
4 Исто, 201–205.
5 R. Loenertz, *Wann unterschrieb Johannes V. Palaiologos den Tomos von 1351?* Byzantinische Zeitschrift 47 (1954) 116.

мене. У исто време се у пуној мери размахао Јован Кантакузин, црноризац Јоасаф, који је на сабору у априлу 1368. године, окончаним потпуним тријумфом исихазма, поново био доминантна фигура.[1] Јован V Палеолог тада је био заокупљен плановима да путује у Италију и, веровао је, пронађе сламку за своју угрожену државу. У покушајима да се образложи такав василевсов став према исихазму са пуно разлога се посеже за ноторном чињеницом да је био син западне принцезе Ане Савојске, што значи да од малена био изложен утицају мајке која је потицала из средине привржене римокатоличкој вероисповести. Имамо разлога да верујемо, мада се таква претпоставка не може ваљано поткрепити изворним сведочанствима, да је извесна улога у томе припала и царици Јелени, кћерки Јована Кантакузина, која је под очевим утицајем умекшала мужевљеве погледе на исихазам. У најмању руку, до израза је дошла неутралност Јована V Палеолога, који није ни покушавао да царски ауторитет стави у службу противника исихазма.

Не мање важно питање у црквеној политици Јована V Палеолога била је мисија и престиж васељенске патријаршије у православном свету. На том плану дошло је до занимљивог процеса: опадање моћи византијске државе поклопило се са јачањем улоге њене цркве међу хришћанима на истоку. Чини се да су осамдесете године XIV века, дакле, последња деценија царевања Јована V Палеолога, биле посебно значајне за цариградског патријарха, чији је углед веома порастао у православној васељени. Његов појачани утицај јасно се може сагледати на примеру митрополије у далеком Трапезунту, поготово од 1382. године када је великом протосинкелу Мирону наложено да отпутује у престоницу понтске царевине, уз писмену обавезу да се никада не саглашава са трапезунтским владарем у ономе што би овај могао учинити на несрећу цркве.[2]

У овом годинама бележимо и појачани утицај цариградске патријаршије у бугарским земљама, тачније у случају видинске државе. Њен владар Јован Страцимир (1356–1396) 1381. године уклонио је видинског митрополита, наименованог од трновског патријарха, и издејствовао да на његово место буде устоличен Касијан, кога је рукоположио васељенски патријарх Нил.[3] Било је то, наравно, значајно признање за цариградску патријаршију и, без обзира на разлоге који су проистицали из домаћих бугарских размирица – супарништво браће Јована Шишмана (1371–1393) и Јована Страцимира – и

[1] Радић, *Време Јована V Палеолоѓа*, 338–339.
[2] С. Карпов, *Трайезунд и Констаншинойоль в XIV веке*, Византийский временник 36 (1974) 94–95.
[3] *Исшория на България*, III, София 1982, 355 (Д. Ангелов).

жеље да се Видин некако ослободи црквеног туторства Трнова, још један ваљан доказ о престижу Византије. Тај се престиж могао видети и у односу на румунске земље: уз одобрење патријарха Калиста у Куртеа де Арђешу 1359. године основана је прва митрополија Влашке, а већ 1370. године с благословом Филотеја Кокина у Северину и друга митрополија.[1]

Духовни утицај, који се у виду концентричних кругова ширио из Цариграда и допирао до најудаљенијих кутака православног света, захватао је, разумљиво, и простране руске земље. Међутим, на овој страни је у другој половини XIV века било много потешкоћа, пре свега због околности да су се око кијевске митрополије у сталном супарништву налазиле Москва и Литва. Опрезно лавирајући између њих две, Византија је настојала да сачува свој спиритуални суверенитет у тамошњим областима. Давање предности једној страни – Москви или Литви – увек је могло да изазове нежељену реакцију оне друге, а компромисно решење према којем би руска црква била подељена на два међусобно независна духовна средишта, непосредно потчињена цариградском патријарху, не би задовољило ниједну од њих. Искусни дипломата Јован VI Кантакузин у односу на руске земље водио је промосковску политику, вероватно процењујући да ће велики московски кнежеви бити најмоћнији владари на тој страни.[2] Насупрот њему, Јован V Палеолог и патријарх Калист трудили су се да воде унеколико другачију политику, политику уступака моћном литванском кнезу Олгерду (1345–1377), али без прекидања добрих односа са Москвом.[3] Убрзо су, међутим, дошли до сазнања да је ипак пробитачнија политика коју је са патријархом Филотејом Кокином заступао Јован VI Кантакузин, а која је, већ је речено, подразумевала фаворизовање Москве.[4]

Али, седамдесетих година XIV столећа дошло је до промене у односу према руским земљама, која је читаво питање окренула наглавце и дала за право политици за коју су се залагали Јован V Палеолог и патријарх Калист (који се у међувремену упокојио). Нови, заправо стари патријарх Филотеј Кокин током свог другог понтификата вратио се политици Јована V и Калиста. Једним далековидим потезом он је 1375. свог блиског пријатеља, знаменитог бугарског духовника Кипријана, поставио за митрополита Литве, а овај је после дугогодишње мукотрпне борбе постигао да га призна

---

1 *Istorija rumunskog naroda*, uredio A. Oцetea, Novi Sad 1979, 114.
2 Радић, *Време Јована V Палеолога*, 253.
3 Исто, 255.
4 J. Meyendorff, *Alexis and Roman: A Study in Byzantinorussian Relations (1352–1354)*, Byzantinoslavica 28 (1967) 278–288 /St. Vladimir's Theological Quarterly 11 (1967) 139–148/.

Москва, поново обjединивши титулу „митрополита и целе Русије"[1] Тиме је јединство руске цркве било спашено, а духовни престиж Византије у снажној словенској држави, која се кретала стазама успона, остао неприкосновен. Јер, премда понекад недоследна, али увек целисходна, византијска црквена политика – у којој је свој удео, наравно, имао и Јован V Палеолог – била је прожета дубоком жељом да руске земље, надахнуте православљем, буду духовно уједињене и што је могуће више поштеђене раскола.

У домен црквене политике Јована V Палеолога можемо уврстити и његов однос према секуларизацији црквених имања, непопуларној мери којој се у дотадашњој пракси прибегавало врло ретко. Василевс се нерадо и у недостатку било каквог бољег решења одлучио на давање манастирских имања у пронију. Истини за вољу, поједини случајеви секуларизације црквених поседа и њихово коришћење у војне сврхе забележени су већ у првој половини XIV столећа. Радило се, међутим, о усамљеним и готово стидљивим покушајима који су се, суочени са отвореним незадовољством монашких кругова, махом завршавали без неког значајнијег успеха. Пренебрегавајући такву чињеницу, Јован V Палеолог ипак се осмелио на такав корак. Један акт цариградске патријаршије из новембра 1367. године, дакле из времена другог понтификата Филотеја Кокина, недвосмислено је сведочанство одважне василевсове оријентације.[2] Макарије Главас Тарханиот, царев рођак, појавио се пред синодом снабдевен неопходним овлашћењима и надлежнима предочио василевсов план да на подручје између Цариграда и Селимврије размести војнике и да им додели целокупну тамошњу земљу. Препреку су, међутим, представљала два села, Икономион и Паспарас, налазећи се у власништву цркве. Због тога је Јован V Палеолог затражио од васељенског патријарха да му уступи та два села, спремно нудећи да ће духовне власти подмирити одговарајућом противвредношћу и наговештавајући могућност да их касније врати правом власнику. Филотеј Кокин, међутим, није прихватио царев предлог. Иступао је са образложењем да је он само чувар непокретне црквене имовине, али не и неко ко би имао право да њоме у потпуности располаже.

---

1 F. Tinnefeld, *Byzantinisch-russische Kirchenpolitik im 14. Jahrhundert*, Byzantinische Zeitschrift 67 (1974) 379–380; J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*, Cambridge 1981, 236–239; Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, Београд 1991, 193.

2 F. Miklosich – J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I, Vindobonae 1860, № 252, 507–508. Cf. V. Nerantzi-Varmazi,*Ἕνα σύνοδικὸ ἔγγραφο τοῦ Νοεμβρίου 1367*, Βυζαντιακά 3 (1983) 75–82.

Синод је подржао васељенског патријарха, јасно стављајући до знања да је отуђивање имовине која припада цркви противно постојећим канонима. Ипак, Макарије Главас Тарханиот, приправан и за евентуални негативан одговор надлежног органа, изашао је са новим предлогом који је предвиђао да Филотеј Кокин поменута села уступи василевсу на привремено коришћење, док би црква за узврат добила надокнаду у виду редовног десетка. Цариградски патријарх и синод, истрајавајући на строгости црквених правила, задржали су првобитни непопустљив став. Напослетку, у настојању да се не замере Јовану V – али и у жељи да при том сачувају чисту савест – поступили су на веома дипломатски начин. У најбољим традицијама византијске смотрености, они су својим одговором ставили цара пред големо искушење: нагласили су да немају право да отуђују црквена имања, не искључујући могућност да их цар може сам узети, пошто их је претходно и даривао цркви. Није познато шта је Јован V Палеолог, вештом дипломатијом духовних кругова притеран да или одустане од намераваног или да, пак, самовољно посегне за црквеном имовином, учинио по питању села Икономион и Паспарас. Ипак, добро је знано да је само неколико година доцније, после битке на Марици (септембар 1371), дошло до масовног претварања манастирских имања у проније. Савремени извори, бар они сачувани, о томе ћуте. Међутим, нешто познији источници поуздано указују да је чак половина целокупних поседа византијских манастира била одузета због додељивања у пронију.[1] У наведеном случају радило се о озбиљном царевом покушају да се постављањем војника на простор између Цариграда и Селимврије и додељивањем одговарајућих земљишних поседа на широкој основи утемељи један особен одбрамбени систем који би омогућио заштиту престонице и једног дела Тракије од непрестаних турских напада.

И, најзад, али никако не и на последњем месту, неопходно је указати и на уплитање световне власти, тачније василевса, у надлежност црквених кругова. Управо је у односима са црквом Јован V Палеолог на почетку „друге" владавине – дакле, после повратка на престо 1379. године – иступио крајње предузимљиво и, слободно се може рећи, цезаропапистички. На његов подстицај – нови цариградски патријарх се томе повиновао – сазван је сабор у Студитском манастиру, по свој прилици у пролеће 1380. године, где

[1] Г. Острогорски, *Пронија. Прилоī исйорији феудализма у Визанйији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951, 109 (Сабрана дела I, О византијском феудализму, Београд 1969, 260).

су донете одлуке које сасвим одређено указују на нове односе василевса и клера.[1] У две тачке су наведена царева права да непосредно задире у надлежност духовних власти. Није претерано закључити да су одредбе донете на сабору допуштале Јовану V да се директно меша у компетенције цркве. Штавише, цару је на тај начин дата могућност да омаловажи меродавност високог клера. Неке од одлука саборских сесија у славном престоничком манастиру јасно и недвосмислено казују о његовим увећаним правима. Тако, на пример, василевс по властитом нахођењу може да поништи избор митрополита, он иступа као бранитељ цркве и њених канона, одлучује о премештању епископа, потврђује наименовања највиших црквених великодостојника, захтева изјаве лојалности. Једна простагма Јована V Палеолога из јула 1382. године, којом је он Григорија, епископа Китроса, наименовао за митрополита Лакедемоније, уверљиво је сведочанство царевих нараслих овлашћења у црквеним питањима.[2] Могло би се слободно устврдити да је василевс не само нарушио начелно прокламовану равнотежу између световне и духовне власти него је на својеврстан начин „загосподарио" и еклизијастичким приликама у Византијском царству. У сваком случају, био је то вероватно најпредузимљивији државнички подухват Јована V Палеолога у другој половини његове владавине.

Сводећи у најкраћем оцену о црквеној политици Јована V Палеолога, можемо истаћи неколико њених основних обележја. Царева унионистичка политика, коју је са великим жаром водио у првој половини самосталне владавине и која је била подстакнута старањем да се војна помоћ за борбу против Турака обезбеди на западу, по повратку са Апенинског полуострва (1371) доживела је потпуни крах. Василевсов прелазак у римокатоличку веру имао је својство личног геста и није му донео ништа опипљиво. Став Јована V Палеолога у односу на исихазам, једно од круцијалних питања унутрашњег живота Византије, био је умерено антипаламитски, у сваком случају без имало острашћености. Када се има у виду изванредно жива делатност васељенске патријаршије током деветог десетлећа XIV века – пре свега њена мисија у православном свету – с једне стране, а и чињеница о царевим нараслим, скоро цезаропапистичким компетенцијама после сабора у Студиону 1380. године, с друге стране, онда је дозвољено тврдити да је улога Јована V Палеолога у шире-

---

1 V. Laurent, *Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique. L'accord de 1380/82*, Revue des études byzantines 13 (1955) 5–20; Les régestes des actes du patriarcat de Constantinople, Vol. I, Les actes des patriarches, Fasc. VI, Les régestes de 1376 à 1410, par J. Darrouzès, Paris 1979, № 2699.

2 Laurent, *Les droits*, 19; Darrouzès, Régestes, VI, № 2739.

њу византијске духовности дијем хришћанског света била велика и из тих разлога остаје једна од главних тековина његове црквене политике.

[Българската литература и изкуство от търновския период в историята на православния свят, Шести международен симпозиум Велико Търново, 26–28. септембри 1994. г., (Търновска книжовна школа 6), Велико Търново 1999, 393–406]

ГЛАВА ДЕВЕТА

ГЛАД У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА XIII–XV ВЕКА

(ИСТОРИОГРАФСКИ ПОКУШАЈ)

„Hunger is sharpen than the sword“
„Глад је оштрија од мача!“
Финеас Флечер (1582–1650)

Покушајмо да замислимо српског сељака из Поморавља који је живео у XIII или XIV столећу како се – уз помоћ некаквог времеплова! – у наше време поново обрео у свом старом завичају и како корача ливадама, њивама, шумарцима и дуж обала река. Разложно је претпоставити да би у приличној мери био изненађен призорима с којима би се суочио и збуњен због огромних промена које је доживео његов родни крај. При том ћемо занемарити унезвереност коју би у средњовековном човеку изазвали градови са високим здањима, широке траке асфалтних путева по којима јуре аутомобили и камиони, простране фабричке хале и њихови копљасти димњаци, железничке шине по којима тутње шинобуси и теретни возови, џиновски далеководи повезани километарским жицама кроз које протиче електрична струја. Он је својевремено био свикао на другачије пејзаже, умногоме различите од густо насељених градова и села, питомих и култивисаних њива и поља, уређених корита река. Јер, добро је познато, свет који је окруживао средњовековног српског сељака – уосталом, као и већину његових европских савременика (уз ретке изузетке!) – био је неупоредиво дивљији и негостољубивији.

„Ретка насеља – пустолине што се протежу ка западу, северу и истоку, шире се унедоглед и коначно све покривају – парлози, баруштине, немирне реке и пустаре, шикаре, пашњаци, шуме опустошене пожарима изазваним крчењем шипражја и потајним прављењем ћумура; ту и тамо пропланци, тле освојено, а ипак само укроћено; смешно плитке бразде, што их на ћудљивој земљи дрвеним ралом ору мршави волови; на обрадивој земљи празне пољане, угар остављен да се њиве одморе годину, две, три, па и десет понекад, како би се тлу вратила природна плодност– колибе од камена, блата или

прућа, окупљене у засеоке, опасане оградама од трња и вртовима – . . . Дивљина. Свет окружен глађу".[1] На овај начин, надахнуто и са имагинацијом која засигурно стреми историјској истини, један зналац описује средњовековни пејзаж.

У овом случају задржаћемо се на вегетацији коју би наш далеки предак затекао у плодним поморавским долинама. У ствари, усредсредићемо пажњу само на поврће које би запазио на њивама и по баштама, а које раније никад није видео: парадајз – плод који потиче из далеког Перуа, плави патлиџан – донет из Индије, паприка – земља порекла Гвајана, кукуруз – поникао на тлу Мексика, пасуљ и кромпир – пренети у Европу са америчког континента после великих географских открића.[2]

Само овлашно навођење пољопривредних артикала који данас представљају знатан део исхране савременог човека указује колико је оскудан био јеловник средњовековних људи. Због превасходне употребе скробних биљака, које не садрже довољне количине витамина и протеина, исхрана у некадашњој Европи била је неуравнотежена. Може се говорити о цикличном смењивању оскудица у јелу, с једне, и преобилних гозби, с друге стране, али се мора нагласити да су кулинарске светковине ипак биле прилично ретке. У ствари, пре би се могло рећи да је велики део становништва био заокупљен (неретко и опседнут) глађу. Уосталом, у Библији – најважнијој књизи хришћанске васељене у доба средњовековља! – глад се помиње у више наврата[3] и њен одјек уносио је немир и страх у оновремене људе. У Новом завету, између осталог, стоји записана апокалиптичка порука која није могла оставити равнодушним поклонике Исуса Христа, склоне забринутости пред неизвесном сутрашњицом: „Биће глади и помора и земља ће се трести по свету".[4] Отуда не треба да изненађује што је у истрајавању на милосрдним делима црква нарочито наглашавала потребу да се нахране гладни. При томе, не треба губити из вида чињеницу да житне кризе, премда оштре у градовима, биле су још теже и погубније по селима. Према неким истраживањима, која се односе на поједина подручја Француске у време када је средњи век већ представљао прошлост, три четвртине сељака нису биле способне да властитом производњом прехране своје породице.[5]

---

1 Ž. Dibi, *Vreme katedrala: umetnost i društvo 980–1420*, Beograd 1989, 22.
2 F. Brodel, *Mediteran. Prostor i istorija*, Beograd 1995, 11.
3 *A New Concordance to the Holy Bible. King James Version*, New York 1960, 147 (где су наведена места у Светом писму у којима се помиње глад).
4 Јеванђеље по Матеју, 24, 7.
5 Ž. Delimo, *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII) veka. Opsednuti grad*, I, Novi Sad 1987, 219.

Неопходно је нагласити да је у средњем веку владала тиранија жита, што ће рећи да је хијерархија у квалитету хлеба, од најбољег до најцрњег, одражавала друштвену хијерархију и да су жетве – како је цинично примећено – давале ритам погребним поворкама тако што је недовољна исхрана косила народ и отварала врата поморима.[1]

По том питању ни српско средњовековно друштво није представљало никакав изузетак јер се на њивама најчешће сејала пшеница, затим јечам, овас, раж и просо, док су само мањи делови ораница били намењени гајењу лана и махунарки (легуминоза).[2] Отуда је свако колебање у производњи житарица лако могло да доведе до несташице основне животне намирнице и до појава глади. Византијски писац XIV столећа Алексије Макремволит о глади је написао следеће: „Сви сматрају да је смрт од глади неподношљива и најтежа од свих смрти; душа, лишена наопходне хране која долази споља, силом прилика једе тело, као што ватра прождире празну посуду која се стави на њу“.[3]

Данас прилично цинично звуче речи које је на прелазу из II у III век забележио Тертулијан, знаменити Картагињанин и најплоднији хришћански писац латинске књижевности у ранохришћанском раздобљу.[4] Верујућима у Христа он поручује следеће: „Ништа се Богу тако не свиђа као мршавост тела; што је мршавије због опорости испаштања, мање ће бити подложно трушењу у гробу и, према томе, дичније ће васкрснути”.[5] Док је у доба антике идеалан човек свестрано образован и мишићав, према схватањима средњег века људско савршенство представљају монах, светац, аскета, то јест личност која се максимално ослободила земаљских интереса, брига и искушења, и тако постала ближа Богу. Распеће, односно мртво тело са страшним траговима тортуре и мука које је поднео Спаситељ за искупљење људског рода, нараста у истински узор хришћанског средњовековља. Оновремени верници не диве се складној развијености атлете него убогом и гнојавом болеснику.[6]

---

1 Ibid.

2 М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 405.

3 I. Ševčenko, *Alexios Makrembolites and his „Dialogue between the Rich and the Poor"*, Зборник радова Византолошког института 6 (1960) 204, 23–26.

4 За основне податке о Тертулијану и његовом делу в. W. Buchwald – A. Hohlweg – O. Prinz, *Tusculum-Lexikon griescher und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, München 1982 , 765–766.

5 Наведено према Ž. Delimo, *Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka*, II, Novi Sad 1986, 694.

6 А. Гуревич, *Категорије средњовековне културе*, Нови Сад 1994, 277–278.

У наведене Тертулијанове речи на најбољи начин се уклапа језгровито наравоученије једног калуђера фрушкогорског манастира Хопово, који је 1726. године забележио:

Мало јести,
мало пити,
мало спати,
хоће добро бити.[1]

Глад, присутна у свим друштвима и свим епохама светске повеснице, велика је историјска тема која је одавно привукла дужну пажњу истраживача.[2] У историографији данас постоји веома богата и разуђена библиографија о овом феномену,[3] а у сваком пристојном историјском лексикону или енциклопедији може се наћи и одредница о глади.[4]

У средњем веку глад је најчешће била последица недовољне пољопривредне производње, својствене свим оновременим државама, па и српској, или пустошења непријатељских војски. Сматра се да је уз кугу била главни узрок негативним демографским кретањима. Свако климатско одступање (оштра зима, суша, град, поплава, најезда скакаваца) које је угрожавало принос пољопривредних производа, пре свега житарица, доводило је до глади. У српским земља-

---

1 Ђ. Сп. Радојичић, *Старо српско песништво IX–XVIII века*, Крушевац 1966, 177.

2 Достојна хвале су два давнашња покушаја. B. C. Walford, *The Famines of the World: Past and Present*, 1879 (reprint 1970); F. Curschmann, *Hungersnöte im Mittelalter. Ein Beitrag zur deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts*, Leipzig 1900 (reprint: Darmstadt 1970) 87–217, где су регистроване појаве глади у изворима за немачку историју у широком временском распону од 709. до 1317. године.

3 Наводимо само неке од важнијих радова: M.-J. Larenaudie, *Les Famines en Languedoc auh XIVe et XVe siècles*, Annales du Midi 64 (1952) 27–39; H. Van Werveke, *La Famine de l'an 1316 en Flandre et dans les régions voisines*, Revue du Nord 41 (1959) 5–14; G. Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, Columbia, S.C. 1968, 122 et passim; E. Ashtor, *An Essay on the Diet of the Various Classes in the Medieval Levant* (Biology of Man in History, ed. R. Forster – O. Ranum), Baltimore – London 1975, 125–162; E. Le Roy Ladurie, *Famine Amenorrhoea /Seventeenth-Twentieth Centuries/* (Biology of Man in History, ed. R. Forster – O. Ranum), Baltimore – London 1975, 163–178; A. Appleby, *Famine in Tudor and Stuart England*, Stanford 1978; *Famine as a Geographical Phenomenon*, ed. B. Currey – G. Hugo, Dordrecht – Boston – Lancaster 1984; R. Rotberg – Th. Rabb, *Hunger and History: The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society*, Cambridge Mass., 1985; R.E. Seavoy, *Famine in Peasant Societies*, New York 1986; M. Ravallion, *Markets and Famines*, Oxford 1987; P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis*, Cambridge 1988; *Famine: The Irish Experience 900–1900: Subsistence Crises and Famines in Ireland*, ed. E. Crawford, Edinburgh 1989, као и радове наведене у н. 1 на стр. 100.

4 *Dictionary of the Middle Ages*, ed. J.R. Strayer, vol. 5, New York 1985, 1–9 (M.W. Dols – R.S. Gottfried) /у даљем тексту *DMA*/; *Lexikon des Mittelalters*, V, München – Zürich 1991, 220–222 (E. Thoen); *The Oxford Dictinary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, II, New York – Oxford 1991, 777–778 (B. Croke).

ма, као и у Византији и осталим деловима средњовековног света, ова појава је попут земљотреса, комета или помрачења сунца схватана као божи гнев изазван људским гресима. Сачувани подаци за српске земље су веома оскудни и односе се на доба касног средњовековља – XIII, XIV и XV столеће.[1] С пуно разлога се може претпоставити да је стварни број гладних година морао бити много већи од забележеног. Прва половина тог периода, дакле, од 1200. до 1350. године, поклопила се са једним изразито хладним и влажним климатским циклусом у који је Европа ушла после релативно умереног и благог раздобља од 750. до 1200. године. Почев од 1350. до 1500. температуре су постале умереније, али се влажност повећала.[2]

Погубне последице глади биле су нарочито сурове у пролеће када би ускладиштене залихе жита биле потрошене. Сматра се и да су године које су следиле после неродних, односно гладних такође биле врло тешке. Појаве глади доводиле су до многих миграција становништва у српским земљама, првенствено из залеђа ка приморским градовима на Јадрану или чак према Апенинском полуострву и даље, према осталим деловима средоземног басена.[3] Главни ослонац у изворима за нашу тему имали смо у житијима, летописима и записима, с једне, и како публикованим, тако и необјављеним подацима Дубровачког архива, с друге стране.[4]

Колико је познато, најранија вест о глади у српским земљама односи се на период од 1202. до 1205. године, односно на смутно време сукоба Немањиних синова Стефана и Вукана. У *Житију светога Симеона* које је изашло из пера српског монаха Доментијана, светогорског подвижника и духовника наглашене православне оријентације,[5] читамо следеће: „И пошто су Божјом вољом по времену ови (sc. непријатељи српске државе) били истребљени, и пошто су прошли, после њих дође други иноплеменик, звани глад, гори од оних који су прешли, и сатвори свој други плен већи од првога, веома не волећи род наш, стрељајући без стреле и бодући без копља, и секући без мача, и убијајући без шиба, и просто рећи гонећи без ногу и хватајући

1 К. Јиречек, *Историја Срба*, II, Београд 1952 (репринт: 1978), 148–149, 419 наводи неколико највећих глади у српским средњовековним земљама.

2 *DMA* 5 (1985) 3 sq. (R.S. Gottfried)

3 О томе је недавно писала Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995, 233–252 (у даљем тексту: Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*).

4 Будући да нисмо били у могућности да непосредно консултујемо непубликоване податке Дубровачког архива, користили смо их и цитирали према радовима проф. Душанке Динић-Кнежевић.

5 За основне податке о Доментијану и његовом књижевном делу в. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 156–159

без руку, и кољући без ножа, и ходећи без икаквог оружја и полажући толика мртва тела..... и за грехе наше сва наша земља беше пуна мртваца, и двори пуни и куће пуне, и путеви пуни и распућа пуна, и због грехова наших не могаху их ни гробари погрепсти, само их једва смештаху у житне рупе".[1] Напоменимо да је Доментијан *Житије светог Симеона* писао у Кули преображења крај манастира Хиландара и завршио га 1263–1264. године.[2]

Унеколико сажетије, али стога не мање упечатљиве и живописне вести о гладним годинама између 1202. и 1205. срећемо у *Житију светога Саве,* које је написао хиландарски монах Теодосије, један од од најособенијих и, није претерано рећи, најбољих писаца старе српске књижевности. Он је живео у другој половини XIII и првим деценијама XIV века, а дело је саставио негде на додиру два столећа.[3] У Теодосијевом спису, који одликују топло, живахно и експресивно приповедање, склоност ка реалистичком казивању и драгоцени смисао за подробност и појаве, збивања и осећања људске свакидашњице, можемо да прочитамо следеће: „У таквом непријатељству и прегањању између браће (sc. Вукана и Стефана Немањића) била је српска земља у великој невољи, као у некој тескоби, опустевши од много плењења и проливања крви, пропадајући до краја од глади због неорања, тако да су се многи разишли по туђој земљи. Такав је плод тада исконски сејач зла и мрзитељ добра, ђаво, жњео".[4] Нема сумње да се наведена сведочанства двојице српских монаха – Доментијана и Теодосија – на најбољи начин употпуњују и речито казују о тегобним гладним годинама на самом почетку XIII века.

Глад је на особен начин поменута у једној занимљивој белешци, која је умногоме налик на глас вапијућег у пустињи, а датује се у широко раздобље XIII и XIV столећа. Остало је записано: „Преподобнејши Ратко, дај ми да ручам, гладан сиромах!".[5] Не мање занимљив, а такође сажет и живописан текст који се односи на глад, налази се

---

1 Живот светога Симеуна, написао Доментијан, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 98–99. Превод: *Доментиан, Животи светога Саве и светога Симеона*, прев. Л. Мирковић, Београд 1938, 302–303. Овај превод је поновљен у књизи: *Доментијан, Живот светога Саве и Живот светога Симеона* (Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 4), Београд 1988, 311.

2 Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990², 62.

3 О њему в. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 168–175.

4 Живот светога Саве, написао Теодосије, изд. Ђ. Даничић, Београд 1860, 80. Превод: *Теодосије, Житије светог Саве*, прев. Л. Мирковић, превод редиговао Д. Богдановић, Београд 1984, 81. Овај превод је поновљен у књизи: *Теодосије, Житија*, (Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 5–1), приредио Д. Богдановић, Београд 1988, 160–161.

5 Ђ.Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962, 126.

на дну једног рукописа похрањеног међу старим српским манускриптима у Националној библиотеци у Паризу. Реч је о јеванђељу написаном на пергаменту из XIII века на којем је сачувана „тужица" гладног средњовековног Србина. Она се састоји од свега неколико речи, али није пригушена уобичајеним хришћанским наравоученијима него је сасвим спонтана и стога веома упечатљива. На белини испод јеванђељског текста непознати састављач записа даје одушка својој невољи и вајка се, тек да му мало одлакне, па записује следеће: „О колика ми је тужица! Проса немамо, а за пшеницу (да и) не говорим".[1]

У XIII столећу знамо за још једну појаву глади, која је осамдесетих година Словене из залеђа натерала не само да од Дубровчана краду жито и стоку, него и да се продају у робље како би преживели.[2]

До нове навале словенског живља на Дубровник дошло је првих година XIV столећа, најпре као последица рата између Србије и дубровачке републике,[3] а затим и познатог сукоба краља Милутина (1282–1321) и краља Драгутина (1276–1282).[4] Велико веће је 22. септембра 1303. године забранило житељима града и дистрикта да примају словенске придошлице који су стизали сами или са породицама. Штавише, није било дозвољено ни да се дошљацима издају куће у закуп, а оне који се у току следећа два месеца ипак населе требало је истерати. Ова одлука се није односила на властелу краља Драгутина, која је породицама већ боравила у граду и на трговце који су ту доносили храну.[5] Сачувана сведочанства казују да у то време у залеђу није било довољно жита и да су, притиснути глађу, многи долазили до градских бедема у нади да ће се спасти најгорег. Тако је у августу 1303. године Веће умољених дозволило свима који довезу жито у град да извезу једну четвртину и продају је „Словенима".[6]

---

1 Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 123.

2 G. Čremošnik, Acta Cancellariae et Notariae annorum 1278–1301 I, Beograd 1932, 28–29, 32. Уп. Д. Динић-Кнежевић, *Промет житарица између Дубровника и ближег залеђа у средњем веку*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 12–1 (1969) 79–80 (у даљем тексту: Динић-Кнежевић, *Промет житарица*); иста, *Миграције становништва*, 233.

3 Б. Крекић, *Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301–1302?* Зборник радова Византолошког института 17 (1976) 417–423.

4 О овоме рату в. М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 49–82.

5 Monumenta Ragusina II, Zagreb 1882, 300; Monumenta Ragusina, V, Zagreb 1897, 58. Уп. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 233–234.

6 Monumenta Ragusina, V, 57–58. Уп. Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 80; иста, *Миграције становништва*, 234.

Наравно, разложно је претпоставити да би се таква продаја жита обавила по знатно вишој цени од оне коју им је Општина нудила.[1]

Треба је нагласити да је у то време – 1303. и 1304. године – глад походила Француску и Фландрију. Уопште, XIV век, тачније период од 1300. до 1380, био је раздобље када се Европа на најнепосреднији начин суочавала са феноменом глади. Читав низ узастопних влажних сезона имао је за последицу серију веома слабих жетви и несташицу прехрамбених производа.[2] Ако се томе додају познате историјске чињенице да је то био век Стогодишњег рата Енглеске и Француске (1337–1453), авињонског ропства папа (1305–1378), османлијског преласка у Европу и освајања знатних делова Балканског полуострва, такозване Велике шизме у крилу римокатоличке цркве (1378–1415), пандемије куге познате под именом Црна смрт, која је од 1348. до 1350. године однела трећину европског становништва, тешке економске депресије у западној Европи, онда не треба да изненађује што се доба од 1300. до 1400. сматра „црним столећем" средњег века.[3]

Само неколико година касније, у раздобљу од 1307. до 1309, дошло је до велике глади која је задесила простране области Балканског полуострва, а била је у тесној вези са познатим пљачкањима чувене Каталанске компаније. Унајмљена од стране византијског цара Андроника II Палеолога (1282–1328) да ратује против Турака у Малој Азији, ова храбра и војнички одлично организована ратничка дружина одметнула се од цариградске владе и направила праву пустош у Тракији и Македонији.[4] Нису биле поштеђене ни монашке обитељи на Светој гори, па је Руски манастир спаљен, док је Хиландар издржао праву опсаду. Одбраном српске лавре руководио је тадашњи игуман Данило Пећки, потоњи архиепископ Данило II (1324–1337), који је показао да је вешт не само у духовним подухватима него и у овоземаљским стварима.[5]

У животопису архиепископа Данила II, које је по свој прилици саставио његов непознати ученик између 1337. и 1340. године, стоји записано: „И те године дође љуће зло на ово зло (sc. напади Каталанаца), да је цео род људски гинуо од глади ... Велико је било страда-

---

[1] Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 234.

[2] *DMA* 5 (1985) 7 (R.S. Gottfried)

[3] *Opšta enciklopedija Larousse*, III (Geografija – Istorija – Industrija i tehnika), Beograd 1973, 335.

[4] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 460–463; A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II*, Cambridge (Mass.) 1972, 158–226.

[5] М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, Зборник радова Византолошког института 19 (1980) 251–273.

ње и такве ране, и почеше, дакле, људи и све животиње скончавати од глади. Јер умрлим матерама деца сисајући дојке сама умираху, и људи од глади зијајући судараху се и падаху као пијани, и обузети глађу нису могли ни гледати. А други од њих ничице лежећи, као и животиња траву зубима кидајући, издисаху".[1] Зна се да је Цариград 1306/1307. године преживео једну од својих најстрашнијих зима када је глад знатно надмашивала све недаће које је донела тешко подношљива студен и када је на улицама престонице на Босфору било могуће видети сасвим изнурене људе који су се ваљали по земљи.[2] С друге стране, зна се да су, почев од 1309. обилне кише проузроковале појаву глади у читавој Европи која је, уз одређене плиме и осеке, потрајала безмало два десетлећа. За урбане области Европе, посебно су тешке биле 1315., 1316. и 1317. година када је, на пример, у Холандији дошло до повећања цена рибе од преко 500%.[3]

До нове глади у српским земљама и поновне навале очајног словенског живља на Дубровник дошло је 1318. године. И у овом случају радило се о последицама војевања између краља Милутина и Дубровника (1316–1317),[4] а такође и сукоба краља Милутина и угарског краља Карла Роберта (1309–1342).[5] Овај други рат вођен је на широком простору од Дунава до Албаније и у њега се у јуну 1318. умешао и бан Младен II Брибирски, који је краткотрајним запоседањем Хума дошао у непосредно залеђе Дубровника.[6] О знатном броју избеглица у граду казује одлука Малог већа од 8. августа 1318. којом се странцима и домаћима, као и „Словенима" и Власима, строго забрањује ношење оружја. Одлука је уз претњу казном поновљена и 15. септембра, али се односила само на словенски живаљ.[7] И током следеће 1319. године дошло је до даљег прилива придошлица.[8]

Ова глад у залеђу Дубровника временски се подудара са такозваном Великом глађу, која је захватила знатне делове европског

[1] Животи краљева и архиепископа српских, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866 (репринт 1972), 340–341. Превод: *Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 258. Овај превод је поновљен у књизи *Данилови настављачи, Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника*, (Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 7), приредио Г. Мак Данијел, Београд 1989, 88.

[2] A. Laiou, *The Provising of Constantinople During the Winter of 1306–1307*, Byzantion 37 (1967) 105.

[3] *DMA* 5 (1985) 7–8 (R.S. Gottfried)

[4] *Историја српског народа* I, Београд 1981, 473 (С. Ћирковић).

[5] Исто, 474–475.

[6] С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 55.

[7] Monumenta Ragusina, V, 117, 120. Уп. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 234.

[8] Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 234–235.

континента.[1] У областима које су биле погођене несташицама животних намирница очајно становништво је јело псе, мачке и „нечисте ствари", а изгледа да је било и примера канибализма.[2] Није без значаја нагласити да је од 1316. до 1321/1322. дошло до неколико епидемија сточних болести, које су десетковале пре свега теглеће животиње. У сваком случају, аграрна криза од 1309. до 1325. године оставила је дубоке трагове и имала тешке последице по европско друштво и економију. Сматра се да је европски континент од глади у том раздобљу изгубио 15 до 20% свог становништва,[3] што је податак који недвосмислено и јасно говори о правој демографској катастрофи.

Дубровачка република је имала потешкоћа са словенским придошлицама и почетком двадесетих година XIV столећа. Због тога су 25. маја 1323. године чак изабрали двојицу грађана са задатком да чувају врата на Пилама и одузимају оружје изгладнелом становништву које долази у град, уз обавезу да га врате када би дошљаци напуштали градско подручје.[4]

Познато је, такође, да се велики број придошлица обрео у Дубровнику крајем треће деценије XIV века, најпре у вези са ратом између српског краља Стефана Дечанског (1321–1331) и Дубровника, који је вођен у раздобљу од 1327. до 1328. године,[5] а затим и сукобима између Србије и Босне око Хума.[6] Много је страдала популација на подручјима захваћена ратним операцијама будући да су, угрожени несташицама и глађу, били приморани да напуштају своја огњишта и крену пут морске обале. Ово је, нема сумње, било највеће померање становништва из залеђа Дубровника током читавог средњег века.[7] О размерама демографских кретања речито казује и предлог Већа умољених од 1. августа 1330. године да се, осим трговаца, сви протерају. Ипак, на крају је превладало мишљење да се придошли не протерују него да им се одузме оружје и да се обезбеди добра стража. Да је стање било незавидно показује и одлука од 14. септембра, према којој су изабрана четири властелина да спрече но-

---

1 О „Великој глади" в. H.S. Lucas, *The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317*, Speculum 5 (1930) 343–377; I. Kershaw, *The Great Famine and Agrarian Crisis in Enland 1315–1322*, Past and Present 59 (1973) 3–50; W.C. Jordan, *The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, Princeton 1998, 8 sq.

2 *DMA* 5 (1985) 7 (R.S. Gottfried)

3 Исто, 8.

4 Monumenta Ragusina I, Zagreb 1879, 85. Уп. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 235.

5 Б. Крекић, *О рату Дубровника и Србије 1327–1328*, Зборник радова Византолошког института 11 (1968) 193–204.

6 *Историја српског народа* I, 500–501 (С. Ћирковић).

7 Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 39.

шење оружја у граду и да већ током дана истерају све странце. Истовремено је и кнез издао наређење да сви странци у граду, изузимајући Ђеновљане, на лађи са житом у току дана напусте град, под претњом казне затвора и десет перпера по особи.[1]

На посебан начин, у попису имања манастира Богородице у Тетову (око 1346), забележена је једна од гладних година у првој половини XIV столећа „њива ... купљена за двадесет каблова жита у гладно време, и преузесмо мех сирења и полутку сланине".[2] Подсетимо, у српској средњовековној држави кабао је био мера за запремину и постојало је неколико различитих врста ове мере. Тако је царски кабао износио 17,08 литара, велики кабао 68,36 литара, а постојао је и кабао чија је запремина била 275,34 литара.[3] У сваком случају, непознати купац је, искористио глад која је задесила поједине области и веома повољно дошао до њиве, а несрећни и такође непознати продавац, притиснут невољом и да би преживео пошаст, продао њиву испод њене стварне цене.

Пандемија куге позната као Црна смрт, која је угрозила популацију европског континента у раздобљу од 1347. до 1350. године, била је праћена и житном кризом. У Дубровнику се несташица осетила 1347, а врхунац је достигла 1348. године, што је проузроковало велики пораст цена житарица.[4] Упркос недостатку релевантних историјских података за подручја унутар Балканског полуострва, може се допустити претпоставка да је и тамо дошло до глади.

У појединим случајевима се вести српских летописаца на известан начин поклапају са подацима Дубровачког архива. Тако, на пример, за 6866. годину од Стварања света (1357/1358) у великом броју летописа остало је записано да је тада – „по смрти цара Стефана" и „друге године царства Уроша цара" – година била гладна и да је била таква глад „каква није била од створења света и, Христе милостиви, да више не буде".[5] Истовремено, на основу података из у Дубро-

---

1 Monumenta Ragusina, II, 329; V, 291. Уп. Динић-Кнежевић, *Миӣрације сӣановнишӣва*, 39, 235.

2 А. Соловјев, *Одабрани сӣоменици срӣскоӣ ӣрава, од XII до краја XV века*, Београд 1926, 131.

3 М. Влајинац, *Речник наших сӣарих мера у ӣоку векова*, III, Београд 1968, 329 сл.; С. Ћирковић, *Мере у средњовековној срӣској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 56.

4 D. Dinić-Knežević, *Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 10 (1967) 96.

5 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Београд – Сремски Карловци 1927, 112 бр. 185, 206 бр. 577. Cf. P. Vujević, *Documents historiques sur les variations de climat dans les territoires du royaume de Yougoslavie et des contrées avoisinantes*, Beograd 1931, 7.

вачког архива сазнајемо да је до новог притиска странаца на град дошло крајем децембра 1357. Стога је Мало веће изабрало три властелина са овлашћењима да испитају придошле, али нису познати подаци до којих су они дошли. Наравно, међу дошљацима је вероватно било и гладних из залеђа.[1]

На основу података о трговини житом може се претпоставити да је у залеђу Дубровника, односно у унутрашњости Балканског полуострва, било глади и 1361. године, а као последица рата Војислава Војиновића против Републике.[2]

Велика глад походила је српске земље после битке на Марици, 26. септембра 1371. године. Старац Исаија, српски духовник који је много година провео на Светој гори,[3] оставио нам је чувени запис који се пуно разлога убраја у најлепше странице наше средњовековне књижевности. Он бележи: „А књигу ову светог Дионисија, велим, у добра времена почех ... а сврших у најгоре од свих злих времена. ... А по убијању мужа овог храброг деспота Угљеше просуше се Измаилћани (sc. Турци), и полетеше по свој земљи, као птице по ваздуху, и једне од хришћана мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А оне који су остали смрт прерано поже. Они који су од смрти остали глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свима крајевима, каква не би од постанка света, ни потом таква, Христе милостиви, да буде. А оне које глад не погуби, ове допуштењем божјим вуци ноћу и дању нападајући ждераху. Авај, јадан призор би да се види! Оста земља од свих добара пуста: и људи, и стоке, и других плодова".[4] Дубровачки летописци под 1371. годином наводе да је мноштво људи из Босне са породицама и знатним богатством у злату и гламском сребру доспело у град и да су сви били примљени за дубровачке грађане.[5] Неки научници у овим придошлицама препознају бегунце из Кратова, где су живели имућни људи, који су после Маричке битке желели да сачувају своју покретну имовину.[6]

Поновна глад завладала је на широком простору српскихземаља крајем осме деценије XIV столећа. Октобра 1378. Дубров-

---

1 Monumenta Ragusina, II, 205. Уп. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 236.
2 Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 81–82.
3 За основне податке о иноку Исаији в. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 188–189.
4 Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980, 159–160.
5 Annales Ragusini anonymi, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium JAZU, XIV, Zagreb 1883, 42, 235. Уп. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 237.
6 С. Новаковић, *Срби и Турци у XIV и XV веку*, Београд 1960², 214–215.

чани су због несташице тражили дозволу да жито купују у Далмацији и Хуму.[1] На невољу, те године жита није било ни у јужној Италији, одакле су се Дубровчани најчешће снабдевали, јер је година била неродна.[2] Дозвољено је претпоставити да је то био разлог и за несташицу жита у залеђу, док је други разлог могла бити и куга која је најпре захватила јужну Италију, а 1381. се појавила и у Босни.[3] Није искључено да су од ње страдали и поједини делови Србије, па је због свега тога становништво у залеђу неколико година било изложено гладовању. Као и у ранијим сличним случајевима, изгладнели су у Дубровнику видели једини спас. Иако је и сама Република током ових година уз велике напоре долазила до жита, маја 1379. словенском живљу је дозвољено да га може купити и извести из града.[4]

Да је стање било крајње забрињавајуће говори и чињеница да су многи са породицама и имовином почели да се селе на градску територију. У намери да овој појави стане на пут, Веће умољених је 12. марта 1380. године, уз претњу казном од пет перпера по особи или месец дана затвора, становништву дубровачког дистрикта забранило да прима и држи породице и стоку словенских придошлица. За оне који су их већ примили наложено је да их у року од три дана истерају.[5] Будући да је успех предузетих мера изостао, 28. марта 1380. године изабрана су тројица угледних грађана са задатком да испитају оне који из угрожених подручја долазе у Дубровник. Пошто се стање ни тада није поправило, Веће умољених је 22. децембра 1380. године овластило капетане задужене за одбрану Дубровника да из града истерају ове придошле и да онемогуће прилив других гладних. Подаци Дубровачког архива казују да притисак избеглица није попустио ни следеће 1381.,[6] а последице глади су се осећале и следећих година, па је у марту 1386., уз претњу казне од петнаест дана затвора, уследила нова забрана.[7] Ваља напоменути да је глад захватила

---

1 Monumenta Ragusina, IV, Zagreb 1896, 171–172. Уп. Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 82.

2 Dinić-Knežević, *Trgovina žitom*, 103–109.

3 М. Динић, Одлуке већа Дубровачке републике, I, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књ. XV, Београд 1951, 115. Уп. Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 82.

4 Monumenta Ragusina, IV, 215. Уп. Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 82.

5 Динић, Одлуке већа, I, 23. Уп. Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 82.

6 Динић, Одлуке већа, I, 26, 94, 117, 126. Уп. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 237.

7 М. Динић, Одлуке већа Дубровачке републике, II, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књ. XXI, Београд 1964, 259. Уп. Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 83.

не само Србију и Босну, него и Зету, па су се кастелани зетских приморских градова снабдевали житом у Дубровнику.[1]

Поновна навала гладних из залеђа на Дубровник забележена је у зиму 1395. године, па је већ 10. фебруара Велико веће одлучило да се сви сиромашни новопридошли и они који накнадно дођу истерају и да им се да извесна количина хлеба. Чуо се и предлог да се пребаце у Апулију, али то није прихваћено.[2] У две следеће деценије у Дубровачком архиву нема помена о притисцима гладних, али то не значи да их није ни било јер су летописи бележили само најтеже ситуације глади, када је био угрожен сам град. Разложно је размишљати да је у поменутом раздобљу глади морало бити чешће него раније јер од краја XIV, столећа услед турских освајања и пустошења пољопривреда бележила постепени пад. Додуше, после битке на Косову (1389) и, посебице, за владе деспота Стефана Лазаравића – изузев у периоду турских трвења (1410–1413) када су пострадале јужне српске области – у Србији је настао сразмерно миран период развоја.[3]

Као последица бурних догађаја у Босни, у које су се умешали Турци,[4] у Дубровник су 1416. године поново почели да пристижу гладни. Тако је већ 4. априла под претњом казне забрањено да се на баркама и бродовима у град довозе сиромашни и болесни који су бежали пред Турцима. Ипак, почетком октобра 1416. уследио је снажан притисак гладних, па је Мало веће опет запретило казнама уколико се примају придошли. Пошто предузете мере нису уродиле плодом, 10. новембра 1416. поново је забрањено да се у град пуштају сиромашни из Босне и са других подручја, а оне који су већ ушли треба протерати пошто се свакоме да за два динара хлеба или онога што желе.[5]

Дубровачка влада је и током 1417. морала да предузима различите кораке да би се заштитила од сиромашних и гладних који су долазили из области опустошених од Турака и међусобних обрачуна босанских великаша, с једне, и како би осујетила трговину људима, с друге стране.[6] Исте, 1417. године, забележени су случајеви драго-

---

1 Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 83 (са навођењем изворних података).

2 Reformationes XXX, 7', 103', 104 (цитирано према Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 83 н. 66)

3 Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 83.

4 С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 244.

5 Consilium Minus, I, 78, 87', 92 (наведено према Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 241 н. 45). Уп. Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 84; иста, *Миграције становништва*, 241–242.

6 Consilium Minus, I, 110, 110', 111 (наведено према Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 241 н. 46)

вољних одлазака у Апулију, али и насилног пребацивања избеглица на Апенинско полуострво.[1] И наредних година у Дубровнику се појавио велики број сиромашних који су превасходно пристизали из Босне, где су још увек трајали сукоби наследника Павла Раденовића и Сандаља Хранића. У борбе су се умешали и нови босански краљ Стефан Остојић (1418–1421), као и Турци који су све више постајали незаобилазни у сукобима обласних господара. То је доводило до пустошења и разарања, а непосредна последица била је тешка глад, о чему сведочи и чињеница да се ових година, поред Сандаља Хранића и Петра Павловића, у Дубровнику снабдевао житом и сам краљ Стефан Остојић.[2]

Са извесном опрезношћу треба прихватити изворе који смрт неког значајног владара узимају као почетак бројних невоља за његове поданике. Константин Филозоф, духовник бугарског порекла који се око 1410. године обрео у Србији,[3] између осталог, написао је и *Житије деспота Стефана,* у којем је записао следеће: „Јер тада (sc. после смрти деспота Стефана Лазаревића, 19. јула 1427. године) беху глади и чести земљотреси и помори, навале народа по мору и суху и изненадни ратови".[4]

Глад се на нарочит начин помиње у XV веку, у једном запису који је сачуван на маргини 196. листа рукописа српског текста хронике Георгија Монаха (Хамартола), који се чува у Националној библиотеци у Бечу. Манускрипт се тада налазио у неком од наших рударских средишта, па су и белешке на белинама прожете одговарајућом терминологијом. Можемо прочитати следеће: „А от хутман Ранеска. Гварко, пошљите спезну рабоци. Не могу гладни работати. Пошљите близницех гвоздије".[5] Хутман је био нека врста надзорника у руднику, спезна по свој прилици означава трошкове, а близница је челик.

Подаци Дубровачког архива казују да је за време такозваног конавоског рата, који је војвода Радослав Павловић водио против Дубровника од априла 1430. до половине октобра 1432. године, до-

---

1 О томе подробније в. Динић-Кнежевић, *Миīрације сӣановнишӣва*, 241.
2 Ћирковић, *Исӣорија средњовековне босанске државе*, 245–246; Динић-Кнежевић, *Промеӣ жиӣарица*, 84; иста, *Миīрације сӣановнишӣва*, 242.
3 О њему в. Богдановић, *Исӣорија сӣаре срӣске књижевносӣи*, 214–218.
4 К. Куев – Г. Петков, Събрани съчинения на Константин Костенечки, София 1986, 473. Превод: *Сӣаре срӣске биоīрафије XV и XVI века: Цамблак, Консӣанӣин, Пајсије*, прев. Л. Мирковић, Београд 1936, 45. Овај превод је поновљен у књизи: *Консӣанӣин Филозоф, Повесӣ о словима (Сказаније о ӣисменах): изводи и Жиӣије десӣоӣа Сӣефана Лазаревића* (Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11), приредила Г. Јовановић, Београд 1989, 74.
5 Радојичић, *Творци и дела*, 271–273.

шло до већег прилива становништва.[1] Већ почетком новембра 1430. Мало веће је овластило надлежне да санитетским службеницима дају вина, хлеба и бешкота како би их разделили сиромашнима који су се налазили надомак града.[2]

Нови талас гладних на територији Дубровачке републике забележен је у пролеће 1436. године. Пошто је у Новом Брду и у Босни харала куга, Мало веће је 19. новембра 1436. године наредило санитетским службеницима да на вратима Пила и Плоча поставе по једног чувара да надгледају све који улазе у град. Како је изван зидина града било доста сиромашних, Велико веће је 8. априла 1437. овластило кнеза и Мало веће да им дају хране за сто перпера, а Мало веће је следећег дана изабрало пет службеника да од грађана прикупе помоћ за сиромашне. Уколико то не би било довољно, требало је да се од општинских средстава да још сто перпера.[3] Нови сукоби између Стефана Вукчића Косаче, који се измирио с краљем Стефаном Твртком II (1404–1409, 1421–1443), и Радослава Павловића, до којих је дошло већ крајем 1436, довели су до новог прилива избеглица околних територија 1437. године.[4]

До несташице житарица у Србији, чији је као неминовни пратилац била глад, дошло је и у време првог пада државе српских деспота 1439. Дубровчани су најпре 4. фебруара 1440. забранили „Словенима" да извозе жито са подручја Републике, али су већ 14. фебруара унеколико преиначили првобитну одлуку и одобрили ограничено експортовање у угрожене области.[5]

Усеви су често страдали и од града. Тако је извесни поп Теофан у једном запису забележио следеће: „Године 6958. (1450), месеца јула, дана осамнаестог, уби град у суботу и у недељу не мало, него по читавој земљи".[6] Додајмо да је 18. јула 1450. заиста била субота,[7] што казује да је поп Теофан приљежно и сасвим тачно забележио ову летњу временску непогоду која се обрушила на усеве.

Очигледно је да су године уочи коначне пропасти српске средњовековне државе биле неродне и гладне; пре свега, 1453. година, ка-

---

1 И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 49–56.

2 Consilium Minus, V, 74 (наведено према Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 243 н. 58)

3 Consilium Maius, V, 133; Consilium Minus, VII, 102, 138' (наведено према Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 244 н. 64)

4 Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 244–245.

5 Consilium Rogatorum, VII, 127, 128' (наведено према Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 85 н. 77)

6 Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд 1902 (репринт 1982), 92.

7 V. Grumel, *La Chronologie, Traité d'études byzantines* I, Paris 1958, 263.

да су Османлије запоселе Цариград и срушиле Византијско царство. У томе се подударају и вести српских летописа и записа, с једне, и подаци Дубровачког архива, с друге стране. Тако у старим српским летописима читамо следеће: „И пре тога (sc. пада Цариграда у руке Турака, маја 1453.), у пролеће, свуда паде слана и уби сву земљу".[1] „Пре те смутње (sc. османлијског запоседања Цариграда), 6. априла, свуда паде слана и уби сву земљу".[2] „Године 6961. (1453) беше слана и уби сву земљу".[3]

Подаци Дубровачког архива особено су сведочанство о томе како су рат који се водио између Стефана Вукчића Косаче и Дубровника (1451–1454),[4] као и елементарне непогоде и болести које су захватиле херцегову земљу, проузроковали велику глад у залеђу, која је покренула колоне избеглица ка Дубровнику. Стога је Мало веће 15. октобра 1453. године овластило санитетске службенике да поставе страже како на градским вратима, тако и по другим местима на градској територији, тамо где су сматрали да је најпотребније.[5] Поменута одлука је по свој прилици предузета због куге која се ваљала долином Неретве и у Дријевима. До почетка 1454. толико се накупило сиромашних и гладних да је било неопходно да се нешто хитно предузме. Стога је 25. јануара одлучено да се изаберу три особе које ће у Већу умољених предложити неке сврсисходне мере. Како се из одлуке од 9. фебруара види, сиромашне је требало протерати из града. Да су дубровачке власти са њима и касније имале незгоде, разазнаје се по томе што су 22. марта 1454. године изабрана на месец дана три чувара за улаз на Пилама и три за улаз на Плочама, с платом од четири динара дневно по особи, а 22. априла им је рок продужен за још месец дана.[6]

Предузете мере се нису показале делотворним, па су 17. јануара 1455. санитетским службеницима дата овлашћења да о трошку Општине обезбеде превоз гладних у Апулију и друга места, а 28. јануара им је наложено да закључавају и откључавају градске капије и да по властитом нахођењу кажњавају, смењују и постављају вратаре и чуваре. У априлу их је Мало веће овластило да пронађу једног

[1] Стојановић, Родослови и летописи, 237.
[2] Исто.
[3] Исто.
[4] С. Ћирковић, *Херцеī Сѿефан Вукчић-Косача и њеīово доба*, Београд 1964, 134–210.
[5] Consilium Minus, XIII, 158' (наведено према Динић-Кнежевић, *Миīрације сѿановнишѿва*, 247 н. 79)
[6] Consilium Rogatorum, XIV, 12', 19'; Consilium Minus, XIII, 193' (наведено према Динић-Кнежевић, *Миīрације сѿановнишѿва*, 247 н. 80). Уп. Ћирковић, *Херцеī Сѿефан*, 206, 214–215, 219; Динић-Кнежевић, *Промеѿ жиѿарица*, 86.

свештеника који би за плату од седам перпера месечно покрштавао, исповедао и сахрањивао ове сиромахе.[1]

О глади у овим годинама, осим српских летописа и Дубровачког архива, казују и две византијске кратке хронике.[2] Уместо жита, становништво је било присиљено да једе траву, корење, жир и остале плодове тврдољускара. Једна од последица овако оскудног јеловника била је и појава кужне грознице.[3]

Српски летописи бележе да је и 1456. година била гладна. У некима од њих можемо прочитати следеће: „Године 6964. (1456) беше свуда велика глад".[4] „Године 6964. (1456) беше куга по целој земљи".[5] „Године 6864. (1456) беше помор у Новом Брду".[6] И овога пута, као и у ранијим приликама уосталом, угрожено становништво је у Дубровнику видело спасоносну луку. Међутим, у фебруару 1456. решено је да се гладни истерају изван дубровачких граница. Штавише, 17. априла влада је била приморана да за плату од седам перпера месечно именује свештеника који је требало да крштава, исповеда и сахрањује изгладнеле.[7] Било је то, подсетимо се, три године уочи пада Смедерева и пропасти српске средњовековне државе. Сагласно оновременом начину мишљења, глади и помори – знаци божијег гнева – наговештавали су блиске невоље.

Сачувани подаци казују да је и у првим деценијама после пада српске средњовековне државе било гладних година. На основу података Дубровачког архива знамо да је 1464. била једна од таквих година. Турска пустошења 1463. године, када је срушена босанска средњовековна држава, довела су до глади у херцеговим земљама, па су се многобројни изгладнели појавили пред градским зидинама већ првих месеци 1464. године.[8] Није на одмет поменути да се несташица житарица 1465. осетила и у самом Цариграду и осталим деловима Османског царства.[9]

---

1 Consilium Minus, XIII, 250'; XIV, 97' (наведено према Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 247 н. 81). Cf. M. Spremić, *La migrazione degli Slavi nell'Italia meridionale e in Sicilia alla fine del Medioevo*, Archivio Storico Italiano CXXXVIII/1, Firenze 1980, 11.

2 P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken, I, Wien 1975, 253 № 57, 580 № 7.

3 К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952 (репринт: 1978), 429; B. Hrabak, *Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine*, Историски гласник 1–2 (1953) 21.

4 Стојановић, Родослови и летописи, 240.

5 Исто.

6 Исто.

7 Consilium Rogatorum, XIV, 254'; Consilium Minus, XIV, 97' (наведено према Динић-Кнежевић, *Промет житарица*, 87 н. 92)

8 Consilium Rogatorum, XVIII, 35, 41 (наведено према Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 250 н. 94). Уп. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 259.

9 B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću. Udeo Dubrovčana u prometu „turskim" žitom*, Priština 1971, 77.

Са сличним невољама Дубровчани су морали да се суоче и неку годину касније, с обзиром на чињеницу да су нове групе изгладнелих изнова нахрупиле из залеђа према граду 1468. и 1469. И овога пута разлог су биле војне операције које су Турци водили у унутрашњости Балканског полуострва.[1]

На основу српских летописа знамо да је само две године доцније уследила још једна велика глад. Остало је забележено за нека будућа поколења да „године 6979. (1471) беху глад и суша".[2] Такође је познато да је услед лоше жетве у мају 1473. године дошло до повећања цене пшенице.[3] Непуно десетлеће касније уследила је трогодишња неродица која је по свој прилици донела пуно невоља српским земљама које су у међувремену постале саставни део Османске империје. Тако у летописима читамо: „Године 6989. (1481) по многим земљама пшеница није родила, и тако беше три године".[4] Познато је да је 1483/1484. дошло до велике оскудице житарица и великог скока цена зрнасте хране.[5]

И, напослетку, наводимо једну крајње сажету вест из последњих година XV столећа – којим се и завршава временски лук из наслова нашег рада – а која несумњиво навештава многе невоље оновременим житељима, па вероватно и глад. У летописима стоји записано: „Године 7004. (1496) потопи река људе".[6] С друге стране, познато је да су у појединим деловима медитеранског басена године 1494/1495. и 1497/1498. биле доба релативне оскудице у храни и скока цене жита.[7]

Глад је у средњем веку била свуда присутна појава и сматра се, чини нам се, с разлогом да је сваки ондашњи човек на неки начин морао да је осети и да се с њом суочи.[8] И у потоњим столећима – слободно можемо рећи све до нашег времена – она је остала не само претња него и део људске свакодневице широм насељеног света, па и у српским земљама. Застрашујуће звучи језгровит текст непознатог српског летописца из знатно каснијег раздобља који је саставио белешку пуну стрепње и неспокоја: „Године 1690. бист глад тешчаиши. И то лето јадоше человеци месо пасје и чловечаское и конско

[1] Динић-Кнежевић, *Миīрације сшановнишшва*, 250–251 (са позивањем на изворе и одговарајућу литературу).
[2] Стојановић, Родослови и летописи, 248.
[3] Hrabak, *Izvoz žitarica*, 71.
[4] Стојановић, Родослови и летописи, 253.
[5] Hrabak, *Izvoz žitarica*, 81.
[6] Стојановић, Родослови и летописи, 258.
[7] Hrabak, *Izvoz žitarica*, 89.
[8] *DMA* 5 (1985) 9 (R.S. Gottfried)

и многа нечиста. Тако нека се знаде".[1] Арнолд Тојнби, један од водећих историчара XX века, највећу претњу човечанству не види у рату него у глади.[2]

Сводећи резултате до којих смо дошли можемо закључити да је у српским земљама у XIII, XIV и XV веку било више појава глади и да се по томе оне нису издвајале од осталих делова средњовековног света. Грубо узевши, свако десетлеће је у просеку имало једну гладну годину, што значи да није било поколења које није упознало глад. Особит и речит траг који су глади оставиле у српском народу налазимо и у његовим пословицама. Завршавајући овај мали прилог навешћемо само неке од њих: „Гладног не теши него нахрани", „Гладан курјак усред села иде", „Грђа је глад од куге", „Гладно око не спава", „Гладном човеку слатке су и дивљаке", „Гладан трбух разлоге не чује", „Гладан, и патријар ће хљеба украсти", „Грђа је глад од смрти", „Глад очију нема" (у значењу да глад може човека натерати на свако зло), „Гладан пас о комађу сања", „Црње болести нема од глади".[3]

[Лесковачки зборник 39 (1999) 9–26]

[1] Стојановић, Родослови и летописи, 322, бр. 1400.
[2] Х. Хајнц, *Савремени човек и Библија*, Београд 1975^{3}, 146.
[3] В.С. Караџић, *Српске народне пословице* (Сабрана дела Вука Караџића, књ. 9), Београд 1987, 77–78, 81.

ГЛАВА ДЕСЕТА

ЗАГОНЕТКЕ КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР

НЕКОЛИКО ПРИМЕРА ИЗ ВИЗАНТИЈСКОГ НАСЛЕЂА

„Из трбуха неживога црни нектар тече
и напаја земљу белу, а ум наслађује."

(Мастило)
Византијска загонетка

Овај мали прилог проистекао је из вишегодишњег истраживања феномена страха у последњим столећима живота Византијског царства.[1] Свестан чињенице да је тај подухват битно другачији од свих претходних и да се претворио у занимљиву интелектуалну пустоловину, настојао сам да пронађем путеве по којима историчари ређе корачају. Осим ослањања на уобичајене изворе – историје, хронике, повеље, путописе, писма, извештаје, записе, хагиографске текстове, говоре, натписе, песме – који су били и остали основно оруђе проучавалаца средњег века, био сам приморан да потражим и друге источнике. Особеност постављеног научног проблема, слојевитог и сложеног, а у изворима најчешће само назначеног, захтевала је такав приступ. Стога сам се у жељи да проширим базу изворних података ослонио и на врела која историчари иначе мање користе. И одговарајући – морам признати и прижељкивани – учинак није изостао. Тако сам, на пример, сликовите и драгоцене вести за ову тему нашао и у појединим византијским пословицама и загонеткама. Нова питања која историчари постављају расположивим изворима – у случају средњег века неретко недовољним, фрагментарним и оскудним – намећу и окретање новим и другачијим врелима обавештења.

За загонетку се каже да је врста мисаоно-говорне игре, изражене у виду метафоричног – описног или непосредног, често збуњујућег питања које захтева одговор. Питање је формулисано у готово утврђеном облику и има само један прави одговор прихваћен у

[1] Р. Радић, *Страх у позној Византији, 1180–1453*, I–II, Београд 2000 (у даљем тексту: Радић, *Страх*)

традицији.[1] Да ова врста литерарног израза потиче из најстаријих времена сведочи и чињеница да се некада изражавала у сликама, а добро је знано да је то прафеномен сваког људског говора. Наравно, загонетка није била посебност европске цивилизације у најширем смислу. Напротив, она је својствена и другим културама. На пример, загонетна питања била су уобичајена при обреду жртвовања у старој Индији.[2]

И у Византији, царству које је током више столећа на културном плану стајало испред свих држава средњовековне Европе, па зато, не без разлога, заузима изузетно место у светској историји, загонетка (αἴνιγμα, γρῖφος) имала је дугу и разуђену традицију. Реч је о луцидној и помало замагљеној игри речи чији корени сежу у далеку прошлост и припадају најранијим фазама богате и разгранате грчке књижевности.[3] С друге стране, кроз овај жанр ромејске књижевности на особен су се начин, сажето и донекле тајанствено, исказивале велике животне истине. По унутрашњој структури, односно по кругу представа које су у њима заступљене, византијске загонетке, управо, као и старогрчке, уклапају се у општу класификацију загонетки.

Када се крене у проучавање византијских загонетки, неизоставно се намеће питање њиховог односа према античким загонеткама. У ствари, сваки проучавалац византијске књижевности или културе уопште мора се суочити с тим сложеним научним проблемом – питањем односа античке и византијске цивилизације. При том треба указати на неколико општих чињеница, неопходних да се тачније и боље разуме тај испреплетани и вишезначни однос. Неоспорно је да је византијска култура имала у себи нешто епигонско и еклектичко, али јој се не може порећи изванредна и драгоцена моћ синтезе. Реч је заправо о способности да се ослањањем на тековине претходног духовног наслеђа, с једне, и властитим преиспитивањем те постојеће спиритуалне заоставштине, с друге стране, дође до нових цивилизацијских домета. Управо та одлика префињене ромејске цивилизације нешто је што се понекад заборавља или не схвата довољно дубоко. Осим тога, предрасуде о заостајању и мртвилу византијске културе, одсутности динамике и развоја стваралачке мисли зау-

[1] За основна обавештења о загонеткама в. Rečnik književnih termina, Beograd 1985, 882–884 (N. Milošević).

[2] Исто.

[3] О византијским загонеткама в. G.L. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric* (Analekta Vlatadon 17), Thessaloniki 1973, 167, 193; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, München 1978, 119; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, III, New York – Oxford 1991, 1795 (E.M. Jeffreys – A. Kazhdan).

век припадају прошлости и за будуће истраживаче оне ће бити занимљиве само као странпутице којима је ходила историјска наука. Данас је коначно утемељено научно схватање да је византијска култура, ма колико суштински повезана са античком, имала и своје сопствене вредности, свој особени развој и своје врхунце који могу да стану међу највише домете људског духа.

У случају византијских загонетки потпун одговор на питање њиховог односа према античким засад још увек измиче и није га могуће дати са чврстом увереношћу. Разлог за то лежи у једноставној истини да, за разлику од античких загонетки које су доста проучаване, византијске једва да су и дотакнуте. Управо је тај несклад онемогућио било какву врсту подробног и свеобухватног упоређивања. За разлику од античких загонетки – бар оних које су преживеле дуги низ векова и које су углавном познате и публиковане – византијске су издате само делимично. Наиме, сматра се да прилично велики број још увек лежи скривен по многим неиздатим рукописима, а без потпуног познавања рукописног материјала – што је за сада неоствариво – нити се може са сигурношћу одредити шта је стварно византијско, а шта класицистичко опонашање, нити озбиљно ући у разматрање ауторства појединих загонетки.[1]

Када се говори о томе како су византијске загонетке са маргина шароликих древних рукописа кренуле ка својим читаоцима, уочава се да је интересовање за њихово издавање и проучавање доживело успон крајем XIX и првих деценија XX столећа. Заслужни и неуморни истраживач Спиридон Ламброс (1851–1919), један од пионира грчке византологије, дуго се бавио мишљу да прикупи и детаљно проучи византијске загонетке. Премда му није пошло за руком да своју племениту замисао оствари, он је ипак објавио део сакупљеног материјала.[2] Са Ламбросовом смрћу уследила је дуга осека у проучавању овог жанра византијске књижевности. Ипак, пре петнаестак година у нашој средини начињен је покушај достојан сваке хвале. Професор Челица Миловановић прикупила је, објавила и коментарисала све познате загонетке објављиване по разним, често врло ретким и тешко доступним публикацијама и часописима.[3] То је за сада најпотпунија збирка византијских загонетки и основни изворник ко-

---

1 Ч. Миловановић, *BYZANTINA AINIΓMATA. Византијске загонетке*, Београд 1986, 7, 129 (у даљем тексту: Миловановић, *Византијске загонетке*).

2 Спиридон Ламброс је византијске загонетке објављивао у неколико наврата у гласовитом часопису Νέος Ἑλληνομνήμων, који је сам и уређивао. В. 10 (1913) 444–445; 11 (1914) 38–43; 13 (1916) 130–131; 17 (1923) 202–217.

3 Миловановић, *Византијске загонетке*, 17–124.

ме се обраћа сваки научник који се бави проучавањем овог рода византијске књижевности.

Византинци су кроз читав средњи век имали наклоност према књижевним жанровима који подразумевају сажетост и прегнантност у изражавању. Од позноантичког света, наследили су, између осталог, и један трепетан, скоро нежан однос према оштроумности загонетке.[1] Занимање за овакав облик литерарног стварања нарочито је порасло у XI и XII столећу и задржало се до пропасти Царства у XV веку.[2] На плану погледа на свет, загонетка је представљала један од најчешћих и кључних појмова средњовековне теорије симбола.[3]

За разлику од античких загонетки, о овом делу византијске књижевности још увек се недовољно зна. Није уопште познато, на пример, у којим приликама и на који начин су Ромеји решавали загонетке, као ни да ли су се, и за коју врсту загонетки, интересовали сви друштвени слојеви.[4] Јер и у загонеткама – као и у другим облицима књижевног стварања уосталом – огледала се дубока дихотомија византијске културе. Њен превасходни израз била је диглосија, постојање два језика, ученог и народског. Ипак, када су загонетке у питању, ова два антипода нису била одвојена непремостивим јазом.[5] Напротив, међу њима је било много додира и мешања. Неки од чувених Византинаца, било да је реч о учењацима или великодостојницима, писали су узгред и загонетке. Поменућемо неке од њих: Јован Геометар, Михаило Псел, Јован Мавропод, Евстатије Макремволит, Манојло Холобол, Исак Аргир, Јован Евгеник, Јосиф Вријеније.[6]

Како се византијске загонетке могу користити као историјски извор? Само по себи је разумљиво да ова врста ромејске књижевности не може бити ни од какве помоћи када су у питању неке прецизне хронолошке недоумице. Такође, и у случају конкретних повесних догађаја, које су као предмет интересовања писаца историја или хроника махом добро познати, византијске загонетке углавном остају немуште. Будући да ово гомилање негативних одговора исувише споро води жељеном одговору, указујемо на једно поље где оштроумност загонетки може доћи до изражаја. Реч је о осветља-

---

1 С.С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, Београд 1982, 148–149 (у даљем тексту: Аверинцев, *Поетика*)

2 С.В. Полякова, *Из истории византийского романа. Опыт интерпретации „Повести об Исмине и Исминии" Евмафия Макремволита*, Москва 1979, 123; Миловановић, *Византијске загонетке*, 11.

3 Аверинцев, *Поетика*, 161.

4 Миловановић, *Византијске загонетке*, 8.

5 Исто, 9.

6 Полякова, *н. д.* 123; Миловановић, *Византијске загонетке*, 11.

вању духовне климе у одређеној средини и проучавању менталитета људи који ту средину сачињавају. У сваком случају, посреди су феномени који подразумевају дуго трајање. Пажљиво ишчитавање загонетних питања и њихових проницљивих решења речито сведочи о византијској публици жељној досетке, парадокса, духовитости. У недоумици између две крајности, теоријског образлагања и позивања на источнике, у уверењу да смислено уређен изворни материјал говори сам за себе, предност дајемо овој другој.

Да бисмо се отиснули ка византијским загонеткама и њиховим скривеним одговорима морамо указати на важну чињеницу која је умногоме давала белег средњовековним људима и на нарочит начин их одвајала од античког човека. Добро је знано да је важан део духовног живота Византинаца чинила хришћанска религија. Средњи век, нема сумње, био је епоха неизмерног утицаја цркве. У случају ромејског царства наглашава се да је, уз римско државно уређење и грчку културу, хришћанство чинило трећи камен-темељац на којем је почивао феномен византијске цивилизације.[1] Хришћанска религија се умногоме инкрустрирала и у литерарни жанр какав су биле византијске загонетке, што, између осталог, значи да је античка митологија, својствена старогрчким загонеткама, уступила место новој, хришћанској.[2]

Када се говори о теолошким знањима средњовековних људи никако не би требало губити из вида чињеницу да је постојала огромна разлика између високог богословља, с једне, и распрострањене – унеколико упрошћене и, можда није претерано рећи, вулгаризоване – верзије хришћанства коју су припадници парохијског свештенства подастирали својој пастви, с друге стране.[3] Учени теолошки трактати у којима су водећи духовници међусобно полемисали, као и њихови апстрактни, па и сувопарни, а у сваком случају езотерични аргументи, били су ван зоне поимања не само обичног света него и знатног дела нижег клера и монаштва. Успех проповеди у великој мери је зависио од тога да ли ће свештеници у обраћању верницима умети да савладају тај големи јаз. Осим тога, треба нагласити да је утисак живе речи на простодушан и неук дух био веома снажан.[4] С тим у вези, неопходно је подсетити и на још једну важну околност која се тицала црквених служби – атмосферу која је владала у храму

---

1 Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 48 сл.

2 Миловановић, *Византијске загонетке*, 9.

3 А.З. Гуревич, *Популярное богословие и народная религиозность средних веков. Из истории культуры средних веков и возрождения*, Москва 1976, 65–66 (A. Gurevič, *Problemi narodne kulture u srednjem veku*, Beograd 1987, 239)

4 Ј. Хојзинга, *Јесен средњега века*, Нови Сад 1991[2], 256.

током литургије. Све црквене службе, поготово оне у дане црквених празника, одликовали су театралност, мистична достојанственост и церемонијална узвишеност, а нису недостајала ни кандила као ни миришљавост тамјана.[1] Наравно, такав декор и мизансцен нису могли оставити равнодушним посетиоце богомоља.

Како било, верници су поседовали одређена знања из Библије. Неке релативно једноставне византијске загонетке, које су свакако имале своју публику и биле распрострањене међу Ромејима, могу се одгонетнути само уколико се поседују извесна, макар и елементарна знања из Светог писма. За њихово успешно разрешавање требало је познавати одређене библијске приче и параболе.

То су, на пример, загонетке које се односе на прародитеље, Адама и Еву.

Отац мој ме роди из утробе мајке моје,
а ја потом родих мајку оца свога.[2]

(Адам)

Ко се роди и остари, па се поново врати у утробу мајке своје?
Адам, јер из земље постаде и опет се у земљу врати.[3]

Ко рођену мајку мужем називаше?
Ева Адама.[4]

Ја сам жена, али на чудесан начин
роди ме човек, тако рећи ко мајка.
Затим, кад се на мах један све окрену,
суложницом он начини мене, ћерку,
одреди ме да његову децу рађам.[5]

(Ева)

Да би се схватиле наведене загонетке треба се подсетити да је Бог начинио Адама од земље, а да је из Адамовог ребра постала Ева, што значи да ју је симболички родио Адам. С друге стране, Ева је мајка целог људског рода, па и Христове мајке Марије. Како је Исус Христос јединосуштан своме оцу Богу, круг се затвара.[6]

Наравно, и Адамови и Евини потомци, браћа Каин и Авељ, нису изостали у византијским загонеткама.

---

1 Радић, *Страх*, II, 128.
2 Миловановић, *Византијске загонетке*, 17, бр. 1.
3 Исто, 107, бр. 171.
4 Исто, 106, бр. 170.
5 Исто, 23, бр. 16.
6 Исто, 125.

Од исте, тако рећи у истом, за исто родише се
два, иначе, свештеника господу да служе богу,
но испаде један да је овца, други вук гонитељ.[1]
(Каин и Авељ)

Када умре четвртина целог света?
Када Каин уби Авеља, брата свога.[2]

Нешто више познавања Библије захтевала је питалица у којој се алудира на пророка Јону и његову пустоловину.

Ко жив би сахрањен, али у гробу не умре, него гроб његов унаоколо шеташе док мртвац псалам певаше?[3]
(Одговор: Јона у утроби кита)

Реч је о познатој причи из Старог завета, која казује о томе како је пророк Јона због своје непослушности према Богу био кажњен тако што га је прогутала велика риба и он у њеној утроби провео три дана и три ноћи (*Јона, гл. 2*). Из рибљег трбуха Јона је завапио ка Свевишњем и свој вапај преточио у песму, псалам. Та је песма касније ушла у избор од девет библијских песама које су редовно читане на јутарњој служби.[4]

Наравно, постојале су и загонетке које су се односиле на Богородицу и Исуса Христа,[5] свету Ану[6] или Јована Претечу,[7] али и оне чија су решења најистакнутији предмети црквеног окружења као што су, на пример, свеће (*Слаткородна летачица мене ствара, у храму пребивам, верницима мила*)[8] или клепало (*Одрасло у шуми ил' гудури дивљој, најављујем сада службу и појање, гласом не баш јасним, али милозвучним* или *Ко, док жив беше, не причаше, а кад умре проговори, и они што чуше Богу хвалу дадоше?*).[9] Наведене ромејске загонетке, како оне инспирисане библијским мотивима тако и оне које говоре о предметима везаним за цркву, на нарочит начин илуструју побожност Византинаца, која је чинила важан сегмент њиховог духовног живота.

---

1 Исто, 29–30, бр. 23.
2 Исто, 103, бр. 158.
3 Исто, 108, бр. 176.
4 Исто, 159, бр. 176 (објашњење).
5 Исто, 19–20, бр. 7, 100–101, бр. 150; 101–102, бр. 154; 104105, бр. 164; 105, бр. 165; 107, бр. 172.
6 Исто, 18, бр. 4.
7 Исто, 69, бр. 100–101; 100, бр. 149.
8 Исто, 87, бр. 129.
9 Исто, 31, бр. 24; 106, бр. 168.

С тим у вези неопходно је подсетити и на још једну важну околност која се односи на цркву као врховног судију и неприкосновеног ауторитета у космогонијским диспутима. Постојала је претпоставка да суштинска предност цркве лежи у чињеници да је поседник „праве вере” и за разлику од „неверних” *зна одгонетке* загонетки створеног света, непознату паганима, и Писма, која измиче Јеврејима.[1]

Међу сачуваним византијским загонеткама има и оних које се односе на душу и које се савршено уклапају у хришћанско схватање, у великој мери проистекло из грчко-римске филозофије, према којој смрт представља одвајање душе од тела. Тако, на пример, Димитрије Кидон, учени Византинац XIV столећа, у трактату „О презирању смрти” изриком каже „...одвајање душе од тела које ми по обичају називамо смрћу”[2] Поједине византијске загонетке доследно изражавају овакво поимање живота и смрти.

Трчим по небу и обилазим земљу,
слова двапут по два имам, у два слога,
умом можеш да ме видиш, не очима.[3]
(Душа)

Или следећа: „Женско сам, а нисам жена; ходим доле по земљи, а и небо обилазим. Немој случајно да помислиш да сам Богородица, збир мој је 1708. Ко погоди, баш је мудар; ко не погоди, ни да бекне не зна. То је душа”.[4] На овом месту треба упозорити на још једну важну одлику дела византијских загонетки, а то је сабирање бројних вредности слова које сачињавају решење.[5] Зна се да је свако слово у грчком алфабету имало бројну вредност, па су аутори питалица као испомоћ решавачима наводили и одговарајуће бројке.

И, напослетку, завршавајући загонетке о души, ево и бревилоквентне питалице: „Ко мртав живог носи? Тело душу”.[6]

Поједине од сачуваних византијских загонетки доносе нам однос поданика ромејског василевса према неким моралним категоријама као што су, на пример, истина и лаж. Тако можемо прочитати да су Византинци једни друге „пропитивали” на следећи начин:

---

1 Аверинцев, *Поетика*, 161.
2 Demetrius Cydonius, *De contemnenda morte*, ed. H. Deckelmann, Lipsiae 1901 (reprint: 1987), 1. Уп. Радић, *Страх*, II, 156.
3 Миловановић, *Византијске загонетке*, 22, бр. 14.
4 Исто, 109, бр. 179.
5 Исто, 10.
6 Исто, 101, бр. 151.

Светло и путоказ оном ко се мноме служи,
дичим се првенством међ' кћерима божјим.[1]
(Истина)

Или још једна питалица са истим одговором али уздигнута до највиших висина:

Шта је више од неба и светлије од сунца?[2]
(Истина)

Наравно, изнесени примери, надахнути племенитошћу и веома лепо срочени, не морају истовремено казивати да су наведени морални принципи били животне „идеје водиље" свих или већине Византинаца. Следећа загонетка, која је својеврстан контрапункт претходним, никако не потцењује ни снагу лажи:

Сопствени темељ да добијем не могу,
ал' ону на темељу често надјачам.[3]
(Лаж)

У наведеним примерима, као у некој врсти огледала, преламају се неке од најважнијих моралних норми византијског друштва. Њихова општост и евентуална неоригиналност не умањују њихову веродостојност.

Неке византијске загонетке односе се на поједине делове ромејске популације. Тако једна проницљива питалица на особен начин, али и са извесном жаоком, казује о евнусима:

Живо сам биће, живим сам за себе,
човек и јесам и нисам,
митско чудовиште свакако нисам,
природе сам неодређене, у ствари кривотворене.[4]

Није на одмет подсетити да су евнуси у рановизантијском и средњовизантијском периоду имали веома важну улогу у царству Ромеја.[5] У касновизантијском раздобљу их још увек има, али је њихов утицај био мањи него у претходним епохама.

---

1 Исто, 29–30, бр. 20.
2 Исто, 107, бр. 174.
3 Исто, 34–35, бр. 32.
4 Исто, 63, бр. 90.
5 О евнусима в. R. Guilland, *Les eunuques dans l'empire byzantin. Etude de titulature et de prosopographie byzantines*, Études byzantines 1 (1943) 197–238 (*Recherches sur les institutions byzantines*, I, Berliner Byzantinische Arbeiten, Band 35, Amsterdam – Berlin 1967, 165–197).

Једно од занимљивих питања на које тражимо одговор тиче се главних намирница у исхрани Византинаца. Велики познавалац медитеранског басена луцидно наглашава: „Грубо речено, Медитеран уравнотежује свој живот на основу тројства: маслиново дрво, винова лоза, жито"[1] Наравно, изнесена оцена, може се применити и на велики део византијских земаља које су биле окренуте Средоземљу. Два од ова три прехрамбена артикла која образују својеврсно „медитеранско тројство" могу се срести и у византијски загонеткама. Реч је о хлебу и маслини, за које се вели:

Душе немам, али људе јачам, крепим;
име ми је симбол једног броја згодног:
збир свих слова даје двапут три стотине,
двапут по тридесет и још једанаест.[2]
(Хлеб)

Загонетка која се односи на маслину сажетија је и једноставнија, те стога, чини се, још ефектнија:

Мајка и ћерка једнако име носе,
мајку не дирају, али ћерку музу.[3]
(Маслина)

Наведене питалице на неки начин допуњују податке осталих извора о исхрани Византинаца.[4] С тим у вези ваља упозорити на византијске загонетке о неопходном састојку у људској исхрани, а то је – со.

Вода ме родила, сунце одгајило,
бесмртна сам, једино од мајке мрем.[5]
(Со)

Или почетни део једне прилично дугачке загонетке:
Постоји нешто на земљи што сви људи у сласт једу:
има га на столу код богатих и код сиромашних,
и просјаци и краљеви необично ту ствар воле,
имају је и морнари и војници у јуришу...[6]
(Со)

---

1 F. Brodel, *Mediteran. Prostor i istorija*, Beograd 1995, 31.
2 Миловановић, *Византијске загонетке*, 97, бр. 143. Уп. Радић, *Страх*, I, 162.
3 Миловановић, *Византијске загонетке*, 35, бр. 33. Уп. Радић, *Страх*, I, 162.
4 А. Каждан, *Сколько ели Византийцы?* Вопросы истории 9 (1970) 215–218.
5 Миловановић, *Византијске загонетке*, 49, бр. 65.
6 Исто, 49–50, бр. 66. У преводу је употребљено краљеви (βασιλεῖς), али се чини да би у духу византијских схватања пре требало да стоји цареви.

Ту су и загонетке које се односе на неке од елементарних непогода и несрећа које нису могле да избегну ниједно друштво и ниједну епоху људске историје. У њима се сасвим јасно наслућује и људски страх пред разноликим пошастима. Једна од њих је и ватра о којој се каже следеће:

Прождрљива незасита животиња,
када смажем све што ми је на дохвату,
одмах клонем и умирем на ледини.[1]
(Ватра)

Или:

По земљи ходим и у висине стремим,
радујем се твари, али је не љубим:
ако се и дружим с њоме, то је зато
што се на њен рачун до грла заситим
и са земље главу у висине дижем.[2]
(Ватра)

Обе загонетке у себи садрже сублимирани људски страх од ватре, односно пожара и свих невоља које таква елементарна непогода може да донесе људима.[3]

У сваком друштву, па и у византијском, постојао је страх од мора. Како вели један проницљиви истраживач, постоји једно место где се страх угодно сместио, где ће га историчар без оклевања и непогрешиво открити. Тај простор је море.[4] Велики је број пословица код свих народа које упозоравају на опасност од бескрајне водене масе. Тако и једна византијска загонетка на јасан и недвосмислен начин казује о томе како су Ромеји доживљавали горопадност мора:

Оца имам, мајку немам; оца заклех да не будем на месту повишем, јер ако будем – куку, јао целом свету!

(Море, а отац је Бог)[5]

Две византијске загонетке говоре о тврђави, а посредно, али стога не и мање убедљиво, о страху који су градски бедеми и зидине оличавали.

---

1 Миловановић, *Византијске загонетке*, 20, бр. 9.
2 Исто, 25–26, бр. 18.
3 О пожарима и страху од њих у Византијском царству в. Радић, *Страх*, II, 62–68.
4 Ž. Delimo, *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka). Opsednuti grad*, prev. Z. Stojanović, I, Novi Sad 1987, 45.
5 Миловановић, *Византијске загонетке*, 105, бр. 166. Уп. Радић, *Страх*, I, 264.

Гомиле народа, што у мени живе,
у биткама штитим, од пропасти чувам,
утемељен чврсто на земљици црној.
Ал' ако ме лишиш само једног слова,
насред неба блиста моје сјајно лице
и у ноћи мрачној развејава таму,
као драгуљ красећ пространство небеско.[1]

Решење загонетке је утврђење (κάστρον), а посреди је занимљива игра речи: *кастрон*, дакле, тврђава и *астрон* (ἄστρον), што значи звезда.[2] И следећа загонетка садржи истоветну игру речи *кастрон–астрон*:

Душе немам, ал' спасавам душе многих.
Седам слова имам у само два слога.
Ако решиш да ми прво скинеш слово,
наћи ћеш ме причвршћена насред неба.[3]

И у једној и у другој загонетки тврђава симболизује прибежиште, заклон од опасности, безбедну и мирну луку, угодно уточиште. На тај начин је византијски и уопште средњовековни град – бар привидно – израстао у јединствену оазу сигурности и спокоја.

И сан, једна од највећих људских загонетки, био је предмет појединих византијских питалица.

Бесмртник сам, свима сладак и пресладак.
Противиш се, ал' ме тражиш, драг сам ти и кад ме мрзиш;
ако ли ме много љубиш, сиромаштво ти не гине.[4]

(Сан)

Или:

Невидљив сам и неприметан, свуда стижем и непозван: ко ме жарко љуби, лоше му се пише. То је сан.[5]

За истраживаче прошлости који се баве проучавањем свакодневице, односно осећања која су прожимала Византинце, могу да буду од користи загонетке које казују о Еросу, односно заљубљености (*Нама ниједног бића на овом свету да га нисам зграбио и под-*

1 *Миловановић*, Византијске загонетке, 96–97 бр. 141.
2 За образложење в. Исто, 153.
3 Миловановић, *Византијске загонетке*, 97, бр. 142 (текст), 153–154 (тумачење).
4 Исто, 47, бр. 60. Уп. Радић, *Страх*, II, 94.
5 Миловановић, *Византијске загонетке*, 110, бр. 181. Уп. Радић, *Страх*, II, 95.

јармио, без ватре опеко̂, без лука ранио),[1] о зависти (*Сејем, садим све недаће у животу, без милости грабим и у пропаст терам*)[2] или о радости (*Ја сам нешто од два слога, а четири слова, за мном људи чезну, жуде и свуда ме траже јер веселост најављујем, товар среће носим"*, односно *Ризница уживања и сваке сласти, ја чиним да срце у грудима скаче*).[3] Без обзира на чињеницу да је реч о основним људским осећањима, исказаним на начин који има карактер „општег места", сматрамо да поменуте загонетке могу послужити као илустрација византијске осећајности.

И, напослетку, призоре из свакодневног живота на врло сликовит начин дочаравају загонетке о петлу који рано изјутра буди житеље.

Ја, роб, господару наређујем жустро
чим одбројим сате поодмакле ноћи:
устај од сна и посла се хитно лати![4]
(Петао)

Или:

Пријатеље – издајице раскринкавам,
људе из сна дижем и на посо̂ терам.
Главу ми одсеци, уз њу и врат скини,
син краљевски пред тебе ће изаћи,
јуначина мрка лица, борац врсни.[5]
(Петао)

Као што је већ речено, само по себи је разумљиво да загонетке – за које је најчешће немогуће ни приближно утврдити када су настале – као историјски извор не могу бити ни од какве помоћи када су у питању неке прецизне хронолошке недоумице. Ни у случају конкретних повесних догађаја, који су као предмет интересовања писаца историја или хроника махом добро познати, византијске загонетке углавном остају немуште. Оне су, дакле, практично неупотребљиве када се ради о чињеницама које утврђује, вреднује и проверава „позитивистичка историографија". Напоменимо да је синтагма под наводницама овде употребљена у најбољем смислу тог израза који пре свега подразумева тачност и непристрасност, односно оне категорије које историју чине најегзактнијом међу друштвеним наукама. Ме-

---

[1] Миловановић, *Византијске загонетке*, 63–64, бр. 91–92.
[2] Исто, 65–66, бр. 95.
[3] Исто, 81–82, бр. 120–121.
[4] Исто, 44, бр. 45.
[5] Исто, 77, бр. 115.

ђутим, византијске загонетке као историјски извор долазе до изражаја када се ради о проучавањима духовног живота и менталитета Византинаца, односно појединих појава које се могу уврстити у такозване процесе дугог трајања. У таквим истраживањима оне постају драгоцена допуна расположивим изворима који су иначе хронично недовољни у разоткривању поменутих осетљивих и изнијансираних појава. Додуше, околност да још увек постоје извесне непознанице о византијским загонеткама донекле релативизују њихов значај историјског извора. С друге стране, показало се да су оне у истраживању појединих појава драгоцена допуна уобичајеном корпусу извора за византијску историју. С тих разлога византијске загонетке би требало да буду равноправно укључене у арсенал извора за изучавање историје Византијског царства.

[Историјски записи 3–4 (Подгорица 1999) 123–135]

ГЛАВА ЈЕДАНАЕСТА

СРПСКИ ИЗВОРИ О ТУРСКОМ ОСВАЈАЊУ ТРАПЕЗУНТА 1461. ГОДИНЕ

Премда се пад Трапезунта у руке Турака, августа 1461. године, налазио у сенци нешто ранијег османлијског заузимања Цариграда (1453), догађаја од светскоисторијског значаја, ипак је и он имао снажан одјек широм Европе.[1] Као и у другим сличним приликама, први су за њега сазнали пословично најбоље обавештени Млеци. О покретима копнених трупа и акцији флоте Мехмеда II Освајача (1451–1481) у басену Црног мора у Венецији се знало већ крајем јуна 1461. године.[2] Већ у септембру у републику светог Марка стигле су и прве вести – истина, донекле замагљене – о пропасти Трапезунтског царства, а 20. октобра су млетачки изасланици упућени у Француску са овлашћењем да о кобним збивањима известе краља и да га подстакну на рат против Османлија.[3] Млечани су о томе 26. октобра 1461. године обавестили Угарску,[4] а истог дана и у Риму су добили тачне и подробне податке о паду Трапезунта.[5] Није прошло много времена и читаву западну Европу је попут хладног таласа запљуснула страшна вест која је веома узнемирила савременике.

---

1 Преглед релевантне литературе о османлијском заузимању Трапезунта даје A.G.C. Savvides, *Ashik-Pasha-Zade on the Conquest of Trebizond by the Ottoman Turks in A.D. 1461*, Archeion Pontou 41 (1985) /1987/ 240–248.

2 S.P. Karpov, *L' impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma 1204–1461. Rapporti politici, diplomatici e commerciali*, Roma 1986, 245.

3 L. Pastor, *Histoire des Papes depuis la fin du moyen age*, t. III, Paris 1903, 242 n. 3; Karpov, *L' impero di Trebisonda*, 245.

4 Sp. Lambros, *Ἡ ἅλωσις τῆς Τραπεζοῦντος καὶ ἡ Βενετία*, Νέος ἑλληνομνήμων 2 (1905) 325–327; Karpov, *L' impero di Trebisonda*, 245–246.

5 Pastor, *Histoire*, III, 242; K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571), Vol. II. The Fifteenth Century*, Philadelphia 1978, 237–238.

Нестанак Трапезунтског царства на својеврстан начин је одјекнуо и у српским земљама, које су турски освајачи до тог времена знатним делом већ били покорили. Пад Смедерева, 20. јуна 1459. године, обично се узима као симболични крај српске средњовековне државе, мада то није сасвим оправдано. Тако су некадашње земље Немањића из оквира Босне пале под турску власт 1463., а остаци области Стефана Вукчића, „херцега од светог Саве", почетком 1482, док се Зета под Црнојевићима одржала до 1496. године.[1] Пад Трапезунта је, ако не обимом а оно барем многобројношћу вести, имао најјачи одјек у српским летописима. Реч је о посебном жанру у оквиру старе српске књижевности који је у основи веома сродан византијским кратким хроникама.[2] Летописи су настали средином XIV века под јаким утицајем хронике Георгија Монаха Хамартола, која је у словенском свету најпре преведена у Русији, а потом у Бугарској. Напослетку, тај превод је преузет у српску књижевност 1347/1348. године, када је на Светој гори по налогу Стефана Душана (1331–1355) начињен препис са преносом на српску редакцију.[3] Летописи су таква врста књижевних састава где хронолошку одредницу, дату као година од стварања света, прате језгровите белешке у којима се укратко описују владавине неког владара, поједине одсудне историјске битке, подизање манастира, необичне природне појаве или непогоде.[4] Иако су слободно црпли грађу из житија, родослова и летописних записа у старим књигама, летописци су савремене догађаје српске историје бележили по непосредном запажању или чувењу. Премда су то превасходно историјски списи, у њима – нарочито у каснијим преписима и проширивањима – има и сажетих целовитих састава, који пространошћу речника и једноставном сликовитошћу показују и уметничка стремљења старих летописаца.[5] По времену настанка, српски летописи се углавном деле на старије и млађе,[6] а вести о паду Трапезунта у руке Османлија спадају у другу групу. У овом случају превасходно се ради о текстовима који су настали у XVI столећу.

---

[1] J. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994, 146–147; С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995, 246.

[2] За основна обавештења о српским летописима в. *Речник књижевних термина*, Београд 1985, 395 (Д. Богдановић); Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних појмова*, Београд 1990², 143–146.

[3] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 210.

[4] Трифуновић, *Азбучник*, 143.

[5] Исто.

[6] Ову поделу, која је доцније и усвојена, својевремено је предложио њихов издавач Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, XXXIII сл. Уп. Трифуновић, *Азбучник*, 143.

Чак седамнаест српских летописа, сврстаних у категорију млађих, доноси нам концизне забелешке о великом војничком подвигу Мехмеда II Освајача из 1461. године. У четири од њих, а то су Кијевски, Студенички, Сарандапорски и Цетињски, остало је записано следеће: „Године 6969. (1460/1) заратио је цар Мехмед-бег на Анатолију и заузео је град Синопу. И тако је ишао на Узун-Хасана, и повратио се на град Трапезон. И узе гаф“.[1] У следећа два, Сеченичком и Габровском, стоји: „Године 6970. (1461/2), односно 6971 (1462/3) ходио је цар Мехмед на Синопу и запосео је Трапезонт”.[2] У највећем броју летописа, њих десет укупно, вест о турском освајању понтске царевине забележена је крајње сажето „прими цар Мехмед Трапезонт” уз годину 6971 (1462/3), како стоји у чак осам летописа: Руварчев други, Софијски други, Реметски, Вукомановићев, Хиландарски, Врхобрезнички, Магарашевићев и Јанков; у преостала два, уз истоветан текст иде једино друга година, то јест 6973. (1464/5) у Дечанском[3] и 6970 (1461/1462) или, евентуално, 6968. (1459/1460) у Подгоричком летопису.[4] И, најзад, у Белопољском летопису, уз годину 6971 (=1462/3) остало је забележено да је „Мехмед узео Трапезон и ходио на Мореју”.[5] Очигледно, пад Трапезунта је наишао на прилично снажан одјек у старим српским летописима, будући да се међу највеће подвиге Мехмеда II на више места помиње и заузимање царства Великих Комнина. Додуше, мора се признати, да хронолошке одреднице уз овај догађај нису баш увек прецизне и у појединим случајевима одступају за неколико година. Уочљиво је, такође, да наведене белешке садржајно нису богате. Постоје најмање два разлога којима се то може објаснити: први се тиче природе књижевног жанра српских летописа који подразумева сажетост, па чак и својеврсну шкртост у саопштавању, а други проистиче из једноставне чињенице да су њихови састављачи располагали сасвим оскудним обавештењима о паду далеког Трапезунта. Отуда не само хронолошка непрецизност него и неусаглашено и донекле погрешно писање имена престонице државе Великих Комнина – Трапезон, односно Трапезонт.

Посебно је занимљива још једна летописна белешка, у којој се такође у неколико речи региструје пад Трапезунта. У низу кратких вести које иду од 1453. до 1718. и казују о ратовањима Турака

[1] Стојановић, *Сшари срйски родослови и лешойиси*, 245, бр. 739б.
[2] Исто, 245, бр. 739в.
[3] Исто, 245, бр. 739г.
[4] Исто. Због недоумица око нејасно написане године од створења света у овој белешци, приморани смо да предложимо два наведена датовања.
[5] Исто, 245, бр. 743а.

остала је забележена и следећа: „На 1462. лето прими (Мехмед II) краљевство некога Трабишонда у омејаци".[1] Ова белешка смештена је између вести о турском запоседању Мореје и вести о освајању Еубеје (Негропонта) коју непознати српски летописац назива турским именом Егрибоз. Премда крајње концизна и заправо сведена на једну реченицу, наведена белешка о заузимању Трапезунта садржи неколико погрешака. Најпре, нетачан је назив за престоницу Великих Комнина – Трабишонд уместо Трапезунт – а затим и формулација која сугерише да се ради о некој личности а не о граду. Следећа нетачност односи се на ранг државе, будући да се она назива краљевство уместо царство. И, најзад, врло је загонетан сам крај ове белешке у којем се географски лоцира место поменуте државе: *отејаци*,[2] односно *омејаци*.[3] Чини се да је немогуће одредити шта је под тим појмом подразумевао анонимни српски писац. По свој прилици, у питању је географска одредница. У сваком случају, састављач ове белешке, крајње непрецизне али веома занимљиве, имао је потпуно замагљене и нејасне представе о царству Великих Комнина.

Насупрот наведеним изворима, који о паду Трапезунта дају врло оскудне податке, постоји и добро познати текст једног српског писца, а у којем се поход Мехмеда II на понтску царевину описује прилично подробно и са пуно особених детаља. Реч је о Константину Михаиловићу, Србину из Островице који је живео у XV веку и био не само сведок него и активни учесник многих важних историјских збивања. Као младић, он је 1455. године допао ропства када су Турци освојили Ново Брдо. Потом је у служби Мехмеда II војевао на европским и малоазијским ратиштима: на Пелопонезу, у Влашкој, код Београда, у Босни, око Трапезунта. Као турски заповедник мале тврђаве Звечај на реци Врбасу, у Босни, предао се Угрима и, ступивши у службу краља Матије Корвина (1458–1490), вратио хришћанском свету.[4] Константин Михаиловић је крајем XV столећа написао

---

1 Ову белешку најпре је публиковао М.М. Вукићевић, *Из старих Србуља*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини 13 (1901) 332, а потом, у два маха, и Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* III, Београд 1905 (репринт 1984), 88, бр. 5199; исти, *Стари српски родослови и летописи*, 325, бр. 1445.

2 Тако је ову реч прочитао први издавач Вукићевић, *Из старих Србуља*, 332.

3 За овакво читање залагао се Љ. Стојановић који је дотичну белешку објавио у два маха. В. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, 88, бр. 5199; исти, *Стари српски родослови и летописи*, 325, бр. 1445. Ваља напоменути да је у оба случаја уз термин *омејаци* ставио и знак питања, свакако у настојању да нагласи своје недоумице око ове речи.

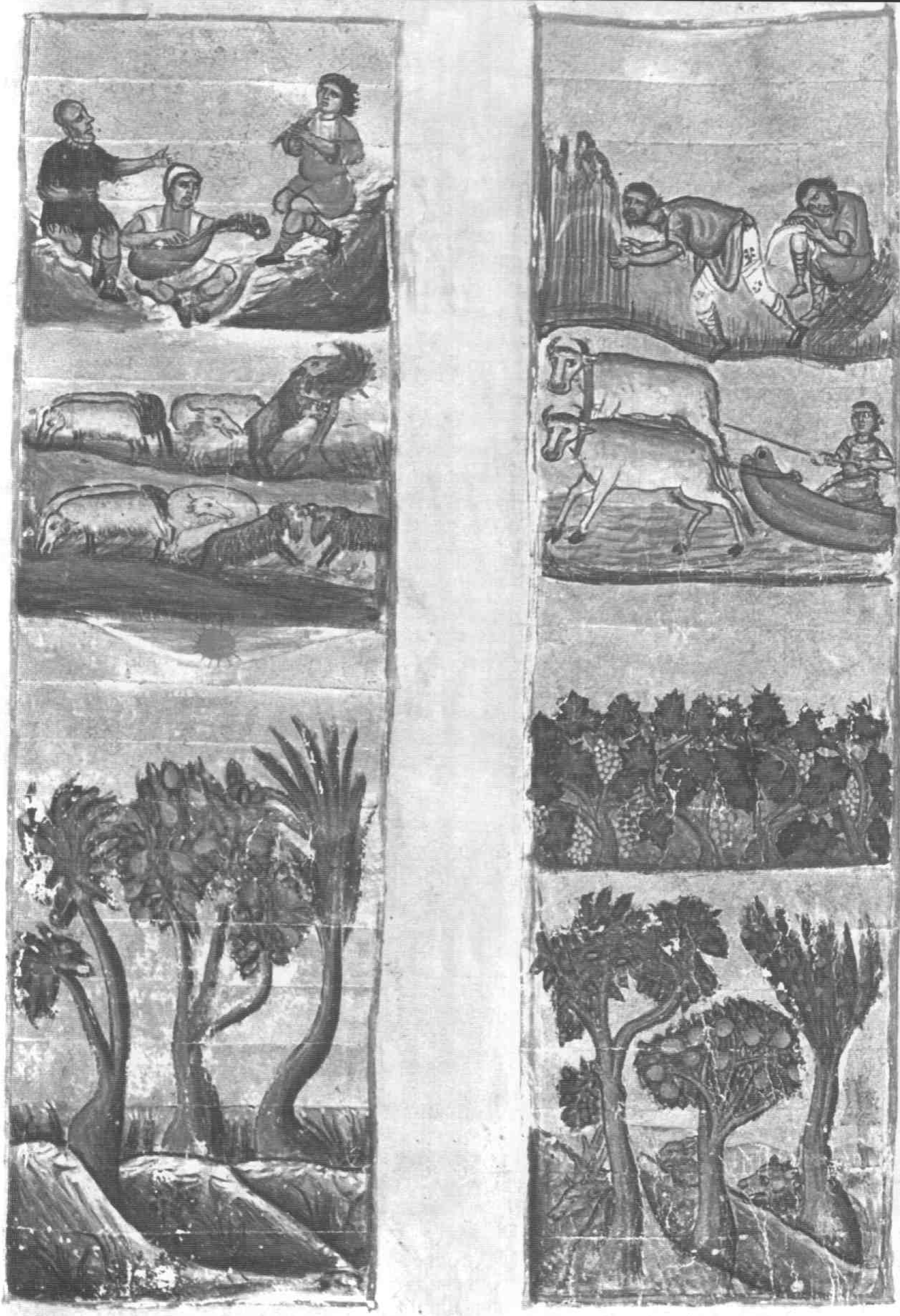
4 За основне податке о животу и делу Константина Михаиловића из Островице в. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II, New York – Oxford 1991,1147–1148 (S.C. Franklin), као и радове наведене у напоменама које следе.

Трапезунтски цар Алексије III Велики Комнин и Теодора Кантакузина,
минијатура, 1374. година

Јона у утроби кита,
минијатура, IX век

Свакодневни живо͞т у Визан͞тији,
минијатура, XI век

Свакодневни живот у Византији,
минијатура, XII век

дело за које се усталио назив „Јаничарове успомене". Његов спис је због актуелне османлијске опасности био веома популаран, па је током следећа два века често преписиван и превођен. До нас су допрли унеколико различити рукописи на чешком и пољском, али се аутограф, за који се претпоставља да је био на српском, нажалост није сачувао. Тако је ово дело на својеврстан начин наставило да живи авантуристички живот свога творца. До сада је објављено неколико издања списа Константина Михаиловића,[1] као и преводи на главне светске језике: енглески,[2] немачки,[3] руски.[4] Реч је, нема сумње, о веома драгоценом извору.[5]

Једно поглавље својих успомена Константин Михаиловић је посветио турском запоседању Трапезунта, које је доживео *in vivo*. На самом почетку, он саопштава да Трапезунт, као и Синопа, лежи с оне стране Црнога мора, далеко ка истоку Сунца.[6] Трапезунтска земља је планинска и велика, окружена областима татарских владара који су, мада исте вере као и османски емир, за суседа радије желели трапезунтског цара него турског султана. Због тога су војници Мехмеда II током похода имали пуно невоља како од Татара, тако и од Грка.[7] Уз то, више Трапезунта је једна земља, велика и силна, у којој влада таква слога да јој ниједан поганик ништа не може учинити. Ову земљу Турци називају Ђурђистан и она, мада има свог господара, зависи од трапезунтског цара.[8] Реч је, наравно, о средњовековној грузинској држави, али није тачна оцена да су њени владари били у зависности од династије Великих Комнина.

У продужетку, Константин из Островице описује невоље и тежак пут ка крајњем одредишту експедиције – Трапезунту. Не само вој-

---

1 Ми смо користили издање које је приредио Ђ. Живановић, *Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове успомене или Турска хроника*, Споменик Српске академије наука 107, Одељење друштвених наука, Нова серија 9, Београд 1959.

2 Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, Translated by B. Stoltz, Historical comentary and notes by S. Soucek (Michigan Slavic Translations 3), Ann Arbor 1975.

3 *Memoiren eines Janitscharen oder Turkische Chronik*, eingeleitet und ubersetzt von R. Lachmann, Kommentiert von C.–P. Haase, R. Lachmann, G. Prinzing (Slavische Geschichtsschreiber 8), Graz – Wien – Köln 1975.

4 *Записки яничара, написаны Константином Михайловичем из Островицы*. Введение, перевод и коментарии А.И. Рогова (Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы), Москва 1978.

5 G. Prinzing, *Zur historischen Relevanz der „Memoiren eines Janitscharen oder turkischen Chronik" des Konstantin Mihajlović aus Ostrovica*, Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 373–384.

6 Живановић, *Јаничарове успомене*, 42.

7 Исто.

8 Исто.

ници него и сам цар кретали су се муком из више разлога: велике удаљености престонице понтске царевине, честих напада дуж пута, глади и несташица, отежаног кретања кроз високе и тешко проходне планине, а такође и појединих блатних и мочварних места. „Јер, кише су падале непрестано" – записао је јаничар-учесник – „свакога дана, тако да је од коњских копита пут био толико изгацан да је блато коњима досезало до трбуха".[1] Тако се догодило да се сто царевих кола, услед излоканог пута, приликом силаска с једне планине заглибило у блату. Немајући избора, Мехмед II је заповедио да се исеку и спале, док је коње разделио свакоме ко је хтео. Терет са кола био је претоварен на камиле које је султан из предострожности – прибојавајући се лоших путева – повео са собом: њих осам стотина на броју.[2] Велики освајач, очигледно, ништа није препуштао случају.

Догодило се, такође, да се једна од камила које су носиле драгоцен терет срушила с пута, па су се сандуци потпуно разбили и кесе са шездесет хиљада златника просуле.[3] Начин на који су реаговали јаничари, прибрано и крајње професионално, био је такав да је морао да задиви њиховог заповедника. Они су хитро исукали сабље, како се нико не би усудио да посегне за просутим новцем, и приправно сачекали да дође човек који управља благајном. Како је пут био узан а обилна киша стално падала, целокупна војска се зауставила. Када је стигао Мехмед II и сазнао шта се збило, са неком врстом осећања више правде наредио је да се златници скупе и то слободно, ко год хоће, само да се војска не би исувише дуго задржавала. Тек тада је, наравно, дошло до отимања око новца, тако да су златници скупљани заједно с травом и блатом, те је напослетку остала само црна земља. Разумљиво је да су најбоље прошли они који су били близу, а Константин Михаиловић је, према сопственом признању, остао празних руку.[4] Ова живописна епизода, у чију веродостојност немамо разлога да сумњамо, на особен начин казује о атмосфери у турској војсци.

И наставак пута није био ништа мање тегобан јер је земља била раскаљана као тесто.[5] Због тога су све до равнице јаничари на рукама носили Мехмеда II, а камиле с благајном остале на планинама. Тада су јаничари, сходно султановој заповеди, уз голема напрезања и камиле превели доле. За успешно изведен подухват, који је потрајао читаву ноћ, владар Османлија дао је својим елитним војницима

1 Исто, 43.
2 Исто.
3 Исто.
4 Исто.
5 Исто.

да међу собом разделе педесет хиљада златника. Јаничарским сатницима удвостручио је плате: уместо златника за четири, добијали су златник на два дана.[1] Завршавајући овај одломак, Константин из Островице налази пуно похвалних речи да нагласи султанову принципијелност и апсолутно поштовање датих обећања.[2]

Одатле је Мехмед II ка Трапезунту упутио две хиљаде коњаника који су тамо поражени и сви до једнога побијени, тако да од њих нису добили никакву вест. Онда је султан покренуо читаву војску и запутио се према престоници царства Великих Комнина. Успут су наишли на тела својих побијених војника.[3] Пошто је у међувремену Црним морем допловило сто педесет лађа, што великих што малих, са великим топовима, започета је опсада Трапезунта. Мимо очекивања, Константин Михаиловић веома мало казује о самој опсади, тако да су ти догађаји остали у сенци прилично подробног описа путовања до средишта понтске царевине. Сазнајемо једино да је опсада Трапезунта наводно потрајала шест недеља и да су Турци при том имали велике трошкове.[4] Колико је познато, међутим, престоница понтске царевине заузета је без већих сукоба будући да је Давид Велики Комнин (1458–1461) у наступу малодушности или у уверењу да је сваки отпор узалудан одустао од борбе.[5] Град је освојен, а трапезунтски цар је морао да се преда султану на милост. Мехмед II га је послао у Једрене, док је читаву његову земљу заузео.[6] Имајући на располагању много лађа на мору и уз себе снажну копнену војску, османски владар је намеравао да крене „на раније описанога грчког краља".[7] Међутим, када је чуо да је међу њима велика слога оставио их је на миру и кренуо назад за Једрене, покупивши младеж како мушку, тако и женску. „Шта се пак десило трапезунтском цару" – наставља Константин из Островице – „испричаћемо касније".[8]

Описујући султанов повратак после освајања Трапезунта, српски јаничар саопштава још једну занимљиву епизоду. Када је приспео у град Никсар, бележи Константин Михаиловић, стигла је радосна вест о турској победи и заробљавању Михаила Силађија. Мехмед II

---

1 Исто. 44. О плаћању најамника у оновременом Османском царству в. С. Ћирковић, *Цена најамника у југоисточној Европи крајем средњег века*, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Београд 1989, 9–25.

2 Живановић, *Јаничарове успомене*, 44.

3 Исто.

4 Исто.

5 Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 165.

6 Живановић, *Јаничарове успомене*, 44.

7 Исто. Реч је о грузинској држави.

8 Исто.

је наредио да се до његовог доласка угледни заробљеник чува у Цариграду, када је био свирепо погубљен.[1] Угледни угарски великодостојник, ујак краља Матије Корвина, био је заробљен још новембра 1460. године, а погубљен 1461.[2] Тиме се завршава тридесет прво поглавље списа посвећеног заузимању Трапезунта.

Обећање да ће испричати шта се касније десило трапезунтском цару Константин Михаиловић није заборавио. У тридесет четвртом поглављу, у којем су описана ратовања у Босни, налази се сасвим кратка вест о погубљењу последњег владара понтске царевине. Султан се запутио у Босну у среду, а трапезунтски цар је био погубљен у петак.[3] Име цара, Давида Великог Комнина, није наведено. У овом случају, нема сумње, дошло је до делимичног преплитања сећања Константина из Островице. Велики поход Мехмеда II покренут је почетком пролећа 1463,[4] а поуздано се зна да је Давид Велики Комнин убијен у Цариграду у уторак 1. новембра 1463., године.[5] Чини се да је могуће докучити због чега је дошло до ове омашке. Разложно је претпоставити да је српски јаничар на неки начин помешао два блиска догађаја који су се тицали судбине последњег владара Трапезунтског царства. Познато је, наиме, да је у суботу 26. марта 1463. године у Једрену, по налогу Мехмеда II, бачен у тамницу Давид Велики Комнин.[6] Вероватно се заточеништво трапезунтског цара, које је уследило управо уочи султановог знаменитог похода на Босну и које је недвосмислено наговештавало василевсову блиску погибију, могло довести у додир са његовим нешто каснијим погубљењем у новој османској престоници на Босфору.[7] У сећањима Константина Михаиловића, који је свој спис састављао крајем XV столећа – дакле после безмало четрдесет година – могло је доћи до својеврсног преклапања и стапања ова два догађаја, василевсовог утамничења у Једрену и његове ликвидације у Цариграду.[8] Раздвајало их је, уосталом, само неколико месеци.

---

1 Исто.

2 *Magyar Eletrajzi Lexikon*, ed. A. Kenyeres, vol. II, Budapest 1982, 777; J.V.A. Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1987, 576; М. Спремић, *Десӣоӣ Ђурађ Бранковић и њеīово доба*, Београд 1994, 546.

3 Живановић, *Јаничарове усӣомене*, 50.

4 Бабингер, *Мехмед Освајач*, 185 сл.

5 A.E. Vacalopoulos, *Origins of the Greek Nation. The Byzantine Period, 1204–1461*, New Brunswick, NJ, 1970, 227; *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, 5 (Wien 1981) ? 12097; K. Varzos,*Ἡ μοίρα τῶν τελευταίων Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζοῦντας*, Byzantina 12 (1983) 285–286.

6 Бабингер, *Мехмед Освајач*, 231; Varzos,*Ἡ μοίρα*, 283.

7 Живановић, *Јаничарове усӣомене*, 50.

8 *Memoirs of a Janissary*, 228 (S. Soucek).

Сводећи у најкраћем вести српских извора о турском освајању Трапезунта 1461. године, може се рећи да они не унапређују знатније постојећа знања о овом важном догађају. Та се оцена односи и на дело Константина Михаиловића, које је одавно познато онима који проучавају пад понтске царевине. Упркос подробном опису похода, српски јаничар више говори о недаћама Османлија на путу до Трапезунта него о самом освајању града.

Летописне белешке, друга група српских извора који регистују пропаст царства Великих Комнина, премда крајње језгровите и чак оскудне, нису мање занимљиве од подробне приповести Константина из Островице. Тим пре што се ради о подацима који су измакли пажњи досадашњих истраживача, како оних који су се бавили падом Трапезунта тако и оних који су настојали да осветле везе, истина врло танке, између српских земаља и понтске царевине.[1] Већ је речено да белешке у српским летописима, садржајно нису богате. На њих би се пре могло гледати као на одјек – тачније, донекле извитоперен одјек – једног важног историјског догађаја. Оне су занимљиве као живописна илустрација како је једна удаљена средина, као што је у овом случају српска – у раздобљу туркократије, наравно – пропратила нестанак једне православне државе. Њихова многобројност, међутим, на особен и не мање уверљив начин казује да је нестанак Трапезунтског царства био један од најзначајнијих догађаја XV века.

[Овај чланак је најпре објављен на енглеском језику: *Serbian sources on the Turkish Conquest of Trebizond in 1461*, Archeion Pontou 47 (Athina 1996–97) 121–130, а затим на српском у Лесковачком зборнику 40 (2000) 13–21]

[1] A. Bryer, *Trebizond and Serbia*, Archeion Pontou 27 (1965) 28–40.

ГЛАВА ДВАНАЕСТА

ХИЛАНДАРСКА ЗВОНА СУ УТИХНУЛА 1491. ГОДИНЕ

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СВЕТЕ ГОРЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XV ВЕКА

У *Девешнаесшом йсалму* стоји записано: „Није то реч, а ни говор није, није ни глас што се може чути, али по земљи разлеже се јека, речи све до накрај света сежу". У овим речима скривена је далека алузија на звона која су за хришћане симбол гласа божјег, па се чини да њихов звук у уши и срца верника стиже са неба.[1] Данас се у Енглеској, где звоњава представља једну од најмилијих народних забава, диче највећим звоном које се налази у Јорку и назива се „Велики Петар", а тешко је око 9,9 тона. У Француској су поносни на „Бурдон" у знаменитој богомољи Нотр Дам, који тежи 13,1 тону, у Италији на звоно гласовите Цркве светог Петра у Риму, тешко 13,7 тона, док се у Келну налази надалеко чувено „Царско звоно" тежине 26,2 тоне. Ипак, неспорно првенство припада звону „Цар" у Москви, које већ столећима оличава величину Русије и тежи чак 202 тоне![2]

О значају који су звона имала у средњовековном хришћанском свету један модерни истраживач је проницљиво и надахнуто написао следеће: „Постојао је један глас који је стално надјачавао буку пословног живота, глас који – ма колико се слушао – никада није збуњивао, него је све на кратко време уздизао у сферу реда: звона. Звона су у свакодневном животу била као добри дуси чувари; познатим

---

1 Л. Мирковић, *Православна лишургика или наука о богослужењу православне исшочне цркве* I, Београд 1965², 113. Најсрдачније захваљујем колеги Александру Фотићу који ми је пружио драгоцене савете приликом писања овог малог прилога.

2 *Звона и њихова исшорија (Исшоријско-археолошка цршица)*, Хришћанска мисао 1–4 (1996) 61.

звоном оглашавала су час жалост, час радост, час мир, час немир, час су звала на окуп, час су упозоравала на нешто".[1]

Звона су на различите начине коришћена још у доба Римљана, али се сматра да су, почев од VI века – Гргур Турски их помиње око 585. године – на западу почела да се употребљавају како би звоњавом позивала вернике да приступе богослужењу по црквама. Њихову примену је почетком VII столећа званично утемељио папа Сабиније (604–606). У другој половини IX века млетачки дужд Орсо II (864–881) послао је у Цариград дванаест црквених звона и од тог времена почиње њихово коришћење на хришћанском истоку. Употреба звона на богомољама ромејског света нарочито је добила на замаху после 1204. године, тако да их писци касновизантијског раздобља, Нићифор Григора, на пример, помињу релативно често.[2]

О томе како су хришћани према звонима, имали нежан однос, испуњен побожном усредсређеношћу и осећањем дубоког поштовања, на особен начин сазнајемо из историјског дела Георгија Сфранциса, ромејског државника и писца XV столећа. Сломљен костобољом, некадашњи византијски угледник, у монаштву наречени Григорије, проводио је своје последње овоземаљске дане на острву Крфу. У његовим мемоарима је остало забележено: „Дана 1. октобра исте (1476) године реуматизам ме је погодио у главу и колена, тако да ми је из уста, носа и ушију истекло толико течности да су већ изгубили наду да ћу преживети. Три пута на дан су мени

---

1 Ј. Хојзинга, *Јесен средњега века*, Нови Сад 1991[2], 8.

2 Будући да је литература о звонима веома обимна, ограничићемо се само на навођење важнијих радова: В.Н. Оловянишников, *История колоколов и колокололитейное искусство*, Москва 1912[2], 9 сл.; *Ἐλευθερουδάκη ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικὸν* 7 (Athina 1929) 170, 8 (1930) 357–359; С. Станојевић, *Била, клепала и звона код нас*, Глас Српске краљевске академије 153, Други разред 77, Београд 1933, 79–80; *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, VII, Athina 1965, 1226–1229 (S.G. Makris); *Dictionary of the Middle Ages*, ed. J.R. Strayer, Vol. 2, New York 1983, 165–167 (M.P. Long); E.V. Williams, *The Bells of Russia. History and Technology*, Princeton 1985, 3–27; *Lexikon der Mittelalters*, IV, München – Zürich 1989, 1497–1501 (K. Kramer – E.M. Zumbroich); J. Hanni, *Le symbolisme du Temple Chrétien*, Paris 1990, 77–84; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, Vol. I, New York – Oxford 1991, 279 (M.M. Mango – A. Cutler – A. Kazhdan); Б. Радојковић, *Средњовековна звона Богородице Градачке*, Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992, Чачак 1993, 115–123; V.J. Cox, *An Investigation of the Origin of Bells in the Western Christian Church Based upon a Study of Musical Instruments Used within Worship Services at Major Religious Shrines of Europe and the Middle East (500 B.C.E.–800 B.C.E.): The Parthenon, the Jewish Temple, Hagia Sophia, and St. Peter's*, The Florida State University (School of Music) 1995, 69 sq.

недостојнику читали молитве. . . Иако сам после прездравио дуго сам остао глув, тако да нисам могао да чујем ни звона која су звонила у мојој близини".[1]

Као што је већ речено, за хришћане су звона симбол гласа божјег и отуда се многи верски празници не могу ни замислити без звоњаве звона. У тим приликама црквена служба је била раскошна и привлачила многе вернике, поготово ако је литургију држао патријарх или митрополит. Празновање је почињало звоњењем звона, а химне захвалности, звонки хорови дечака, одежда свештеника и мноштво света у храмовима творили су посебну атмосферу.[2]

Из Византије су звона прешла у средњовековну Србију. У житију краља Милутина (1282–1321), на пример, забележено је: „И када су свршили јутрењу и када је дан свитао, заповедише ударити у била и доброгласна звона".[3] Придев *доброгласна* среће се уз звона и у житију Милутиновог сина Стефана Дечанског (1321–1331), за кога се вели да „на вратима тога града сазда велики и достохвални пирг, и ту постави доброгласна звона", као и у животопису српског архиепископа Данила II (1324–1337) где стоји: „Издавањем многога свога злата начинише му у приморју звона доброгласна, и њих донесе са многим трудовима, и постави их ту на предивну хвалу и част светих апостола, а на своје блажено и вечно помињање".[4]

Међутим, припадници муслиманске вере имали су према звонима сасвим другачији однос – одбојан и нетрпељив! У том смислу веома је занимљив први утисак који је у Цариграду стекао Ибн Батута, чувени арапски путник који је од 1325. до 1354. године пропу-

---

1 Giorgio Sfranze, Cronaca, a cura di R. Maisano, Roma 1990, 194.

2 J. Krause, *Die Byzantiner des Mittelaters in ihren Staats–, Hof– und Privatenleben, insbesonders vom Ende des zehnten bis gegen Ende des vierzehnten Jahrhunderts nach den byzantinischen Quellen*, Halle 1869, 316, 319 /наведено према: *Культура Византии. XIII – первая половина XV в.*, Москва 1991, 572 (М.А. Поляковская)/.

3 Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866 (репринт 1972), 159–160. Превод: *Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 120. Овај превод је поновљен у књизи: *Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских. Службе* (Стара српска књижевност у 24 књиге, књига шеста), прир. Г. Мак Данијел – Д. Петровић, Београд 1988, 148.

4 Животи краљева и архиепископа српских, 206, 371. Превод: *Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских*, 155, 283 (Л. Мирковић). Овај превод је поновљен у књизи *Данилови настављачи: Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника* (Стара српска књижевност у 24 књиге, књига седма), прир. Г. Мак Данијел, Београд 1989, 59, 113.

товао читав ондашњи свет и о томе сачувао интересантна и драгоцена сведочанства. Он је у јуну 1334. године приспео у град некако око поднева,тако да се његов долазак поклопио са заглушујућом звоњавом многобројних престоничких цркава, од које је подрхтавало и само небо.[1] Према схватањима верујућих у Алаха, звоњава црквених звона одашиље титраје који нарушавају мир и спокојан починак душа преминулих муслимана. Треба нагласити да муслимани верују да душе упокојених исламских верника обитавају у ваздуху. Уопште, звона привлаче зле духове од којих муслимани страхују.[2]

Међу поклоницима ислама такође се сматра да анђели неће ући тамо где је представљен људски лик,[3] односно да неће походити домове који поседују слике, пса или звоно.[4] Стога је занимљиво какав је био однос ислама и хришћанства – два религијска антипода – на местима где су се стицајем околности судбоносно укрштали, тј. на подручјима која су муслимани преотели од хришћана.[5] У зависности од историјских епоха и различитих муслиманских друштава, тај однос се колебао између круте конфесионалне искључивости, с једне, и разборите верске толеранције, с друге стране. У вези с тим чувен је законски акт арабљанског калифе Омара II (717–720) из династије Омејада, који се неретко погрешно приписује његовом имењаку и прадеди по мајци Омару I (634–644).[6] Побожни арапски владар и првосвештеник прописивао је веома строге забране које су се односиле на немуслимански живаљ, пре свега на хришћане и Јевреје. Између осталог, њима није било дозвољена употреба звона како би сакупљали вернике у цркве и синагоге, нису смели да изговарају своје молитве у присуству муслимана и да током погребних церемонијала гласно певају обредне песме и носе упаљене свеће у градским квартовима који су били насељени

[1] *The Travels of Ibn Batuta A.D. 1325–1354*, Translate by H. Gibb, Vol. II, Cambridge 1962, 504. Уп. Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993, 86.

[2] H.H. Jesup, *The Women of the Arabs. with a Chapter for Children*, London 1874, 304; Mrs Makintosh, *Damascus and its People. Sketches of Modern Life in Syria*, London 1883, 31.

[3] D. Cantimir, *Histoire de l'empire Othoman*, tr. Joncquiens, I, Paris 1743, 184 (наведено према: F.W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, I, Oxford 1929, 189 n. 1).

[4] E. Abela, *Beiträge zur Kenntniss abergläubischer Gebräuche in Syrien*, Zeitschrift des Deutschen Palästina –Verlins 7 (Leipzig 1884) 79 sq.

[5] О положају и животу немуслимана у исламским земљама незаобилазна је књига коју је написао A. Fattal, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'islam*, Beyrouth 1958, 1–373.

[6] F. Hiti, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo 1973³, 177.

исламским становништвом.[1] Упркос чињеници да су неке од ових ригорозних одредби касније биле умекшане,[2] нерасположење муслимана према звоњави са хришћанских храмова је остало.

Током опсаде Цариграда, у пролеће 1453. године, дошло је до необичног „разговора" између исламских нападача и хришћанских бранилаца. Како би осоколили своје војнике и истовремено застрашили противнике, Османлије су у складу са турским обичајима током насртаја на византијску престоницу бубњевима и роговима производили голему буку.[3] Браниоци им нису остајали дужни, па су по наређењу цара Константина XI Драгаша Палеолога (1449–1453) почела да звоне звона свих цариградских цркава.[4]

Пропашћу Цариграда и последњих оаза византијског света, као и падом хришћанских држава на Балканском полуострву, почетком друге половине XV века, знатан део православне васељене потонуо је у дуга столећа турске превласти. У једном руском летопису остало је записано да „године 6962., 29. маја, безбожни турски цар заузе Цариград, и хришћанство погубише, и цркве пограбише, и крстове и звона скинуше и цркву Светих апостола најпосле ту пограбише".[5] Витез и путник Арнолф Ралф, који је путовао преко Балканског полуострва између 1496. и 1499. године, записао је следеће: „Сваки војник (турски), враћајући се са војне, мора комад звона донети, јер од тих звона хришћанских левају топове".[6]

---

1 Користили смо енглески превод овог документа у књизи J.R. Marcus, *The Jew in the Medieval World. A Source Book: 315–1791*, New York 1983 (reprint Cincinati 1990), 13–15. Cf. A.S. Triton, *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects: A Critical Study of the Covenant of 'Umar*, Oxford 1930 (reprint London 1970), 104. Захваљујем колеги др Ирфану Шахиду, сараднику центра Дамбартон Оукс у Вашингтону, који ми је указао на књигу A.S. Tritton-a.

2 Hiti, *Istorija Arapa*, 177.

3 Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 78, 80. О овом обичају у турској војсци говори и Константин Михаиловић, српски јаничар из Островице, који истиче да у биткама „царски бубњари исто тако бубњају да је међу њима тако велика вика и бука као кад би се земља тресла (или да неки гром бије)". В. Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, превод и предговор Ђ. Живановић, Споменик Српске академије наука 107, Одељење друштвених наука, Нова серија 9, Београд 1959, 61.

4 О томе, на пример, казује Нестор Искендер у својој „Повести о заузећу Цариграда од стране Турака 1453. године". В. *Повесть о взятии Царьграда Турками в 1453. году*, Памятники литературы древней Руси (Вторая половина XV века), Москва 1982, 226, 230. Уп. Д. Никол, *Бесмртни цар*, Београд – Бања Лука 1997, 84.

5 Наведено према Оловянишников, *История колоколов*, 25. Узгред, уместо погрешно наведене 6962. (1454) требало би да стоји 6961. (1453) година.

6 Наведено према књизи *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, 233 (Б. Радојковић).

У новим и потпуно промењеним политичким и друштвеним условима верски живот поробљених хришћана морао је да се уклопи у оквире које су доносили исламски завојевачи. Они су у сваком тренутку јасно стављали до знања да су господари. Иако потчињени и грађани другог реда, хришћани су као зимије (штићеници), односно они који плаћају харач, поседовали личну и имовинску безбедност, а било им је зајемчено и право на вероисповест. Тако је и горопадни и неуравнотежени султан Мехмед II Освајач (1451–1481), по освајању Цариграда допустио да хришћанске цркве могу остати у употреби, али се није допуштала звоњава звона, као ни изградња нових цркава.[1] Занимљиво сведочанство из знатно каснијег времена јасно и недвосмислено казује да су се ова правила углавном поштовала. Један светогорски калуђер, који је 1843. године посетио Цариград, бележи да у граду има мало православних богомоља, а и оне су без купола и звона. Само римокатолочки храм поседује звона, али по каквом праву – додаје атонски подвижник – није познато.[2] Међутим, од ове забране Турци су одустали 1856. године.[3]

Судбину која је задесила покорене делове хришћанског света у извесној мери морала је да искуси и јединствена република православних монаха – Света гора. Ваља нагласити да, формално узевши, почетно раздобље туркократије није изменило положај атонских манастира, нити је довело до промена у њиховој заједничкој организацији.[4] Доцнија столећа била су обележена како знатним економским успонима, тако и дугим економским кризама, међу којима је једна од најзначајнијих она из 1568/1569. године када је султан Селим II (1566–1574) конфисковао готово све манастирске поседе и принудио монашке заједнице да их откупе.[5]

Међутим, и у времену релативног спокоја и благостања светогорских манастира који су одликовали почетни период турске пре-

---

1 С. Рансимен, *Пад Цариграда 1453*, Нови Сад 1996, 195.

2 *Письма Святогорца* I, Москва 1850, 10–11 (наведено према Оловянишников, *История колоколов*, 25).

3 Williams, *Bells of Russia*, 27.

4 Љ. Максимовић, *Светогорска управа кроз векове*, Казивања о Светој гори, Београд 1995, 36–37.

5 А. Фотић, *Откуп имања светогорских манастира у време Селима II*, Казивања о Светој гори, Београд 1995, 171–186; исти, *Конфискација и продаја манастира (цркава) у доба Селима II (проблем црквених вакуфа)*, Balcanica 27 (1996) 45–77; исти, *Света гора у доба Селима II*, Хиландарски зборник 9 (1997) 143–162; J.C. Alexander (Alexandropoulos), *The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568–1569*, Athonika symmeikta 4 (1997) 149–200.

власти бележимо један критичан тренутак. Оскудност и фрагментарност сачуваних изворних података недовољни су да на прави начин осветле оно што се тада десило, па отуда многе недоумице и непознанице.

У четири византијске кратке хронике налази се занимљива вест о томе да су 1491. године Турци уклонили звона са манастира на атонском полуострву.[1] Реч је о нарочитој врсти извора коју чине сажете белешке, писане грчким језиком и углавном везане за неку временску одредницу, а најчешће из пера непознатих аутора. У кратким хроникама се сасвим концизно, није претерано рећи и оскудно, саопштавају подаци о појединим значајним догађајима. Све четири поменуте белешке веома су језгровите, сведене на једну реченицу и међусобно се незнатно разликују. У једној од кратких хроника, која припада такозваним локалним хроникама, можемо прочитати да „године 6999. (1491) уграбише (ἐτζάκισαν) звона на Светој гори, месеца августа".[2] Ова хроника је сачувана у четири рукописа – три се чувају у атонском манастиру Ивирону, а четврти у архивима Ватиканске библиотеке.

Готово истоветан текст налазимо и у две хронике турских освајања, али су употребљени другачији глаголи и као временска одредница наведена је 7000. година од стварења света, односно 1492. година Христове ере. У првој је остало забележено да су замукла, односно утихнула или била ућуткана (ἔπαυσαν) звона са Свете горе, а у другој срећемо глагол σχολάζω, што би у овом случају могло да значи укинути, поништити, затворити, забранити, опозвати.[3] Премда разлика у формулацији не мења суштину онога што се збило на Светој гори, она оставља недовољно јасним начин на који се догађај одиграо.

И, напослетку, четврти помен овог несвакидашњег случаја налазимо у једној од кратких хроника која припада групи такозваних засебних хроника. У њој су наведени тачна година од створења света (6999) и месец август, али је изостао одговарајући глагол, што до-

---

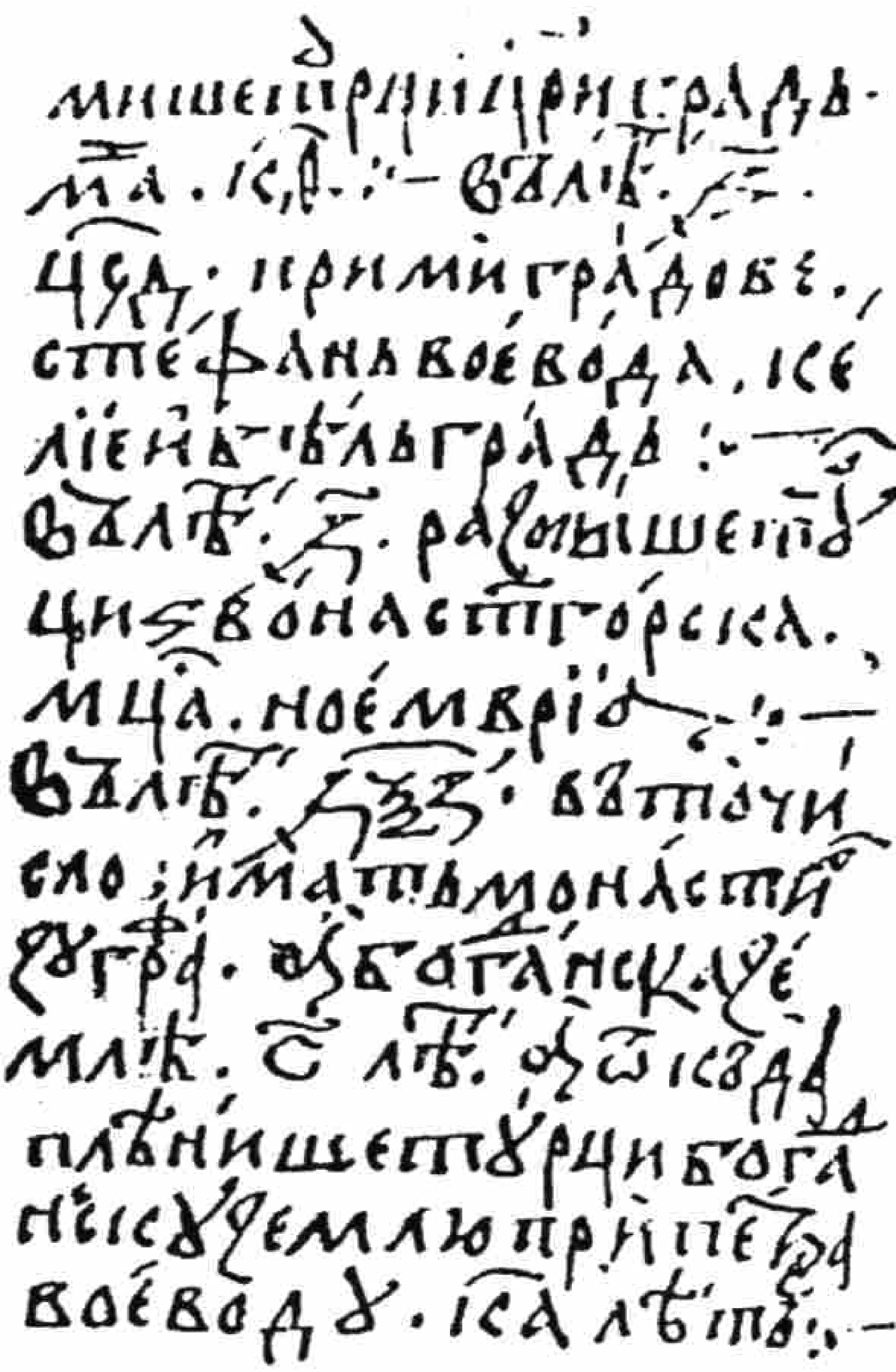
1 За основна обавештења о кратким хроникама в. З. Самодурова, *К вопросу о малых византийских хрониках*, Византийский временник 21 (1962) 127–147; P. Schreiner, *Studien zu den BPAXEA XPONIKA*, Miscellanea Byzantina Monacensia 6, München 1967; З. Самодурова, *Греческие рукописи содержащие малые византийские хроники*, Византийский временник 36 (1974) 139–144; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, I, New York – Oxford 1991, 447 (E.M. Jeffreys); R. Radić, *Τὰ Βραχέα Χρονικὰ ὡς πηγὴ τῆς ἱστορίας τοῦ 16ου αἰ. Γενικὲς παρατηρήσεις*, Byzantinos Domos 5–6 (1991–1992) 13–24.

2 P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I, Wien 1975, 278 № 41. Cf. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken, II (Historisches Kommentar)*, Wien 1977, 529.

3 Schreiner, *Kleinchroniken*, 401, № 28, 408 № 13. Занимљиво је напоменути да је у другој од ове две хронике забележена и година Христове ере (1491).

датно замагљује ионако непотпуну вест.[1] Премда ни у једној од наведених белешки Турци нису изричито поменути, у науци није било двојбе око тога ко су били починиоци онога што се збило.[2]

Овај догађај одјекнуо је и у једном ћирилском рукопису манастира Хиландара. У питању је требник из 1580. године,[3] у којем је забележено да су у новембру 7000. године (1491) Турци разбили звона на Светој гори (въ лѣт(о) .з҃. раꙁбыше т8р(ь)ци ѕвона с(ве)т(о)горска. м(ѣ)с(е)ца ноемврїа).

1 Ibid. 657, № 12.

2 На пример, в. K. Dyovouniotis, *Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ εἰδήσεις τῶν βραχέων χρονικῶν τοῦ Σπ. Λάμπρου*, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 11 (1935) 14–15; R.M. Dawkins, *The Monks of Athos*, London 1936, 310; Schreiner, *Kommentar*, 529; monahou Dorotheou, *Το Άγιο Όρος. Μύηση στην ιστορία του και τη ζωή του*, Katerini 1986, 82.

3 Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 100–101, бр. 171. Овај податак се налази на листу 384 б, у оквиру кратког летописа који се завршава 1558/59. године. Најсрдачније захваљујем колегиници Ирени Шпадијер која ми је помогла у припреми ове белешке за штампу.

Осим тога, вест о уклањању звона са атонских манастира постоји и у познатом Бранковићевом летопису, чији се српски текст није сачувао него само латински превод. Тако је остало забележено: *devastarunt Turcae campanes et campanilia montis Atho, mense Novembri*.[1] Одлажући по страни унеколико загонетно питање како је наведена вест из кратких хроника доспела у Бранковићев летопис,[2] уочавамо да се и овде сасвим изричито као виновници наводе Турци, с једне, и да је употребљен глагол у значењу опустошити, сасвим похарати, уништити, с друге стране. Међутим, не треба губити из вида да се ради о знатно познијем извору.

Унеколико сличну вест, која се односи на манастир Ресаву и нешто раније време, такође налазимо у Бранковићевом летопису. Тамо је остало забележено да године 6982 (1473/1474) ресавска звона веома велика, од неког монаха пријављена, однесе (цар) у Цариград.[3]

Уопште, занимљиво је питање каква је била судбина звона у хришћанским градовима који су пали у руке Османлија. Необичан случај збио се са звонима из цркава у Навплиону, који су Турци преотели од Млечана 1540. године. Сагласно договору зараћених страна – а у складу са жељама месног становништва – житељи овога града на Пелопонезу, који нису прихватили понуду Османлија да остану, могли су да их понесу са собом.[4] Они су звона однели у Венецију и поверили их на чување тамошњем грчком братству у нади да једнога дана – када се град ослободи муслиманске власти – буду враћена у Навплион. Протекло је столеће и по и Млечани су 1686. године успели да поврате Навплион, па су звона свечано враћена 1693, дакле, тачно после сто педесет три године. Међутим, даља судбина помену-

---

1 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 298 бр. 1246; Р. Новаковић, *Бранковићев летопис*, Београд 1960, 59.

2 О односу кратких хроника и јужнословенских летописа в. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken und die Annalistik bei den Südslaven*, Bulgarian Historical Review VI–2 (1978) 45–53; Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника о српској средњовековној историји*, Глас CCCXXXVIII Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 145–170; С. Ћирковић, *Српски летописи и византијске кратке хронике*, Српска књижевност у доба деспотовине, Научни скуп, Деспотовац, 22–23. 8. 1997, Дани српскога духовног преображења V, Деспотовац 1998, 101–107.

3 Стојановић, *Родослови и летописи*, 296 бр. 1221; Новаковић, *Бранковићев летопис*, 56–57. Уп. Ђ.Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962, 151.

4 Р. Радић, *Вести кратких хроника о Пелопонезу и Италији у XVI веку*, Југословенски историјски часопис 1 (1997) 53–55.

тих звона остала је непозната пошто је Турцима пошло за руком да 1715. године опет поседну Навплион.[1]

Карактеристичан је и случај острва Наксос, које су Турци преотели од Венеције 1566. године. Султан Мурат III (1574–1595) године 1580. дао је житељима острва многобројне привилегије, дозволивши им, између осталог, да могу да граде цркве и манастире и да употребљавају звона.[2] Поновимо, радило се о значајној повластици јер, као што је речено, турске власти нису дозвољавале употребу црквених звона у градовима.[3]

Није на одмет напоменути да је управо 1491. године Свету гору посетио Јан Ласкарис (1445–1534), угледни Грк са Апенинског полуострва и управник библиотеке фирентинског господара Лоренца I Медичија Величанственог (1469–1492), иначе, неуморни сакупљач византијских рукописа,[4] и да је међу осталим манастирима посетио и монашку заједницу Хиландара. Познато је да је том приликом пажњу усмерио на рукописне фондове Велике лавре светог Атанасија и Ватопеда, али је узео један кодекс из српског манастира а други из Есфигмена.[5] Разложно је претпоставити да је угледни интелектуалац по свој прилици на Атону боравио пре августа 1491. године, па код њега нема ни речи о уклањању звона са светогорских храмова.

У покушају да се колико било расветли спорни догађај неопходно је обратити се неким каснијим изворима, пре свега путописима различитих ходочасника или путника–намерника који су у потоњим временима посећивали Свету гору. Они су углавном једногласни у томе да је на Атону била дозвољена употреба црквених звона. Тако, на пример, француски природњак Пјер Белон који се на монашком полуострву обрео крајем прве половине XVI столећа – негде између 1546. и 1549. године[6] – нарочито наглашава да су светогор-

---

1 О интересантној судбини звона из Навплиона писао је N.G. Tselentis, *Οἱ καμπάνες τοῦ τουρκοκρατουμένου Ναυπλίου στὴ Βενετία (1540–1693)*, Thesaurismata 15 (1978) 228–245.

2 W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, London 1921 (reprint: Amsterdam 1964), 398.

3 N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle. Études et actes*, Paris 1973, 52; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 24. Такође в. А. Андрејевић, *Претварање цркава у џамије*, Зборник за ликовне уметности 12 (1976) 97–117.

4 За основне податке о њему в. Г.Л. Курбатов, *История Византии (Историография)*, Ленинград 1975, 20.

5 G. Speake, *Janus Lascaris' Visit to Mount Athos in 1491*, Greek, Roman and Byzantine Studies 34 (1993) 325–330.

6 За основне податке о Пјеру Белону в. Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI–XVII век*, Београд 1961, 39–41.

ски подвижници у православном свету уживали далеко већи углед од осталих монаха. Попут Латина, бележи овај путописац, атонски калуђери пале свеће и кандила, имају статуе и слике и употребљавају звона.[1]

Покатоличени Грк са Хиоса, Лав Алацијус (1586–1669), који је у XVII веку био управник Ватиканске библиотеке, позивајући се на византијског монаха и историчара Георгија Пахимера, истиче да је употреба звона била раширена међу Грцима. Међутим, после пропасти Ромејског царства Турци који страхују од звоњаве јер верују да она ремети непомућени мир муслиманских душа, забранили су коришћење звона. Стога су бронзана и бакарна звона веома ретка у Грчкој, изузев у забаченим варошима, смештеним ван главних саобраћајница, где хришћани нису били у непосреднијем додиру са Турцима. Али, наставља Лав Алацијус, велики број веома старих звона и сатова који уз силну буку очитавају време налази се на Светој гори.[2]

Драгоцени су и подаци енглеског научника Џона Ковела које је сакупио приликом посете атонском полуострву у пролеће 1677. године. Он такође помиње сатове, поготово један велики за који каже да је сличан енглеским црквеним сатовима са великим звоном, са латинским писменима, стар око две стотине година, што значи да је потицао из друге половине XV столећа. Осим тога, наводи и више врста клепала која имају различиту намену: једна да позивају на јутрење, друга на обедовање, трећа на уобичајене радне обавезе и тако даље.[3]

Посебно је прецизан и изричит извештај Пола Рикоа који се на Истоку бавио 1678. године. Он сасвим одређено каже да је употреба црквених звона била забрањена широм Османског царства, изузимајући Молдавију, Влашку и Свету гору. Према његовим сведочанствима, сваки манастир на атонском полуострву поседује звона. Она су веома тешка, али њихова употреба није свакодневна, већ само у дане хришћанских празника. Као и Лав Алацијус и Џон Ковел, и Пол Рико наводи да на светогорским манастирима постоје сатови који су умногоме налик онима у Енглеској. Он наглашава да такве сатове није приметио нигде у Турској, али је један видео у Будиму.[4]

---

1 *Наблюдения на множество редки и забележителни неща, видени в Гърция, Азия, Юдея, Египет, Арабия и чужди страни от Пиер Белон дю Ман*, превод и коментар от проф. В. Николаев, София 1953, 116–117.

2 Leo Allatios, *The Newer Temples of the Greeks*, translated, annotated, and with introduction by A. Cutler, University Park, Pensylvania – London 1969, 5, 6, 41 n. 7–10.

3 F.W. Hasluck, *The First English Traveller's Account of Athos*, The Annual of the British School of Athens 17 (London 1910/1911) 111, 125. Такође в. J.–P. Grélois, *Dr John Covel: Voyages en Turquie 1675–1677* (Réalités byzantines 6), Paris 1998, 7 sq.

4 P. Rycaut, *The Present State of the Greek and Armenian Churches, Anno Christo 1678*, London 1679 (reprint: 1970), 209, 261–262.

Неопходно је нагласити да се уклањање звона са светогорских храмова одиграло за владавине султана Бајазита II (1481–1512) и, колико је познато, у мирно време, када није било рата између Османлија и неких од њихових традиционалних противника са запада. Рат против Венеције почео је нешто касније и потрајао од 1499. до 1501. године. Склони смо да верујемо да је уклањање звона са светогорских манастира пре било исход неког локалног сукоба или неспоразума него последица самовоље и непредвидиве ћуди османских власти и да је правоснажно дејство ове забране имало привремени карактер.

С друге стране, није лако одгонетнути када су звона била враћена на своја места, односно замењена новим. Потпуно одсуство одговарајућих извора приморава нас да се приклонимо појединим претпоставкама које се не могу ни доказати ни оповрћи. Судећи према подацима расположивих путописа, који једногласно истрајавају на чињеници да су атонски манастири поседовали звона, она су релативно брзо била изнова постављена. У случају манастира Хиландара располажемо једним каснијим (али не мање важним) податком који изричито казује да је српски манастир имао звонару, односно да су његовом заравњеном околином, зараслом у медитеранску макију, одјекивали звуци звона. Наиме, у натпису над вратима у параклису светог Јована Рилског, некада посвећеном архиђакону Стефану, у пиргу на којем је звонара у Хиландару пише: „Благонаклоношћу оца и ревношћу сина и извршењем Светога духа обнови се и ослика овај свети храм у име светог Јована Рилског трудом и прилогом кир хаџи-Влча од села Банске, с келијама од крова чак до пирга камбанског, и заврши се ово ревносно дело у лето од оваплоћења Христовог 1757., месеца априла, дана трећег. Господ да прости ктиторе".[1] Звона у Хи-

[1] Овај натпис је објављен у више наврата. Уп. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. V, Сремски Карловци 1925 (репринт Београд 1987), 132 бр. 8109; Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1931 (репринт 1970), 268 бр. 110; А. Божков – А. Василев, *Художественото наследство на манастира Зограф*, София 1981, 384 (делимично); Л. Прашков, *Стенописите в параклиса Св. Иван Рилски от 1757 г. в Хилендерския манастир*, Кирило-Методиевски студии 3 (София 1986) 182; Л. Прашков – А. Василиев, *Паметници на културата на Света Гора – Атон*, София 1987, фиг. 27 (снимак натписа); М. Енев, *Атон – Манастирът Зограф*, София 1994, 184 н. 1. Хаџи-Влчо је потицао из села Банске у Бугарској и његов ктиторски портрет са моделом у руци налази се у параклису светог Јована Рилског. В. *История на България*, т. 5, София 1985, 133. Такође в. Д. Медаковић, *Манастир Хиландар у XVIII веку*, Хиландарски зборник 3 (1974) 41. О звоницима в. О. Марковић-Кандић, *Куле звоници уз српске цркве XII–XIII века*, Зборник за ликовне уметности 14 (1978) 3–75. Захваљујем проф. Ивану Божилову који ми је помогао у прикупљању бугарске литературе наведене у овој напомени.

ландару виде се и на савременим бакрорезима XVIII столећа,[1] а помиње их и руски калуђер Василиј Григорович Барски који је 1744. године боравио на Светој гори.[2]

[Међународни научни скуп *Осам векова Хиландара: Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, октобар 1998, Београд 2000, 85–92. Овај текст, уз незнатне измене и без научног апарата, под насловом „Звона – глас божји са вишег света" штампан је и у часопису Књижевне новине бр. 987–988, Београд, 1. и 15. I 1999, год. LI, 8]

---

1 Д. Давидов, *Манастир Хиландар на бакрорезима XVIII века*, Хиландарски зборник 2 (1971) 143–171 (посебно сл. 4); исти, *Хиландарске ΧΑΡΤΙΝΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ*, Манастир Хиландар, приредио Г. Суботић, Београд 1998, 324–325.

2 *Второе посещение Святой Горы Василя Григоровича–Барскаго им самим описанное*, Санктпетербург 1887, 231.

ГЛАВА ТРИНАЕСТА

ЦАР И ПАТРИЈАРХ

НЕКОЛИКО ПРИМЕРА ИЗ ПОЗНОВИЗАНТИЈСКЕ ИСТОРИЈЕ

Средином јесени 743. године византијски цар Константин V Копроним (741–775) после краће опсаде ушао је у Цариград и повратио престо. За узурпатора Артаvazда и његове синове није било милости: они су ухваћени и ослепљени. Васељенски патријарх Анастасије (730–754), који је у последњем тренутку променио страну и пришао легитимном василевсу, ипак није могао да избегне казну. Он је подвргнут понижавајућој шетњи: на цариградском хиподрому, месту где се одвијао престонички јавни живот, византијски архипастир био је изложен порузи. Цареви људи су га посадили наопачке на магарца и водали у круг док га је присутна светина грубо вређала. Ова занимљива епизода из ромејске историје, коју је приљежно забележио хроничар Теофан,[1] на особен начин отвара једно од најсложенијих питања у Византијском царству, питање односа цара и патријарха, односно световне и духовне власти.[2]

Научници који су здушно подржавали поједностављену и у крајњој линији нетачну тезу да је Византија била изразито цезаропапи-

---

1 Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, I, Lipsiae 1883, 420–421. Уп. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 174.

2 Будући да је литература о односу световне и духовне власти у Византијском царству тешко сагледива у овој и напоменама које следе ограничићемо се на навођење најважнијих радова. В. Г. Острогорский, *Отношение церкви и государства в Византии*, Seminarium Kondakovianum IV (1931) 121–132 (Сабрана дела V, Београд 1970, 224–237); D.J. Geanakoplos, *Church and State in the Byzantine Empire: A Reconsideration of the Problem of Caesaropapism*, Church History 34 (1965) 381–403; S. Runciman, *The Byzantine Theocracy*, Cambridge 1977, 1–188; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, I, New York – Oxford 1991, 364–365 (A. Papadakis – A. Kazhdan); Ж. Дагрон, *„Восточный цезаропапизм" (история и критика одной концепции)*, GENNADIOS к 70–летию академика Г.Г. Литаврина, Москва 1999, 80–99.

стичка држава, као један од крунских доказа за своје ставове наводили су поменуту епизоду. То би у најмању руку значило да се у царству Ромеја духовна власт налазила у тешкој сенци световне, односно да је цару умногоме била потчињена и црква. Насупрот истраживачима који су у Византији видели цезаропапистичку државу стајали су научници који су настојали да оповргну такво мишљење. Они су веома радо посезали за сасвим другачијим примерима од наведеног, у којем су, како смо видели, главни актери били помало горопадни василевс Константин V Копроним и понижени патријарх Анастасије. А у богатој и дугој ромејској повести било је и другачијих случајева.

Један од најживописнијих тицао се патријарха Полиеукта (956–970) и цара Јована I Цимискија (969–976). Реч је о строгом и неподкупљивом духовнику, с једне, и генијалном ромејском војсковођи, који је пронео славу византијског оружја како на источним, тако и на западним ратиштима, с друге стране. Јован Цимискије је на престо дошао дворском завером децембра 969. године, после убиства цара Нићифора II Фоке (963–969). Међутим, када се после проглашења за василевса упутио у цркву свете Софије – најзначајнију богомољу хришћанског Истока у којој су се крунисали византијски цареви – патријарх Полиеукт му је забранио да уђе у храм због злочиначког начина на који је Цимискије доспео на престо. Свој пристанак да обави крунисање условљавао је захтевима у форми најстрожег ултиматума. Василевс се морао покорити вољи византијског архипастира, па је таксативно испунио све његове захтеве и чак морао пристати на издржавање одређеног покајања. Тек тада – у међувремену је прошло петнаестак дана – патријарх Полиеукт крунисао је Јована I Цимискија. Била је то права византијска „Каноса”, која је ушла у све уџбенике и приручнике за историју царства Ромеја.[1]

Рећи да је однос између световне и духовне власти у Византијском царству био сложен, вишезначан, понекад у духу најтешње сарадње али неретко и потпуно супарнички, значило би умногоме остати недоречен. Истина је да су узајамне везе цара и патријарха садржавале побројане елементе, али је такође истина да се на њима нису и сасвим исцрпљивале. С друге стране, однос световне и духовне власти у Византији, држави која је постојала више од хиљаду година, није био увек исти, заправо није ни могао да буде исти.[2] То је

[1] Острогорски, *Историја*, 278–279.

[2] Једну од најновијих студија о односу цара и патријарха у Византији написао је G. Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le "césaropapisme" byzantin*, Paris 1996. Та књига је недавно преведена и на српски језик. В. Ж. Дагрон, *Цар и првосвештеник. Студија о византијском „цезаропапизму”*, прев. В. Тријић, Београд 2001, 5 сл.

разумљиво само по себи. Речени однос имао је одређену еволуцију и пролазио кроз различите мене.

Тај сложени однос законски је уобличен у Епанагоги, правном споменику из друге половине IX столећа, који је објавио цар Василије I Македонац (867–886). Пошло се од аналогије са људским организмом који се састоји из тела и душе, па је на основу те биолошке паралеле закључено да између световне и духовне власти у Византији, то јест између цара и патријарха, треба да влада идеална равнотежа: василевс је задужен да брине о световним, односно материјалним, а патријарх о духовним потребама својих поданика.[1] Дакле, Епанагога налаже равноправност између поглавара световне и духовне власти, њихово међусобно независно, али и усклађено и солидарно деловање. Једноставно речено, нити је држава потчињена цркви нити црква држави.[2]

Разборито је запитати се – да ли је идеја о идеалној подели власти, предвиђена у Епанагоги, заиста била заступљена у свакодневном животу или је, напротив, била само мртво слово на папиру? Сасвим поуздан одговор казује да она није остала само обична теорија већ је одражавала, мада у веома идеализованом облику, стварне узајамне односе световне и духовне власти у Византијском царству. Доктрина Епанагоге имала је изузетан значај и дубоко је продрла у византијску свест. У сукобима са световном влашћу патријарси су се на њу стално позивали. Али, што је можда још важније, признавали су је и сами цареви. Тако је један од најистакнутијих византијских царева Јован I Цимискије у говору који је до нас доспео рекао својим поданицима: „У овоме животу ја знам две врсте власти – свештенство и царство; првоме је творац света поверио бригу о душама, другоме – управљање телом; ако су обе стране неповређене, онда у свету влада благостање".[3]

Наравно, стварност често није одговарала идеалу прописаном у Епанагоги: једна страна је бивала чешће повређена. Хиљадугодишња византијска историја богата је подацима о сукобима између световне и духовне власти, о насилном удаљавању патријараха са њихових престола. Али било би неопрезно из тога закључити о постојању „цезаропапизма". Најмање су два разлога који саветују обазривост у доношењу тако одсечних закључака. Први разлог нас подсећа да у таквим сукобима победа није обавезно припадала цару, а други да си-

---

[1] J. Zepos – P. Zepos, *Jus graecoromanum* II, Athenis 1931, tit. III, cap. VIII, p. 242.

[2] Острогорский, *Отношение церкви*, 127 сл. (*Сабрана дела* V, 231 сл.)

[3] Leonis Diaconi Caloensis historiae libri decem, e rec. C.B. Hasii, Bonnae 1828, 101 sq. Уп. Острогорский, *Отношение*, 129 (*Сабрана дела* V, 234)

ла није увек разрешавала горуће питање. На пример, нема сумње да је у спору поводом четвртог брака Лава VI Мудрог (886–912) морална победа у ствари припала патријарху Николи Мистику (901–907, 912–925), иако је он насилно збачен са престола. Захтеви византијског архипастира коначно су признати у православној цркви и он је враћен на свој положај.[1] Уз то, треба знати да су присилна смењивања патријараха у Византији увек сматрана за насиље, злоупотребу власти и нарушавање њених законских граница.

Према томе, ако је цар био у могућности да снажно, па и пресудно утиче на избор патријарха, ни патријарх није баш имао последњу реч приликом царевог крунисања. Приликом устоличења неопходан услов био је да цар буде правоверан. Постепено се чак уводио и обичај да цар пред крунисање даје писмено обећање како ће бити одан православној вери и да ни у чему неће мењати црквене прописе. Као екстреман (али стога не мање узоран) пример моћног и преамбициозног патријарха може послужити Михаило Керуларије (1043–1058), за чијег је понтификата дошло до великог црквеног расцепа на римокатолички Запад и православни Исток 1054. године. Према појединим изворним сведочанствима Михаило Керуларије носио је црвене ципеле, чиме је сасвим одређено указивао на своје претензије да постане и василевс.[2] Иначе, у Византијском царству само је цар имао право да носи црвене ципеле, да облачи црвену одећу и да се потписује црвеним мастилом.

Не треба сметнути с ума да је захваљујући различитим даровима и привилегијама византијска црква током средњег века израсла у силу са веома чврстом економском подлогом. Таква моћ је неретко њену позицију у односу према држави чинила врло лагодном. Када се Царство налазило у непремостивим финансијским невољама црква је прискакала у помоћ, па је у више наврата дала да се претопе драгоцени црквени предмети да би се на тај начин исковао новац неопходан за насушне потребе државе.[3]

Какви су били односи византијског цара и цариградског патријарха у позној Византији? Већина истраживача који се се бавили тим питањем превасходно је била окренута такозваном рановизантијском и средњевизантијском периоду, односно раздобљу од IV до XI столећа. За ову прилику одабрали смо неколико примера из касновизантијске историје, који умногоме потврђују већ изнесене оцене о

1 Острогорский, *Ошношение*, 130 (*Сабрана дела* V, 234).

2 Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus, II, Bonnae 1839, 643; Michaelis Glycae Annales, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1836, 601. Уп. *Исшория Визаншии*, том 2, Москва 1967, 280 (А.П. Каждан).

3 Острогорски, *Исшорија*, 115, 337.

односу духовне и световне власти у Византијском царству, које свако проглашавање Византије цезаропапистичком државом сматрају претераним и научно неутемељеним.

Византијски државник и историчар XIII века Георгије Акрополит примећује да цареви углавном воле да на положају патријарха виде кротке људе уских видика, који ће се повиновати свим њиховим жељама, а то су најчешће необразовани духовници.[1] Он то саопштава у вези са избором патријарха који је 1254. године требало да реши никејски цар Теодор II Ласкарис (1254–1258). Василевс се најпре обратио своме учитељу Нићифору Влемиду, чувеном научнику и богослову, дакле, правој личности за архипастира распарчаног византијског света. Међутим, Влемид се захвалио на таквој почасти. Са страница списа Георгија Акрополита као да провејава став да предлог Теодора II Ласкариса није био праћен одговарајућом упорношћу, озбиљношћу и искреном жељом да за првосвештеника заиста и дође знаменити нучник. Ако је веровати историчару Никејског царства, могло би се чак закључити да је цар заправо прижељкивао негативан одговор и непристајање свог некадашњег учитеља. Међутим, Нићифор Влемид у својој аутобиографији доноси умногоме другачију верзију овог догађаја. Он бележи како се захвалио на почасти коју му је указао његов некадашњи ученик, за кога се иначе зна да је – мучен епилептичним нападима – био плаховит и донекле неуравнотежен. Штавише, Влемид истрајава на томе да га на прихватање патријаршијског трона не би присилили чак ни претњама прогонством и глађу, истезањем, сакаћењем и смрћу.[2] Столеће касније истоветну почаст одбио је и Нићифор Григора, водећи византијски интелектуалац друге четвртине XIV века.[3]

И управо поменути Григора о цариградским патријарсима доноси умногоме сличну оцену, као и Георгије Акрополит. Он је склон да за већину њих тврди да су потпуно предани монашкој аскези, али им недостаје шире образовање.[4] При том он никако не потцењује њихово богословско знање. У таквом ставу византијског свезнадара можемо препознати и одбојност научника према духовницима који су истицали бескорисност и беспредметност науке, чиме је најнепосредније бивала повређена животна вокација знаменитог мислиоца.

---

1 Georgii Acropolitae Opera, I, ed. A. Heisenberg, corr. P. Wirth, Stuttgart 1978, 106.

2 Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina, ed. A. Heisenberg, Lipsiae 1896, 44. Уп. Р. Радић, *Страх у позној Византији, 1180–1453*, I, Београд 2000, 221.

3 *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986, 148 (С. Ћирковић).

4 Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen – I. Bekker, I, Bonnae 1829, 181 (Атанасије I), 259 (Нифон I), 292 (Герасим I), 360 (Исаија) /у даљем тексту: Greg./

Међутим, остаје чињеница да неки од најистакнутијих духовника никада нису засели у столицу васељенског патријарха. Најубедљивији пример је Григорије Палама, највећи богослов позновизантијске епохе, вођ и главни идеолог исихаста. Он је после много несугласица и трвења био само митрополит Солуна.[1] Већ смо поменули како су Нићифор Влемид у XIII и Нићифор Григора у XIV столећу одбили да буду наименовани на положај византијских првосвештеника.

Да је цариградски патријарх у веома неповољној позицији у односу на василевса сматрао је и Димитрије Кидон, познати византијски интелектуалац и политичар XIV века. По његовом мишљењу старање о верницима није била главна делатност ромејског првосвештеника, који је превасходно бринуо о своме положају у духовном свету. У једном писму Димитрије Кидон истиче: „Овде (у Цариграду) патријарх веома мало брине о пастви. Читава његова ревност тежи да угоди василевсу, јер зна да је њему (цару) на дар дато право да врши наименовања у цркви, и уколико цар буде љут патријарх ће тога часа бити свргнут".[2] Штавише, Кидонова оцена односа цара и патријарха иде толико далеко на штету овог другог да је он изједначава с положајем господара и роба. Учени Византинац изричито саопштава следеће: „Он (патријарх) је принуђен да се у односима са василевсом понаша слично као роб, ако хоће да се користи привидом власти макар и неко време".[3] Димитрије Кидон истрајава на чињеници да је власт патријарха сасвим крхка будући да је њега у трену могуће не само лишити чина, него казнити због неког преступа. Једном речју, према Кидоновом мишљењу, византијска црква се налазила у зависности од световне власти. Стога он и бележи: „У таквом ропском положају и срамоти код нас се налази Христова невеста, чије би независност и пуна слобода требало да буду као симбол".[4] Док читамо ове прилично радикалне и острашћене оцене Димитрија Кидона не би смели да губимо из вида чињеницу да је он припадао уском кругу пролатински оријентисаних интелектуалаца у Византији. Поменута групација учењака непрестано се налазила у сукобу са званичном Црквом која је углавном била против било каквог споразума са западним хришћанством. Речју, оцене Димитрија Кидона у

1 J. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, London 1964, 86 sq.

2 G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV* (Studi e Testi 56), Città del Vaticano 1931, 373. Уп. М.А. Поляковская, *Портреты византийских интеллектуалов. Три очерка*, Санкт Петербург 1998^2, 146.

3 Mercati, *op. cit.*, 373. Уп. Поляковская, *н. д.*, 146–147.

4 Mercati, *op. cit.*, 374. Уп. Поляковская, *н. д.*, 147.

великој мери су једностране и искључиве, али се ни у ком случају не могу одбацити као ништавне.

Ипак, и у позновизантијској историји има примера да су се цареви морали повиновати вољи патријарха. Георгије Пахимер је подробно описао једну такву епизоду, церемонију после литургије 2. фебруара 1267. године, којом је василевс Михаило VIII Палеолог (1259–1282) требало да постигне искупљење. У понизном ставу и гологлав, цар је клекнуо пред ноге патријарха Јосифа I (1266–1275, 1282–1283) и, пошто је гласно исповедио свој грех, затражио опроштај. Свечано стојећи са опроштајном формулом у рукама византијски архипастир најпре је потанко изложио Палеологов преступ према цару–дечаку Јовану IV Ласкарису (1258–1261), којег је Михаило VIII ослепео, и онда разговетно изговорио опроштење. Затим је василевс клекнуо пред сваког архијереја и тражио опроштај, а они су као и патријарх читали исти текст који цара ослобађа тешке кривице. Ако је веровати Пахимеру, у овом патетичном мизансцену многи од присутних су засузили и тако читавом призору дали обележје свеопштег прочишћења.[1] На овај начин се окончала још једна византијска „каноса".

Поучну приповест, која на нарочит начин осветљава односе василевса и патријарха, доносе нам двојица историчара XII века – Јован Кинам и Никита Хонијат. Реч је о чувеној посети иконијског султана Килиџ Арслана II (1155–1192) византијској престоници 1161. године, када се збио необичан случај. Цар Манојло I Комнин (1143–1180) свечано је дочекао свог муслиманског госта, својски се трудећи – и успевајући у томе – да на њега остави неизбрисив утисак сјаја и надмоћи Византијског царства. Намеравао је чак да са владарем Рума уприличи једну шетњу од Акропоља до Свете Софије, најзначајнијег храма хришћанског Истока. Ипак, та се замисао није остварила. Василевсовој намери успротивио се тадашњи васељенски патријарх Лука Хрисоверг (1157–1170), који је сматрао да једном безбожнику није место међу светим и божанским предметима.[2] Јован Кинам, коме дугујемо опис овог догађаја и који је увек био спреман да прославља Манојла I Комнина, неретко и сасвим некритички, на овом месту има потпуно разумевање за став цариградског архипастира. Још један догађај, наставља византијски историчар, осујетио је план ромејског василевса: једне ноћи се десио страшан земљотрес,

---

[1] Georges Pachymérès relations historiques, éd. A. Failler, II, Paris 1984, 397–399 (у даљем тексту Pachym.)

[2] Ioannis Cinnami rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 206.

а Ромеји су у том потресу видели знак да је Лука Хрисоверг био у праву и да царева жеља није угодна Богу.[1] Слично казивање сачувано је и на страницама Кинамовог млађег савременика Никите Хонијата. Он такође наводи жељу цара Манојла I Комнина да по сваку цену остави дубок утисак на владара Селџука и његово настојање да приреди величанствену параду на улицама Цариграда, у којој би учествовао и султан Килиџ Арслан II. Али, лаконски примећује ромејски писац, Бог је тога дана укинуо празник.[2] Догодио се земљотрес од којег су се срушила многа здања у византијској престоници. То и друге страшне појаве, које су усковитлале и узбудиле духове, нису дозволиле да се размишља о свечаном опходу.[3]

Георгије Пахимер у свом историјском делу доноси две живописне епизоде о односима цара и патријарха. Из прве сазнајемо да је једног спарног летњег дана, вероватно 1278. године, василевс Михаило VIII Палеолог задремао после обеда. Некако око поднева, када се пренуо из сна, посетио га је патријарх Јован XI Век (1275–1282), који је стрпљиво чекао да се цар пробуди. Цариградски првосвештеник је посредовао за неког човека који је био неправедно оптужен. Будући да је о оптуженом мислио све најгоре, Михаило VIII није хтео да га помилује. При том су и световни и духовни поглавар Ромеја исказали изненађујућу упорност у својим ставовима. Патријарх није желео да поклекне у настојању да се невин човек ослободи. Духовникова упорност је раздраживала Михаила VIII, али није имао намеру да попусти. Напослетку је патријарх нагласио да ће деловати одлучно уколико га цар не послуша. Упоран је остајао и цар, па је у једном тренутку Јован XI Век узбуђено и озлојеђено узвикнуо да су од архијереја бољи кувари и коњушари, који су дужни да се повинују свему што се од њих затражи. Пошто је изрекао те речи, константинопољски архипастир је скинуо инсигније патријарха, љутито их бацио право пред василевсове ноге и не часећи часа журно напустио царску палату. При том је остао глув на молбе оних који су га задржавали и свих оних које је касније Михаило VIII Палеолог – свестан да се радило о срамном поступку – слао код Јована XI Века у суседни манастир.[4]

И у другој епизоди коју саопштатава Георгије Пахимер срећемо исте актере – цара Михаила VIII Палеолога и патријарха Јована

---

1 Ibid. Cf. C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071–1330*, London 1968, 101; М.А. Заборов, *Крестоносцы на Востоке*, Москва 1980, 158–163.

2 Nicetae Choniatae Historia, ed. J.A. van Dieten, Berolini 1975, 118–119.

3 Ibid. 119.

4 Pachym., II, 517–519.

XI Века. Поново је духовник у више наврата посредовао за неког човека, узалуд очекујући василевсову милост. Онда се у његовој глави родила замисао да се на неки начин освети цару. Био је 23. април 1278. године, када је прослављан празник славног мученика Георгија. Тада се, према устаљеном обичају монашке заједнице цариградског манастира Мангани, посвећеног светом Георгију, сакупило много народа. Свечаном богослужењу присуствовао је и сам цар Михаило VIII. По окончању уношења дарова цар је требало да после умивања приступи, прими антидорон и патријархов благослов. Василевс је пришао и испружио руку да узме део свештеног хлеба али је патријарх задржао десну руку у којој је био хлеб. Дошло је до необичне и нимало пријатне сцене: царева рука је остала испружена а патријархова је мирно стајала уз тело. Нашавши се у прилично понижавајућем положају, Михаило VIII је замолио патријарха за антидорон како му не би било непријатно пред присутним народом. Патријарх је искористио прилику и подсетио цара на своје безуспешно посредовање. Дотадашњи василевсов мир сменио је гнев и он није дао никакав одговор патријарху него је само кивно прозборио да „данас нисмо празновали празник" и отишао у царску палату.[1]

У византијској историји било је случајева када су доследни и честити патријарси, одлучни да се не покоре неким одлукама царева за које су поуздано знали да се косе одређеним законима, бивали потиснути и привремено чак и понижени. Ипак, дешавало се да су они доцније не само рехабилитовани, него и да су односили велике духовне победе. Тако се, на пример, цариградски патријарх Исаија (1323–1332) у трећој, одлучујућој фази грађанског рата који се у Византији водио двадесетих година XIV столећа између деде Андроника II (1282–1328) и унука Андроника III Палеолога (1328–1341) оглушио о цареву заповед. У страху за трон, помало губећи смисао за реално, старији василевс је од византијског архипастира захтевао да се приликом молитви у црквама не помиње име Андроника Млађег. Међутим, Исаија, некадашњи светогорски монах, припрост али непоколебљиво постојан у својој доследности и поштењу, одбио је да то учини. Уследила је нека врста казне: патријарх је био присиљен да се повуче у мангански манастир светог Георгија.[2] Међутим, када је дошло до расплета у којем је победио млади цар, док је Андроник II био приморан да абдицира, Исаија је доживео прави тријумф. До-

---

[1] Ibid. 519–521.

[2] Greg. I, 297–303; Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, I, ed. L. Schopeni, Bonnae 1828, 257–267 (у даљем тексту: Cant.). Cf. A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282–1328*, Cambridge (Mass) 1972, 296.

стојанствен у доследности и беспрекорној честитости, дочекао је пуну сатисфакцију за увреду коју му је нанео стари цар. Према наређењу самог Андроника III, по њега је у манастир светог Георгија дошла царска кочија да га избави из изгнанства и свечано врати на патријаршијску столицу. Уз пут је, праћен не само од епископа и осталих црквених великодостојника него и од шароликог престоничког живља, дочекиван са бурним одобравањем.[1]

Сличан пример срећемо и на самом почетку друге половине XIV века, када је василевс Јован VI Кантакузин (1347–1354), најистакнутија личност оновремене Византије, покушао да потисне актуелну династију Палеолога тако што би сина Матију најпре прогласио, а потом и крунисао за цара. Његов зет и легитимни наследник трона Јован V Палеолог (1341–1391) налазио се тада у Солуну, другом граду Царства. Кантакузин је при том био свестан да је у читавом том подухвату кључну улогу требало да одигра патријарх Калист (1350–1353, 1355–1363), али је истовремено могао наслути да то неће ићи сасвим глатко. Пријатељство Јована V Палеолога и поглавара цариградске патријаршије, с једне, и непоткупљивост некадашњег атонског калуђера, с друге стране, нису могли бити поколебани ни општепознатом чињеницом да је главни црквени великодостојник своје постављење дуговао управо старијем василевсу. Кантакузинове слутње су се ускоро обистиниле. Он је лично посетио Калиста и предочио му своје намере желећи да чује његово мишљење. Обазриви патријарх, који је у ствари био против тога да се Матија Кантакузин крунише за цара а Јован V Палеолог уклони са престола, сматрајући то чином насиља и безакоња, одложио је свој одговор за три дана, али се у договорено време није појавио на двору, чиме је недвосмислено изразио свој став.[2] Потом се повукао у манастир светог Атанасија где је становао, док је патријаршијску канцеларију преселио у оближњи манастир светог Маманта. Тиме је Јовану VI Кантакузину ставио до знања јасно, без могућности било каквог преиначења, да ће се одрећи патријаршијске столице уколико Матија Кантакузин буде проглашен за цара.[3] Свој повратак у просторије патријаршије и на двор чак је условљавао заклетвом којом је старији василевс требало да се обавеже да сина првенца неће крунисати. Због оваквог Калистовог става Јован VI Кантакузин морао је да иступи крајње оштро, у ствари да изведе неку врсту „државног

1 Greg. I, 424–425. Cf. D. Nicol, *Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*, London 1993², 161.

2 Cant. III, 257.

3 Greg. III, 188; Cant. III, 259. Cf. A. Failler, *La déposition du patriarche Calliste Ier (1353)*, Revue des études byzantines 31 (1973) 5–163.

удара" којим је требало да се свргне династија Палеолога и уместо ње на византијском престолу учврсти нова владарска породица – Кантакузина. Стари цар је у другој половини априла 1353. године остварио своју намеру и сина Матију прогласио за василевса. Ни покушај да посебна делегација, по наређењу самог цара, позове духовног поглавара да се врати у патријаршију није имао никаквог успеха. Тако је цариградски првосвештеник од априла до средине августа 1353. године, дакле око четири месеца, провео у некој врсти добровољног азила. Када су га нови Кантакузинови изасланици – била је реч о искључиво духовним лицима – поново посетили са позивом да прекине са „изгнанством", он је, срдит због непрестаног наваљивања, запретио да ће анатемисати свакога ко на њега буде вршио притисак да се врати у патријаршију. У помањкању других аргумената Јован Кантакузин се одлучио на последњи корак који је до тада настојао да избегне: сазвао је сабор који је 14. августа 1353. године са положаја уклонио непокорног патријарха.[1] Међутим, после нешто више од годину дана Јован VI Кантакузин био је приморан да абдицира и да се замонаши, док је Калист поново сео на катедру васељенског патријарха у Цариграду.

Колико су патријарси учествовали у вођењу спољне политике? На ово питање није могуће дати једноставан и одлучан одговор. То је умногоме зависило од односа цар–патријарх, с једне, и интелектуалног профила првосвештеника, с друге стране. Јер, било је патријараха загледаних једино у Бога и паству, који нису исказивали никакав афинитет према утицају на спољну политику Царства. Међутим, има случајева у којима су цариградски првосвештеници имали удела у обликовању те политике. Тако је патријарх Исаија саветовао василевсу Андронику II Палеологу како да помогне византијском граду Филаделфији којег су двадесетих година XIV века опседали Турци. Опсада је трајала готово годину и по дана. У скоро безизлазној ситуацији и свестан ромејске војничке инфериорности у односу на Турке Андроник II се одлучио на готово очајнички корак. Послушао је савет патријарха Исаије и 1324. тамо послао Алексија Филантропина, слепог и већ заборављеног старца, који је тридесетак година раније успешно ратовао против Турака, а онда узурпирао престо и био ослепљен.[2] Чудо се ипак догодило: без новца и довољно војске, али са угледом који је међу Турцима у Анадолији прерастао у праву легенду, прослављени војсковођа је спасао ромејски град. Мимо свих

---

[1] Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332–1391),* Београд 1993, 232–234 са навођењем извора и релевантне литературе.

[2] Greg. I, 360 sq.

очекивања, на сам помен имена Алексија Филантропина, исламски ратници су подигли опсаду Филаделфије.[1] Тако је ова тврђава са задивљујућом жилавошћу наставила да пружа отпор турским освајачима још читав низ десетлећа, остајући последње упориште Византије на малоазијском тлу.

Познато је да је патријарх Нил (1380–1388) признао цару Јовану V Палеологу право мешања у црквене послове, укључујући и избор патријарха, што је затим потврдио и патријаршијски синод.[2] Привилегију о којој је реч василевс Манојло II Палеолог (1391–1425) користио је у два наврата. Први пут се то десило 1403. године, приликом поновног устоличења патријарха Матеја I (1397–1410). Овде треба указати на чињеницу да је још приликом првог избора, године 1397., Матеј, кога је штитио Манојлов ауторитет, био оспораван као недовољно подобна личност за византијског архипастира. Када је 1399. године автократор кретао на Запад, сматрао је за сходно да са собом поведе Макарија из Анкире, једног од најгласнијих патријархових противника. Али, у Манојловом одсуству, на злосрећног Матеја су се обрушили остали архијереји, као и Јован VII Палеолог, царев синовац који је замењивао одсутног василевса, па је био смењен. Међутим, Манојло II Палеолог, који се није либио да користи и извесне методе присиле, одмах по повратку је успео да натера прелате да Матеја поново прихвате за цариградског првосвештеника. Узалуд је била и чињеница да ниједан митрополит није подржавао Матеја. Догодило се то 14. јуна 1403. године, само пет дана по Манојловом повратку са вишегодишњег путовања по западној Европи. Образложење за овакав царев поступак нађено је у околности да је Јован VII тобоже прекорачио своја савладарска овлашћења. Штавише, његов гест је био осуђен на патријаршијском синоду 1409. године.[3]

Други пут је Манојло II искористио своје законско право 1416. године, када је његовим настојањем за новог патријарха био изабран Јосиф II (1416–1439), дотадашњи митрополит Ефеса, по образовању просечан теолог али веома послушан духовник.[4] С друге стране, Јован VIII Палеолог (1425–1448) године 1440. није искористио своје право да између три предложена кандидата одабере једног по сопственом нахође-

---

1 Р. Радић, *Византијски војсковођа Алексије Филантропин*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 97–109.

2 V. Laurent, *Les droits de l'emepereur en matière ecclésiastique, L'accord de 1380–1382*, Revue des études byzantines 13 (1955) 5–20.

3 И. Ђурић, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога (1392–1448)*, Београд 1984, 130–131.

4 J. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, New Jersey 1969, 323 n. 42.

њу него је прибегао другом, знатно ређем начину бирања, по коме би се на цедуљама написала имена два кандидата а онда би извлачењем једне од њих прочитано име новог патријарха. Избор је тако препуштен „божјој вољи", и – изабран је униониста Митрофан. Занимљиво је да је Силвестар Сиропул, духовник и члан византијске делегације на сабору у Ферари и Фиренци (1438–1439), оптуживао унионисте да су на оба папирића написали исто име, чиме су изборе фалсификовали.[1] Међутим, такве оптужбе су остале у равни клеветања.[2]

Уопште, у доба Палеолога, последње византијске династије, када је Царство било у фази вртоглавог опадања, значај цркве у Византији и даље расте. У вези с тим ваља поменути да византијски живот добија све изразитије црквено обележје. Штавише, црква долази у ситуацију да брани интересе државе која лагано тоне у мутне воде историје. Најбољи пример за то јесте писмо које је васељенски патријарх Антоније IV (1389–1390, 1391–1397) упутио у Русију на измаку XIV века. Било је то време када је Византијско царство, које је некада носило ореол светске империје и распростирало се на три континента – Азији, Европи и Африци – постало држава другог реда на делу источног Средоземља. Да невоља буде потпуна, византијски цар, који је некада био господар хришћанске васељене, сада је увршћен у вазале османског султана.[3] Чак ни Московска Русија, дакле део словенског света којем је иначе био својствен одређени конзервативизам, није више хтела да сматра турског вазала за наследника Константина Великог и поглавара православне васељене. Стога је велики кнез Василије I (1389–1425), син победиоца Татара Димитрија Донског (1359–1389), наредио да се име византијског цара више не спомиње у руским црквама, рекавши: „Ми имамо цркву, али цара немамо". У врховна права цариградске цркве Василије I није дирао, али супрематију византијског цара московски велики кнез, чија је снага нагло расла, није више хтео да призна.

Са византијске стране протест није изостао. Реч, међутим, није узео цар већ цариградски патријарх. Као што се некада византијска црква у односима са спољним светом ослањала на ауторитет моћне државе, тако је сада цариградски патријарх својим угледом подупирао опалу репутацију византијске царске власти. Улоге су се промениле: није више држава бранила цркву већ црква државу.[4] „Ни-

---

1 Les „Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439), éd. par V. Laurent, Paris 1971, 552.

2 Ђурић, *Сумрак Византије*, 364 н. 39.

3 G. Ostrogorsky, *Byzance, État tributaire de l'Empire turc*, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 49–58 (*Сабрана дела* III, Београд 1970, 377–389).

4 Остогорски, *Историја*, 512–513.

је то нимало лепо, сине", са очинским прекором пише патријарх Антоније IV великом кнезу Василију Димитријевичу, „кад кажеш: ми имамо цркву а цара немамо. Немогуће је да хришћани имају цркву, а да немају цара. Царство и црква су једно и никако се не могу одвојити једно од другог. Чуј шта каже апостол Петар у својој првој посланици, Бога се бој, цара поштуј'. Он није рекао ‚цареве' да не би неко помислио на тобожње цареве појединих народа, већ је рекао ‚цара' да би тиме показао да постоји само један цар на свету... Што су, пак, неки други хришћани присвојили себи назив цара, то се догодило против природе и закона, тиранијом и насиљем. Јер, који то оци, који сабори, које канонске одредбе говоре о тим царевима? Они свуда и свагда гласно говоре само о једном цару, чији закони, наредбе и прописи важе у целом свету, кога свуда и једино спомињу хришћани".[1]

Упркос чињеници да се у новије време на писмо Антонија IV и оновремене прилике у руским земљама гледа донекле различито,[2] остаје оцена да је у знаменитој епистоли на узоран начин исказана византијска доктрина о универзалности ромејског царства. Како је занимљиво приметио један проницљиви зналац, улога цркве у оквиру политичке ортодоксије била је већа од улоге цара, чак и када је неки моћни василевс могао да постигне да за неколико година ове чињенице падну у заборав.[3] И, напослетку, треба се подсетити да је византијска држава престала да постоји пре више од пет векова, а цариградска патријаршија постоји и данас, додуше са незнатном паством и ни изблиза онаква каква је била у горда времена византијске моћи, али са ауром најугледније православне цркве.

[Саопштење са научног скупа *Две хиљаде ӣодина хришћансшва – духовносш, кулшура и исшорија,* који је у оквиру манифестације „Дани српскога духовног преображења" одржан у манастиру Манасија (Деспотовац) 21. и 22. августа 2000. године]

---

1 F. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, II, Vindobonae 1872, № CCCCXLVII, 188–192; *Les régestes des actes du patriarcat de Constantinople, Vol. I, Les actes des patriarches, Fasc. VI, Les régestes de 1377 à 1410*, par J. Darrouzès, Paris 1979, № 2931, 210–212. Уп. Острогорски, *Исшорија*, 513.

2 J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, Cambridge 1981, 254–256; Д. Оболенски, *Шесш визаншијских йоршреша*, Београд 1991, 195–197.

3 Х.-Г. Бек, *Визаншијски миленијум*, прев. Р. Козић, Београд – Бања Лука 1998, 133.

ГЛАВА ЧЕТРНАЕСТА

ГЕОРГИЈЕ АКРОПОЛИТ И СРБИ

Део српског етничког корпуса који је настањивао стешњени простор долине Ибра и стога није имао никакве ближе додире са Византијским царством дуго се налазио и ван видокруга ромејских људи од пера – историчара, беседника или хроничара. Нешто више података византијски аутори доносе о Србима који су настањивали приобални појас и залеђе већег дела источног Јадрана. Међутим, на самом крају XI столећа, када Срби из ибарске долине искорачују на простор Косова – пре свега радило се о сукобима које је рашки жупан Вукан имао са Ромејима 1091, 1093. и 1094. године – они постепено улазе у жижу интересовања византијских историчара. Најпре је реч о делу *Алексијада* учене принцезе Ане Комнине која, додуше релативно сажето, региструје поменута ратовања.[1] У XII столећу, готово из деценије у деценију, а поготово средином истог века, када рашки велики жупани ступају на европску политичку позорницу у оквиру сложених и замршених европских сучељавања, сврставајући се на страну противника Ромеја, расте занимање византијских историчара за Србе. Најбоље сведочанство за изречену оцену јесте обиље вести о Србима у делима двојице византијских историчара XII века – Јована Кинама и Никите Хонијата.[2]

---

[1] Anne Comnène: Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081–1118), éd. B. Leib, II, Paris 1943, 147 sq. Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, Београд 1966, 384–389 (Б. Крекић).

[2] Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 10 sq.; Nicetae Choniatae Historia, ed. J.A. van Dieten, Berolini 1975, 16 sq. Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, Београд 1971, 1–105, 107–171 (J. Калић – Н. Радошевић).

С друге стране, вести византијских писаца последњих деценија XIII и прве половине XIV века – историчари Георгије Пахимер, Нићифор Григора и цар–писац Јован Кантакузин – такође су веома исцрпне о Србима и, могло би се рећи, још подробније него њихових претходника из XII столећа.[1] Извесну осеку у вестима византијских писаца у раздобљу од XII до XIV века чине једино вести за прву половину XIII столећа. Наравно, то није било случајно. Реч је о историјском делу Георгија Акрополита, које обухвата раздобље од 1203. до 1261. године.

Знаменити ромејски писац, политичар и научник, Георгије Акрополит је у трећој четвртини XIII столећа са пуно разлога словио за водећег интелектуалца византијског света. Рођен 1217. у Цариграду, али у оном у којем су господарили Латини, Акрополит је као шеснаестогодишњак прешао у Никеју – тада истинску метрополу раздробљеног византијског света – на двор цара Јована III Дуке Ватаца (1221–1254).[2] Ту се најпре школовао код чувеног ретора Теодора Хексаптерига, а после његове смрти (око 1236. године) заједно са другим даровитим вршњацима – међу којима се налазио и царев син и потоњи василевс Теодор II Ласкарис (1254–1258) – у дворској школи код знаменитог филозофа Нићифора Влемида. Када су године учења прошле, Георгије Акрополит је започео политичку каријеру која је, уз извесне прекиде, потрајала скоро четири деценије. Био је емисар никејског двора у неколико важних мисија, заповедник европских поседа Никејског царства, затим и секретар василевса Михаила VIII Палеолога (1259–1282), обновитеља Византијског царства. У царево име је 1274. потписао знамениту Лионску унију, која је требало да помири располућени хришћански Исток и хришћански Запад. Као и његов господар Михаило VIII, Георгије Акрополит се упокојио 1282. године и, допуштено је претпоставити, на тај начин избегао тужну судбину присталица уније према којима је нови цар Андроник II Палеолог (1282–1328) наступао с изразитом конфесионалном искључивошћу и прилично сурово.

За нашу тему није без значаја указати на једну важну промену у византијској државно-правној идеологији до које је дошло после неочекиваног скретања учесника Четвртог крсташког рата и катастрофе

---

1 Georges Pachymérès relations historiques, éd. A. Failler, I, Paris 1984, 209 et passim; Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen – I. Bekker, I, Bonnae 1829, 115 et passim; Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, ed. L. Schopeni, I, Bonnae 1828, 35 et passim. Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986, 1–62 (Љ. Максимовић), 145–296, 297–575 (С. Ћирковић – Б. Ферјанчић).

2 За основне податке о животу, политичкој и научној каријери Георгија Акрополита в. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Lietaratur der Byzantiner*, I, München 1978, 442–447; П.И. Жаворонков, *Некоторые аспекты мировоззрения Георгия Акрополита*, Византийский временник 47 (1986) 125–133.

Византије 1204. године. Наиме, како се полако прибирао срушени византијски свет тако долази и до својеврсне еволуције некадашње ромејске идеје оличене у синтагми ***imperium universale***, према којој Византијска империја полаже неприкосновено право на универзалну власт над читавом хришћанском васељеном.[1] Модерни истраживачи су у највећој мери сагласни у оцени да 1204. година обележава крај Византије као универзалног царства.[2] С друге стране, у измењеним политичким приликама прве половине XIII века расте свест о духовној вертикали која повезује Византинце и Грке, то јест античке Хелене.[3] Отуда, теорију ***imperium universale*** смењује нова теорија сажета у појму ***imperium unicum***. Истина, ова друга се рађа врло постепено и такорећи стидљиво, али је присутна у погледима Георгија Акрополита.

Када се говори о вестима које је Акрополит донео о Србима мора се признати да је њихов број сасвим мали и да је повезан с краљем Стефаном Урошем I (1243–1276). Никејски великодостојник истиче да је крајем педесетих година XIII столећа српски владар склопио савез са деспотом Михаилом II Анђелом (1230–1268), господарем Епира, тај савез је био уперен против Никејског царства.[4] Реч је заправо о стварању једне веома широке антиникејске коалиције у коју су касније ушли и поједини латински владари, као што су Манфред Хоенштауфовац, краљ Сицилије и Напуља (1258–1266), и ахајски кнез Виљем II Вилардуен (1246–1278).[5] Иначе, после освајачких подухвата василевса Јована III Дуке Ватаца Никејско царство и Србија постали су непосредни суседи. Архонт Срба, како бележи Георгије Акрополит, послао је против ромејских земаља војску од хиљаду људи.[6] Краљеви одреди прошли су Кичево и почели да пустоше околину Прилепа. У близини овога града налазио се скутерије Ксилеас, један од заповедника никејске војске, према Акрополитовим речима човек невичан војним стварима и без икаквог ратничког искуства.[7] Штавише, никејски писац се није либио да на рачун реченог Ксилеа-

---

1 S. Brezeanu, *La fonction de l'idée d'*imperium unicum *chez les byzantins de la première moitié du XIIIe siècle*, Revue des Etudes Sud-Est Européennes16 (1978) 57–64.

2 H. Arveler, *Politička ideologija Vizantijskog carstva*, prev. B. Bojović, Beograd 1988, 115.

3 M. Angold, *Byzantine 'Nationalism' and the Nicaean Empire*, Byzantine and Modern Greek Studies 1 (1975) 49–70 са навођењем дотадашње релевантне литературе; P. Gunaridis, *„Grecs", „Hellènes" et „Romains" dans l'état de Nicée*, Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο, I, Rethymno 1986, 248–257.

4 Georgii Acropolitae Opera, I, ed. A. Heisenberg, corr. P. Wirth, Stuttgart 1978, 142 (у даљем тексту Acrop.).

5 D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, 175–182; D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282: A Study in Byzantine-Latin relations*, Cambridge Mass., 1959 (reprint Hamden 1973), 47–59.

6 Acrop. 145.

7 Ibid.

са, на другом месту у своме историјском спису, направи прилично грубу и увредљиву шалу. Послуживши се игром речи – иначе омиљеним књижевним маниром византијских аутора – Георгије Акрополит у духу древне латинске максиме *Nomen est omen* наглашава како је скутерије Ксилеас био налик дрвету, односно цепаници или пању (грчки ξύλον = дрво, слично презимену никејског војсковође – Ξυλέας – Ксилеас).[1]

Када је сазнао за упад Срба и видео да њихова војска свуд наоколо пљачка и пали, никејски заповедник пустио је своје људе да их слободно нападну. Акрополит наглашава да скутерије Ксилеас није имао ни уходе да би издалека дознао о кретању непријатеља, нити је умео правилно да распореди војску. Дакле, дозволио је да свако напада Србе како хоће. На тај начин су се поједини војници издвојили из бојног реда и сукобили с бројнијим непријатељима. Исход овог неспретног војног маневра био је жалостан по Никејце: део војника је пао као жртва мача, а други су ухваћени живи и одведени везани. Касније је и сам скутерије Ксилеас са преосталим ратницима кренуо против Срба, али се једва спасао и са остатком војске, бежећи испред непријатеља који га је следио, склонио у брда и тешко приступачне камените пределе.[2] Георгије Акрополит, у то време намесник европских поседа Никејског царства, истиче да се одред који се налазио близу Прилепа расуо „и ми смо се опет закључали у град Прилеп и били смо као у затвору".[3] Дакле, у току акције коју су предузели 1257. године, Срби су запоселе Кичево и дошли надомак Прилепа. Из непознатих разлога, међутим, Акрополит прећуткује да су Срби тада запоселе и Скопље.[4] Истовремено, ваља упозорити да чете српског краља овом приликом нису заузеле Прилеп, како је почев од Константина Јиречека,

---

1 Ibid. 139.

2 Ibid. 146.

3 Ibid.

4 О српској власти у Скопљу 1257. године сазнајемо из знатно касније повеље краља Милутина (1282–1321) манастиру светог Ђорђа код Скопља из 1300. године. У њој је остало записано да је краљ Стефан Урош I манастиру Хиландару поклонио келију свете Петке у селу Тморане недалеко од Скопља, коју је за владе бугарског цара Јована II Асена (1218–1241) Хиландару поклонио протосеваст Прибо. Манастир је касније изгубио келију, када „Скопље беше одступило од нашег краљевства". В. Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик Српске краљевске академије 3 (1890) 12–13; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 391–393; Л. Славева, *Грамота на крал Милутин за келијата св. Петка во с. Тморане*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I, Скопје 1975, 251–260. Уп. Р. Грујић, *Протосеваст Прибо, властелин у скопској области прве половине XIII века*, Гласник Скопског научног друштва 12 (1933) 269–271; *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 350 (С. Ћирковић).

сматрала наша старија историографија.[1] Подаци о догађајима из 1257. године углавном су све што никејски историчар доноси о Србима.

Постоје најмање два разлога зашто су вести Георгија Акрополита о Србима тако оскудне. Први, важнији разлог, проистиче из сасвим измењене геополитичке слике југоисточног дела Балканског полуострва после 1204. године.[2] У новој констелацији политичких снага савремени историчар Акрополит помно прати односе у четвороуглу Никејско царство – Епирска држава – Латинско царство – Друго бугарско царство. У таквом распореду Србија за једног Никејца остаје сасвим по страни. Осим неколико последњих година свога постојања, Никејско царство није ни имало заједничку границу са српским земљама. Из тих разлога намах постаје јасно зашто Георгије Акрополит пише врло мало о Србима. Други разлог који објашњава оскудност Акрополитових вести о српској историји односи се на једноставну чињеницу да је обим његовог списа невелик. Наиме, ако се упореди захват Акрополитовог дела са опсегом историја његових претходника, Никите Хонијата, на пример, и потоњих аутора Георгија Пахимера, Нићифора Григоре или Јована Кантакузина, упадљиво је да је у односу на волуминозне саставе ових других, оно знатно мање. Отуда се намеће и претпоставка да је текст који је дошао до наших дана заправо краћа верзија Акрополитовог састава, а да је шира редакција по свој прилици заувек изгубљена. Ипак, мора се нагласити да невелики опсег нимало не умањује драгоценост података које доноси историчар Никејског царства.

Појединости српског похода из 1257. године више пута су коментарисане у науци и пре десетак година беспрекорно је изведена њихова анализа.[3] Овога пута, међутим, Акрополитове податке оставићемо по страни, а указаћемо на оцену коју о Србима изриче никејски писац. Он, наиме, вели да је реч о роду вероломном коме су непозната осећања благодарности према онима који су му учинили добро и који је спреман да због некакве мале користи одбаци и изгази пехар пријатељства.[4] Наравно, изречена оцена веома је неповољна. Ради се о вероломству, с једне, и незахвалности, с друге стра-

---

1 К. Јиречек, *Историја Срба* I, Београд 1952 (репринт 1978), 181.

2 За основна обавештења о приликама у ромејском свету после рушења Византијског царства в. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 396 сл.

3 Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261)*, Зборник радова Византолошког института 27–28 (1989) 103–148, посебно 141–143.

4 Acrop. 145. П.И. Жаворонков, *Болгария и болгары в изображении никейских авторов: традиция и трансформация взглядов*, Studies on the Slavo-byzantine and West-european Middle Ages (In memoriam Ivan Dujčev), Sofia 1988, 77 очигледно омашкомречене особине које је Георгије Акрополит изрекао о Србима приписује Бугарима. Такође в. П. Ангелов, *България и българите в представите на византийците (VII–XIV век)*, София 1999, 7 сл.

не, особинама које су средњовековни људи сматрали сасвим недостојним.

Погледајмо шта историчар Никејског царства Георгије Акрополит у свом историјском спису казује о другим народима. Додуше, таквих оцена нема много, али су оне углавном негативне: за Латине бележи да нису сувише истрајни у условима који су својствени војним походима, за Бугаре вели да су чобани и свињари, да су варвари и, такође, да су вероломни.[1] Дакле, Георгије Акрополит и за Бугаре каже да се не придржавају заклетвених споразума. Уопште, византијски писци су склони да другим народима приписују вероломство и непоштовање утаначених договора. То иде чак дотле да на неки начин поприма обележја општег места. Тако су позновизантијски писци Нићифор Григора и Георгије Сфранцис, на пример, нарочито склони да Албанцима приписују непоштовање договора и кршење заклетвених обавеза.[2]

С друге пак стране, и Византинци се неретко оптужују управо за вероломство и непридржавање дате речи. Ова оцена о Грцима, односно Византинцима, пре свега у латинском свету, има дугу традицију чији почеци сежу у античка времена. „Graeca fides – nulla fides (Грчка вера – никаква вера)" Ово је реченица из *Магареће комедије,* коју је на прелазу из III у II век пре наше ере, написао римски комедиограф Тит Макције Плаут.[3] Изречена опаска се примењује када неко не држи реч, а по томе су, бар према мишљењу Латина, Грци били познати. Није на одмет нагласити да је Плаутова литерарна жаока пратила латинске представе о Хеленима и у следећа два миленијума. Тако, на пример, о Византинцима у X столећу пише Лиутпранд од Кремоне, чувени изасланик цара Отона I Великог (962–973) који дословце упозорава: „Не веруј Грцима јер они живе само да издају".[4] Француски великодостојник Жофруа Вилардуен, учесник Четвртог крсташког рата, између осталог, посебно истрајава на склоности Византинаца вероломству и издаји.[5] Слично мишљење деле и други западни писци. Чак и у службеном документу, писму које је латински цар Хенрих I Фландријски (1206–1216) упутио папи Инођентију III

---

[1] Acrop. 27 (Латини); 23–24, 60, 114 (Бугари). Неопходно је нагласити да се изречена оцена о вероломству Бугара (Acrop. 60) заправо односи на њиховог цара Јована II Асена.

[2] Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen – I. Bekker, I, Bonnae 1829, 544–545; Giorgio Sfranze, Cronaca, a cura di R. Maisano, Roma 1990, 154.

[3] Plaut, Asinaria, 199.

[4] Liutprandi antapodosis, Liutprandi opera, ed. J. Becker, Hannover – Leipzig 1915, 206–207.

[5] G. Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, éd. E. Faral, II, Paris 1973, № 211, 10; № 333, 142. Уп. Р. Радић, *Страх у позној Византији, 1180–1453*, I, Београд 2000, 37–38.

(1198–1216), остало је записано: „Догодило се да су Грци, за које се показало да су, према вероломству које им је урођено, после сваке заклетве и јемства склони издаји ... отворено подигли устанак који су и раније смишљали“.[1]

Изнетим подацима, наравно, ни у ком случају не желимо да оповргнемо неповољну оцену коју је Акрополит изрекао о Србима, па чак ни да је релативизујемо. Једино желимо да подсетимо да су сличне дисквалификације ромејски аутори приписивали и другима народима. Најшире гледано, реч је о добро познатом ставу Византинаца који су углавном презирали све народе, без обзира да ли се ради о Францима, Арабљанима, Немцима или Турцима. Такав охол став није променила ни чињеница да је у идеолошком смислу негдашњи византијски ***imerium universale*** преиначен у ***imperium unicum***.

Наравно, ниподаштавања и потцењивања нису били поштеђени ни најближи суседи Византије на Балканском полуострву – Бугари и Срби. Ваља нагласити да такав разметљив и охол став према својим јужнословенским суседима Византинци почињу да напуштају тек после битке на Марици 1371. године. Некако у то време поједини Ромеји – разочарани латинофил Димитрије Кидон пре свега – почели су да увиђају да им њихови православни суседи можда могу бити од некакве користи пред наступајућим Турцима.[2] Отуда ромејски писци XV века о Србима и Бугарима пишу сасвим другачије, као о блиским православним народима којима прети заједничка опасност од Османлија. У њиховим вестима нема ни трага некадашње ромејске надмености и презира, која би, додајмо, у жалосним приликама прве половине XV столећа, била заиста сасвим неумесна.

[Саопштење на научном скупу „Краљ Владислав и Србија XIII века“, одржаном у Пријепољу 15. и 16. новембра 2000. године]

---

1 Ово писмо било је публиковано у више наврата, а ми смо користили текст објављен у књизи *Латински извори за българската история* III (Извори за българската история XII), София 1965, 365–368 (М. Войнов). Уп. Ф. Успенски, *Историја Византијског царства* III, Београд 2000, 375.

2 Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 137–139 (Сабрана дела IV, *Византија и Словени*, Београд 1970, 603–605)

ГЛАВА ПЕТНАЕСТА

СРЕДЊЕВЕКОВНИ ПИСЦИ И БРОЈКЕ*

НЕКОЛИКО ПРИМЕРА

„Numero deus impari gaudet"
„Бог се радује непарном броју"
(Вергилије, *Изабране песме* VIII, 75)

Бројеви су играли важну улогу у средњовековној хришћанској литератури, али се та чињеница не може сматрати особеношћу средњовековља већ је превасходно реч о наставку древних античких традиција. Добро је знано да су још Питагора и његова школа утемељили мистику бројева, која је и касније, у неоплатонској филозофији,[1] заузимала посебно место. Уопште, мистика бројева је од најстаријих времена била саставни део фолклора многих народа. Штавише, поједини истраживачи су склони да верују да је свака етничка група имала своје омиљене бројеве.[2]

Када је реч о хришћанској цивилизацији, ваља нагласити да су поједини бројеви које можемо означити као „библијске" – на пример 3, 4, 7, 12, 40 – међу верујућим у Исуса Христа имали огроман ауторитет.[3] Наравно, и Византинци, као припадници хришћанске васеље-

* Овај мали прилог је само својеврстан увод, нека врста пробног камена, за једно опсежније истраживање под радним насловом „ВИЗАНТИЈСКИ ПИСЦИ И БРОЈКЕ", или чак „ВИЗАНТИНЦИ И БРОЈКЕ", које заједнички планирамо да урадимо колега Душан Кораћ и ја. Наравно, у почетној фази рада нисмо у стању да проценимо ни колико ће истраживање да траје, ни колики ће бити обим текста у који ће оно бити уобличено. За ову прилику сам одабрао само неколико разноврсних примера који указују на путеве којима ће се кретати наше проучавање. Изнесени примери само отварају проблем, па ће изостати уобичајени чврсти закључци.

1 M. Gika, *Filozofija i mistika broja*, prev. B. Šešelja, Novi Sad 1987, 3 sl.; D. J. O'Meara, *New Fragments from Iamblichus' Collection of Pythagorean Doctrines*, American Journal of Philology 102 (1981) 26–40.

2 R.M. Meyer, *Die altgermanische Poesie nach ihrer formelhaften Elementen beschrieben*, 1889 (недоступно) Цитирано према: Д. Петканова, *Значението на числата в старобългарската литература*, Старобългарска литература 13 (1983) 12 нап. 1.

3 E. Reiss, *Number Symbolism and Medieval Literature*, Medievalia et Humanistica N.S. 1 (1970) 161–174.

не, давали су нарочито значење, каткад мистично или магично, разним бројевима. У том смислу број један је био особен – један Бог, један космос, један цар. И број два је собом носио посебна значења – две природе у Исусу Христу, на пример. Ништа мање важан није био ни број три – свето тројство, хијерархија анђела подељена је у три реда, Исус Христос је три дана лежао у гробу, приликом крштења се три пута зарања.

У вези с бројем три и светим тројством позната је епизода из средњовизантијске историје када су трупе теме Анатолика отворено устале против покушаја василевса Константина IV (668–685) да потисне своју млађу браћу Ираклија и Тиберија и одузме им царска права која су имали за живота њиховог оца Констанса II (641–668). Побуњени војници су свој захтев изнели речима пуним хришћанског мистицизма: „Ми верујемо у Тројицу (дакле, Бога–оца, сина Исуса Христа и Светог духа) и желимо да тројица носе царску круну".[1] Византијски полихистор Теодор Метохит наглашава да су бројеви основа сваке ствари и да без математике не би било ни васељене.[2]

Осим поменутих, своја специфична значења имали су још неки бројеви. Тако, на пример, број четири је означавао основне елементе од којих се састоји свет и кардиналне врлине, док је број седам изражавао савршенство, седам вештина, на пример. С друге стране, број осам – као куб броја два – био је идеалан број.[3]

Када се говори о односу средњовековних писаца према бројевима, једно занимљиво питање могло би да се односи на број књига у њиховим списима. Тако је Василије Велики своју чувену литургију устројио у три дела. Презвитер Козма, старобугарски писац друге половине X века истрајава на чињеници да то није било случајно него да му је тако наредио Свети дух.[4] Знаменити спис *Извор знања*, изашао из пера Јована Дамаскина, такође се састоји из три дела. На другој страни, Евсевије из Цезареје своју *Црквену историју* поделио је у десет, док је животопис Константина Великог саставио у четири књиге. Цар–писац Јован VI Кантакузин (1347–1354) свој историјски спис у виду мемоара такође је написао у четири књиге. Никола

---

1 Theophanis Chronographia, rec. *C. de Boor*, I, Lipsiae 1883, 352. Уп. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 142.

2 R. Guilland, *Les Poésies inédites de Théodore Métochite*, Byzantion 3 (1926) 290. Cf. J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos. Homme d'Etat et humaniste byzantin (ca. 1250/1255–1327)*, Paris 1959, 160; *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986, 72 (*И. Ђурић*)

3 *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, III, New York – Oxford 1991, 1502 (A. Kazhdan – A. Cutler).

4 Петканова, *нав. дело*, 13.

Кавасила, богослов из XIV века, саставио је дело *Живот у Христу* у седам књига.

Речено је да су 4 и 7 библијски бројеви. Највећи византијски историчар, Прокопије из Цезареје, написао је своју *Историју ратова* у осам књига. Првобитно је његов спис садржавао седам, али му је нешто касније била придодата и осма, „шарена" књига. Познато је да је Тукидид, Прокопијев литерарни узор, своју *Историју пелопонеских ратова* – која је додуше остала недовршена – написао у осам књига. Тешко је категорички утврдити да ли се византијски писац и на овом плану – дакле по броју књига у својој *Историји ратова* – угледао на највећег историчара античког света или није. Како било, оба су броја – и седам и осам – имали особено значење код Византинаца.

Данашњи истраживачи сматрају да је у оно време владала прилично велика произвољност и неодређеност у свему што је требало изразити количинским показатељима, без обзира да ли се радило о мерама за тежину или површину, бројном стању људи или датумима и било каквим сличним проценама. С друге стране, овде се испољавао посебан однос према броју: средњовековни људи су били склони да у њему у првом реду виде не меру за рачунање него израз божанске хармоније која влада светом, магично средство.[1]

Међутим, оцену да је произвољност у изражавању датума била својствена средњовековним људима ипак не можемо апсолутизовати. На срећу пре свега медиевиста, постојали су историчари и хроничари чија је прецизност каткад попримала обележја правог цепидлачења. Такав је, на пример, био византијски великодостојник и писац Георгије Сфранцис, хроничар последњих Палеолога. За њега се не би могло рећи да је био велики историчар, као његов млађи савременик Лаоник Халкокондил, на пример, али су многобројне прецизне временске одреднице похрањене у његовим мемоарима помогле да се разреше различите хронолошке недоумице из касно- -византијске историје. Георгије Сфранцис, на пример, бележи да је василевс Јован VIII Палеолог (1425–1448) преминуо 31. октобра 6967. (1448) и да је живео 56 година, 10 месеци и 15 дана, а био цар 23 године, 3 месеца и 10 дана, док је за последњег византијског владара Константина XI Драгаша Палеолога (1449–1453) записао да је мученички погинуо у доби од 49 година, 3 месеца и 20 дана, а да је владао 4 године, 4 месеца и 24 дана.[2] Оба су податка, треба ли наглашавати, беспрекорно прецизна.

---

1 А. Гуревич, *Категорије средњовековне културе*, прев. с руског Р. Мечанин, Нови Сад 1994, 75.

2 Giorgio Sfranze, Cronaca, a cura di *R. Maisano*, Roma 1990, 100, 134.

Средњовековни људи су поједина растојања изражавали у бројевима дана потребних да се она превале било копном, било морем. Тако се, на пример, у трговачком приручнику фирентинског посленика XIV столећа Франческа Балдучија Пеголотија, својеврсној меркантилној енциклопедији која је крцата подацима и саветима око царина, цена, мерних јединица, мењачких трансакција и сличних обавештења релевантних за промет робе, налази податак да је знаменити „пут свиле", односно северна траса овога гласовитог пута која је била најсигурнија и ишла од Крима до Пекинга, трајала између 259 и 284 дана.[1] Путовање морем од Цариграда до Трапезунта, у зависности од временских прилика и брзине бродова, трајало је негде од осам до деветнаест дана. У једном извору се наводи осам дана, уз напомену да се ради о брзој пловидби.[2] Девет и по дана помиње Идриси,[3] десет дана Нићифор Григора,[4] деветнаест дана Михаило Панарет, хроничар Трапезунтског царства династије Великих Комнина.[5] Шпански путописац Руј Гонзалес Клавихо наводи двадесет два дана рачунајући и заустављања, односно деветнаест дана чистог путовања.[6] Ако су временски услови били идеални путовање, је могло трајати само пет дана,[7] али при крајње неповољним условима и читавих двадесет пет дана.[8]

Посебно је занимљиво разматрати податке које средњовековни писци доносе када је реч о броју ратника у појединим биткама или уопште када се процењује број учесника неких догађаја. Као узоран пример може послужити битка на Косову 15. јуна 1389. године и сасвим различити подаци о броју турских и српских војника који се могу срести у изворима. Коментаришући вести Филипа Мезијера проф. Михаило Динић је сасвим успут изрекао једну начелну и оп-

---

1 F. Balducci Pegolotti, La Pratica della Mercatura, ed. A. Evans (The Mediaeval Academy of America 24), Cambridge Mass. 1936, 21–23. Cf. R.S. Lopez, *European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence of Commercial Documents*, The Journal of Economic History III–2 (1943) 172 n. 27.

2 Сборник источников по истории Трапезундской империи, изд. А. Пападопуло-Керамевс I, Санкт Петербург 1897 (reprint Amsterdam 1965), 135.

3 La géographie d'Edrisi, trad. de l'arabe en. fr. par P.A. Jaubert, II, Paris 1840, 394.

4 Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen – I. Bekker, II, Bonnae 1830, 681.

5 Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ed. O. Lampsidis, Athina 1958, 67.

6 Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403–1406 гг., изд. И. Срезневский, Санкт Петербург 1881 (Variorum Reprints, The Spanish Embassy to Samarkand 1403–1406, London 1971), 114–117.

7 G.I. Bratianu, *Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929, 157.

8 Клавихо, 385. Уп. С.П. Карпов, *Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII–XV вв.*, Москва 1981, 23 нап. 35–36.

шту опаску: „Значајна је вест о броју палих са обе стране. То је најстарија те врсте. Четрдесет хиљада мртвих у боју који није испунио ни читав један дан, то је заиста много, нарочито за средњи век. Косово би било, када би Мезијерови наводи били исправни, један од најкрвавијих сукоба у историји, не само нашој већ и општој. Али срећом, склоност ка претеривању, и то знатном, при одређивању бројне снаге војски несумњиво је утврђена за сва времена и код свих народа. Треба, у то не може бити сумње, снизити губитке које даје Мезијер. За колико? Још једно питање на које данас нема одређеног одговора, а неће га свакако ни бити. Једно се ипак може нагласити: да је постојао утисак да је сукоб био врло крвав и да су губици били отприлике подједнаки код Срба и код Турака, са извесном нијансом на штету последњих".[1] Овако је, дакле, пре шездесет година писао наш угледни медиевиста Михаило Динић, проницљиво и децентно иронично, у једном од својих радова који су се односили на по много чему круцијално питање српске средњовековне историје. Његове зналачке опаске на особит начин отварају занимљиво питање са којим се проучаваоци средњег века неизбежно сусрећу у својим истраживањима.[2]

Међутим, бројке учесника у појединим биткама каткад нарастају до чудовишних размера. Такав пример срећемо у делу баварског ратника и пустолова Јохана Шилтбергера. Познато је да је он као шеснаестогодишњи младић био заробљен у бици код Никопоља на Дунаву 1396. године, када је султан Бајазит I Јилдирим (1389–1402) поразио хришћанске снаге. Потом је у исламском свету провео три деценије, па се тек 1427. вратио у завичај.[3] Његов чувени путопис садржи обиље занимљивих података, а са луцидним смислом за претерано Јохан Шилтбергер бележи да је у бици код Ангоре, 28. јула 1402. године, на страни татарског владара Тамерлана (1370–1405) учествовало милион и шест стотина хиљада људи, док је Бајазит I предводио војску од милион и четири стотине хиљада људи.[4] Покушајмо само да замислимо како се на једном месту, надомак Анкаре, на спарном летњем дану бори три милиона војника. Питање постаје још занимљивије ако се подсе-

---

[1] М. Динић, *Два савременика о боју на Косову*, Глас Српске краљевске академије 182 (1940) 140.

[2] О томе како се посредним путем може доћи до реалне бројке учесника битке на Косову в. S. Ćirković, *O sastavu i snazi Lazarevog tabora na Kosovu*, Vojnoistorijski glasnik, god. XL, br. 2 (1989) 151–166.

[3] О њему v. J.P.A. Van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Tradition in Medieval Travellers' Tales*, II, Istanbul – Leiden 1980, 676 sq.; *Lexikon des Mittelalters*, VII, München–Zürich 1995, 1465–1466 (Ch.K. Neuman).

[4] Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427, Herausgegeben und erläutert von K.F. Neuman, München 1859, 72–73.

тимо да је Јохан Шилтбергер био учесник овог крвавог сукоба и том приликом допао монголског ропства.[1] Нешто касније баварски ратник помиње да је у походу против Кине монголски освајач Тамерлан повео милион и осам стотина хиљада војника.[2]

Када је реч о великим бројевима веома је занимљив податак који износи византијски цар–писац Јован VI Кантакузин (1347–1354). Он бележи да је у првој етапи грађанског рата изгубио: 5 000 говеда, 1 500 коња, 1 000 воловских запрега, 200 камила, 300 мазги, 500 магараца, 50 000 свиња и 70 000 оваца.[3] Бројке које доноси ромејски василевс толико су велике да можда могу да изазову сумњу. Чињеница је, међутим, да је Кантакузин би један од најбогатијих Византинаца прве половине XIV века. С овим податком, који говори о Кантакузиновом богатству, могао би се упоредити један податак из средњовизантијског периода. У *Житију светог Филарета Милостивог*, једног од вођа иконофила у VIII столећу, сазнајемо да је он био веома богат и да је поседовао 600 говеда, 100 пари волова, 800 дивљих коња, 80 коња и мазги за вучу, као и 12 000 оваца.[4] Ипак, Кантакузиново богатство било је знатно веће. Ови подаци се на неки начин могу упоредити и са бројем животиња које су испечене приликом прославе освећења новог храма свете Софије у децембру 537. године. На величанственој светковини, која је попримила обележје општенародног славља, за цариградски пук је наводно испечено 1 000 волова, 6 000 оваца, 600 јелена, 1 000 свиња и око 10 000 комада пернате дивљачи и живине.[5] Према једном новијем истраживању, огра-

---

1 Не треба да чуди што истраживачи који су се бавили битком код Ангоре уопште не узимају у обзир претеране бројке баварског ратника Јохана Шилтбергера када говоре о учесницима супротстављених војски. На пример в. Г. Шкриванић, *Ангорска битка (28. јула 1402)*, Војноисторијски гласник год. XV, бр. 2 (1964) 53–76; K.–P. Matchke, *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Studien zur spätbyzantinischen Geschichte zwischen 1402 und 1422*, Weimar 1981, 9–39. Чак се и податак да је турска војска бројала између 120 и 250 хиљада војника, који је донет у једној Тамерлановој биографији заснованој на изворима (La vie de Tamerlan par Harold Lamb, Traduit de l'anglais par P.–J. Robert, Paris 1931, 223), сматра неодмереним.

2 Schiltberger, 81.

3 Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, ed. L. Schopeni II, Bonnae 1831, 185. Cf. G. Weiss, *Johannes Kantakuzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969, 12, 21; *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, 434 нап. 236 (Б. Ферјанчић).

4 А.А. Васильев, *Житие Филарета Милостиваго*, Известия Русского археологического института в Константинополе 5 (1900) 64; *M.–H. Fourmy – M. Leroy*, La Vie de S. Philarète, Byz. 9 (1934) 113. Уп. Б. Ферјанчић, *Сточарство на поседима светогорских манастира у средњем веку*, Зборник радова Византолошког института 32 (1993) 45 нап. 53.

5 Scriptores originum Constantinopolitanarum, rec. Th. Preger, I, Lipsiae 1901, 104.

ниченом додуше на имања светогорских манастира, дошло се до прорачуна да су византијска сеоска домаћинства у епоси касног средњег века од крупне марве поседовала мало грла. На пример, што се тиче коња њихов број је ретко прелазио једно грло. Број волова је био знатно већи, али су поједина домаћинства углавном поседовала једно до два грла. На другој страни, број крава и магараца износио је између једног и пет грла по домаћинству. У сачуваним изворима, истина ретко, забележена су и већа стада од по десетак крава. Када је реч о ситној стоци, сматра се да су у укупном броју најмање гајене свиње, чија је бројка ретко досезала 20 комада по домаћинству. Што се, пак, оваца и коза тиче, домаћинства светогорских манастира – која су углавном и послужила као истраживачки узорак – гајила су их у знатно већем броју. Тако су, примерице, забележена стада од 100 до 300 грла ове ситне стоке.[1]

И, напослетку, бројке срећемо и у решењима појединих византијских загонетки. Тако, на пример, загонетка о Сунцу гласи:

> Под мојом је командом све што се види,
> чете силне, али без икаквог реда.
> Огањ носим, непобедиво оружје,
> у царску ложницу слободно улазим,
> чак и кад се деси чврсто закључана.
> Име моје од пет слова сачињено,
> има збир што поклапа се с бројем оних
> светих боговидних очева никејских,
> који уз садејство божје у Никеји
> сасекоше безбожнике мачем вере.[2]

Збир вредности свих слова у речи ἥλιος (Сунце) износи 318 (η=8, λ=30, ι=10, ο=70, ς=200, што значи 8+30+10+70+200=318), што је по традицији број светих отаца који су учествовали на Првом васељенском сабору у Никеји 325. године.[3]

[Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10–13. мај 2000., Београд – Крушевац 2002, 335–341]

---

[1] Ферјанчић, *Сшочарсшво*, 124.

[2] *Ч. Миловановић*, *Byzantina ainigmata*. Византијске загонетке, Београд 1986, 91–92, бр. 135.

[3] За објашњење в. Исто, 152. Уп. Р. Радић, *Загонешке као исшоријски извор*, Историјски записи, год. LXXII, бр. 3–4 (1999) 123–135.

ГЛАВА ШЕСНАЕСТА

ВИЗАНТИЈСКИ ЦАРЕВИ И ИСИХАЗАМ

КРАТАК ОСВРТ

Исихазам, најзанимљивији духовни покрет касновизантијског раздобља, око кога су се водиле огорчене и жустре богословске расправе, средином XIV столећа израстао је у најкрупније унутрашње питање Византијског царства.[1] У међувремену – не мимо византијске традиције да се црквена питања, питања догме, често преплићу са неким другим питањима – исихазам је поред религијског попримио како политичка, тако и социјална обележја. Штавише, грађански рат, који је у Византији букнуо с јесени 1341. године и био најкрвавији од свих сличних ромејских сучељавања у XIV веку, имао је и врло наглашену верску димензију.[2] С друге стране, исихастичко учење се релативно брзо, попут разливене магме, раширило по читавом православном свету. Како је забележио цариградски патријарх Калист (1350–1353, 1355–1363), састављач *Житија светог Григорија Синаита*, оснивача исихастичког покрета, Григоријево учење се ширило „не само код Ромеја (Византинаца) и Бугара него пак и код самих Срба и даље".[3] Разложно је претпоставити да се израз „и даље" пре-

---

[1] Будући да је литература о исихазму огромна и тешко сагледива, на овом месту упућујемо једино на библиографију која је сабрана у два чланка и једној енциклопедији. Cf. D. Stiernon, *Bulletin sur le palamisme*, Revue des études byzantines 30 (1972) 231–341; И. Медведев, *Современная библиография исихастских споров в Византии XIV в.*, Античная древность и средние века 10 (1973) 270–274; *Theologische Realenzyklopädie*, 14, Berlin – New York 1985, 205–206 (G. Podskalsky), 15 (1986) 287 (F. v. Lilienfeld)

[2] D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*, Cambridge 1993², 185–214.

[3] И. Помяловский, *Житие иже во святыхь отца нашего Григория Синаита по рукописи Московской Синодальной библиотеки*, Записки историко-филологического Факультета императорского Санкт Петербургского университета 35 (1894) 30. Уп. Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, (Манастир Раваница 1381–1981. Споменица о шестој стогоди-

васходно односио на румунске и руске земље, где је исихазам такође ухватио чврсте корене.[1]

Разумљиво је само по себи да су у ковитлац савремених верских расправи као носиоци највише власти у империји морали бити инволвирани и византијски цареви. Радило се о веома важном питању које је на својеврстан начин узнемирило духове и поделило државу Ромеја. Јер, добро је познато, Византинци су одвајкада радо дискутовали о појединим питањима хришћанске догме и у тим расправама умели да буду крајње горљиви, каткад чак претерано фанатични и конфесионално искључиви. Наиме, једно од духовних својстава Ромеја била је страст за апстрактним расправљањем.[2] А у случају исихазма, чије је учење пружало широк простор за теолошке диспуте, управо се радило о прастаром али осавремењеном спору који је читав миленијум заокупљао богослове, а тицао се питања божје суштине и божјих енергија.[3] Због тога су, разумљиво је само по себи, византијски цареви били дужни, сваки на свој начин и према властитом нахођењу, наравно, да заузму одређен став према ондашњем кардиналном питању ромејске свакидашњице. У овом малом прилогу покушали смо да осветлимо како су на појаву исихазма гледали византијски цареви у време огорчених борби исихаста и њихових противника, које су се водиле, почев од тридесетих и потрајале до измака шездесетих година XIV столећа. Радило се о периоду од четири деценије отприлике, када су се на византијском престолу сменила тројица царева: Андроник III Палеолог, Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин.

шњици), Београд 1981, 101–134; A.–E. Tachiaos, *Gregory Sinaites' Legacy to the Slavs: Preliminary Reamarks*, Cyrillomethodianum 7 (1983) 118; Р. Радић, *Помен Срба у Житију Григорија Синаита*, Зборник радова Византолошког института 32 (1993) 149–154; игумен Петр (Пиголь), *Преподобный Григорий Синаит и его духовные преемники*, Москва 1999, 5 сл.

1 И. Мейендорф, *О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в.*, Труды Отдела древнерусской литературы 29 (1974) 291–305; J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino–Russian Relations in the Fourteenth Century*, Cambridge 1981, 96–118; idem, *The Byzantine Legacy in the Orthodox Church*, New York 1982, 143–149; R. Joanta, *Roumanie. Tradition et culture hésychastes* (Spiritualité orientale 46), Abbaye de Bellefontaine, Bégrolles-en-Mauges (Maine et Loire), 1987

2 Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 477.

3 Г. Острогорский, *Афонские исихасты и их противники (К истории поздне-византийской культуры)*, Записки Русского научного института в Белграде 5 (1931) 349–370 (= *Светогорски исихасти и њихови противници /Прилог историји касновизантијске културе/*, Сабрана дела V, О веровањима и схватањима Византинаца, Београд 1970, 203–223)

Било би занимљиво видети како се према исихазму односио византијски цар Андроник II Палеолог (1282–1328) или Андроник Старији,[1] и то из најмање два разлога. Први се односи на чињеницу да се радило о веома побожном владару, који је после смрти свога оца Михаила VIII Палеолога (1259–1282) готово преко ноћи окренуо верску политику Царства и као добар православац определио се за изразито антиунионистичко усмерење. С друге стране, Андроник II био је василевс који је волео науку и друштво интелектуалаца и који је веома заслужан за цивилизацијски препород Византијског царства, означен синтагмом „ренесанса Палеолога" и временски везан за две последње деценије XIII столећа. Довољно је само подсетити се да је његов „месазон", то јест први министар, и главни саветник, годинама био Теодор Метохит, полихистор и водећи византијски научник прве четвртине XIV века. Управо због тог двојства, због чињенице да је Андроник II Палеолог на особен начин у себи помирио световног учењака и верника безрезервно оданог ортодоксији, био би занимљив његов став у односу на снажан талас исихастичког учења. Међутим, за његова живота – упокојио се у фебруару 1332. године – исихазам је био тек у наговештајима, а чувени сукоб у којем су на супротним странама стајали Варлаам из Калабрије и Григорија Палама још није био ни на видику. Стога би сваки покушај претпостављања како би се поводом исихастичког учења сврстао Андроник II Палеолог остао у равни слободног домишљања.

Његов наследник, имењак, својевремено омиљени унук а потом огорчени противник у грађанском рату који се у више наврата водио двадесетих година XIV века, Андроник III Палеолог (1328–1341), односно Андроник Млађи,[2] једноставно је морао да буде укључен у сукоб око исихазма који се у међувремену распламсао и узбудио читаво Царство. Његова владавина, која је потрајала тринаест година, временски се подударила са ширењем исихазма, Варлаамовим нападима на праксу монаха–исихаста и устајањем Григорија Паламе у одбрану исихастичког учења. Последњи месеци василевсовог живота истовремено су били и време када је речени сукоб кулминирао и имао да се разреши на сабору одржаном јуна 1341. године. Завршетак сабора на којем је Григорије Палама однео победу управо је коинцидирао са смрћу Андроника III Палеолога.

---

[1] A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II*, Cambridge (Mass.) 1972, 32 sq.

[2] U. Bosch, *Kaiser Andronikos III Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341*, Amsterdam 1965, 9 sq.

Какав је био став Андроника III Палеолога према исихазму? Пре него што се одговори на ово питање неопходно је указати на неке чињенице. Понекад се може срести мишљење да се Андроник III налазио у сенци великог доместика Јована Кантакузина, свог најбољег пријатеља и сарадника. Оваква оцена ишла би у прилог исувише смелој претпоставци да се у периоду од 1328. до 1341. године заправо Кантакузин налазио на челу Византије. Међутим, истина је унеколико другачија. Василевс Андроник III, храбар и импулсиван ратник, разборит државник, али и веома властољубив аристократа, био је човек од интегритета. У руковођењу Царством он се јесте ослањао на најбољег пријатеља Јована Кантакузина, али не у толикој мери да би дозволио да буде потиснут у други план. Не треба губити из вида ни чињеницу да је Андроник III Палеолог био више човек од акције, а мање склон интелектуалним делатностима. Сачувана изворна сведочанства ништа не казују о василевсовој упућености у замршена питања богословља.

За нашу тему није без значаја ни податак да су Андроник III Палеолог и Григорије Палама пријатељевали од најранијег детињства. Будући готово вршњаци – обојица су рођени завршних година XIII столећа (потоњи цар 1297. а знаменити духовник око 1296. године)[1] – они су се знали још од самог почетка XIV века. Цар Андроник II Палеолог је Паламиног оца Константина, који је био веома образован, одредио за учитеља своме најстаријем унуку Андронику III.[2] Модерни истраживачи с разлогом наглашавају ову чињеницу и у њој виде објашњење за доцнију василевсову подршку лидеру исихаста.[3] Ипак, поновимо, у хитњи и напетости уочи одржавања сабора 1341. године византијски цар је био веома нарушеног здравља – испоставило се да су му овоземаљски дани били заправо одбројани – и није био у стању да држи све конце у својим рукама. Такође је познато да је Андроник III Палеолог настојао да се спор око исихазма изглади и да дође до помирења супротстављених страна.[4] С разло-

---

1 Док датум рођења Андроника III Палеолога (25. март 1297.) уопште није споран, извесне недоумице постоје око године доласка на свет Григорија Паламе. Тако *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, IX, Wien 1989, № 21546 доноси 1294. годину. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, III, New York – Oxford 1991, 1560 (A. Papadakis) помало опрезније наглашава да је будући вођ исихаста дошао на свет око 1296. године. *Lexikon des Mittelalters*, VI, Stuttgart – Weimar 1999, 1629 (M. Petzolt) залаже се за 1296. годину.

2 D. Tsamis, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως του Κοκκίνου αγιολογικά έργα. Ά Θασσαλονικοείς άγιοι (Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς 4)*, Thessaloniki 1985, 430; J. Поповић, *Живот светога Григорија Паламе и слово о страстима и врлинама и о плодовима умног тиховања*, Београд 1977, 3.

3 J. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, London 1964, 28, 50.

4 Ibid. 52, n. 42.

гом је сматрао да је после важних спољнополитичких успеха, оличених у враћању Тесалије и Епира под скиптар ромејског василевса, Царству био потребан унутрашњи мир.

Када се расправља о односу Андроника III Палеолога према исихазму свакако треба узети у обзир занимљиву оцену коју је на страницама своје историје изнео савременик тих догађаја Нићифор Григора. Доносећи посмртно слово које је држао тек упокојеном цару Григора истиче како би василевс, да је поживео, казнио Григорија Паламу и у клици уништио његову јерес.[1] Из овог податка би произлазило да је Андроник III Палеолог био противник исихазма. Ипак, приликом тумачења овако радикалне тврдње Нићифора Григоре сматрамо за сходно да укажемо на две чињенице. Ставови Андроника III према Западу били су унеколико гипкији него они које је имао велики доместик Јован Кантакузин, с једне, а необорива је истина и то да је однос Нићифора Григоре, у каснијим годинама вође антипаламита, према споровима око исихазма био изузетно личан и искључив, с друге стране. Познато је да у завршним књигама *Ромејске историје* Григорино излагање бива толико усковитлано страстима да он неретко губи објективност и урања у бесконачне обрачуне са својим неистомишљеницима. Такође ваља подсетити да је због својих непоколебљивих уверења византијски homo universalis доживео низ тешких понижења и да су му последње године живота биле прави ход по мукама.[2] Наравно, Григорина оцена о односу Андроника III Палеолога према исихазму не сме се олако одбацити, али је треба прихватити са извесном резервом.

Свакако највећи поклоник и заштитник исихазма међу византијским царевима био је Јован VI Кантакузин (1347–1354). Истовремено, он је био и много боље упућен у танана богословска питања него његови претходници и наследници на цариградском трону. Реч је, напоменимо, о вероватно најистакнутијој личности византијског XIV столећа. Непосредно после смрти Андроника III Палеолога (15. јун 1341), а пре ране јесени исте године када је дошло до узбудљивог преокрета у Царству, све државне послове, па и оне који су се тицали црквених питања, водио је Јован Кантакузин. По схватањима близак византијској богословској традицији, велики доместик – то је титула коју је носио до проглашења за цара у Дидимотици октобра 1341. године – стао је на страну исихаста, супротставивши се противницима Григорија Паламе.[3]

---

1 Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen – I. Bekker, I, Bonnae 1929, 558 (у даљем тексту: Greg.).

2 R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras, l'homme et l'oeuvre*, Paris 1926, 50–54.

3 J.M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1986, 258.

У историографији је гледиште о Кантакузиновој привржености исихазму једнодушно прихваћено, али је донекле спорно – данас, чини нам се ипак све мање – да ли је цар–писац искрено пригрлио исихазам или је та наклоност у позадини имала једну пробитачну политичку рачуницу. Мишљење да су исихасти победили зато што је на њихову страну стао Јован Кантакузин – а да се он определио за Григорија Паламу зато што је водио рачуна о несумњивој снази исихастичког покрета – у најмању руку је дискутабилно. Истина, Кантакузин је у почетку, као велики доместик, помагао Варлаама, главног Паламиног противника и вођу антиисихаста. Међутим, та подршка није била повезана са верским убеђењима ученог и радозналог Калабријца. Не треба губити из вида да је цариградска влада најозбиљније рачунала на Варлаамове политичке услуге. Подсетимо се да је он 1339. године био у тајној мисији на папском двору у Авињону и да је на сјајан начин, у најбољим византијским традицијама, изнео ромејско гледиште на суштинско питање односа хришћанског Истока и хришћанског Запада.[1] Дакле, велики доместик и потоњи цар Јован VI Кантакузин, који је из дугог грађанског рата изашао као победник, био је искрени присталица исихастичког учења.[2]

Уосталом, није непознато да је Јован Кантакузин и на врхунцу политичке каријере у више махова размишљао да прими монашки завет. Наиме, радило се о Византинцу наклоњеном мистицизму и веома привженом теологији, који је и из уверења остао веран исихазму. Штавише, после абдикације, као монах Јоасаф, ватрено је бранио исихастичко учење. Најбоље сведочанство таквог Кантакузиновог става је његов полемички спис уперен против Прохора Кидона, лидера антиисихаста на сабору из 1368. године. У тексту под насловом „Побијање Прохора Кидона" цар–писац, сада одевен у монашку ризу, излаже историју осуда које су сабори из 1341., 1347. и 1351. године изрекли на адресу противника исихазма.[3] Штавише, монах Јоасаф се побринуо да његов спис буде дистрибуиран широм источнохришћанског света, па га је послао у Јонију, на Кипар, Крит, у Палестину, Египат, Трапезунт, Херсон. Мора се признати да о Јо-

1 Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993, 92 н. 82 са навођењем релевантне литературе.

2 Проф. Доналд Никол, у светској византологији данас свакако најбољи познавалац Јована Кантакузина, нарочито истрајава на чињеници да је цар–писац био искрени присталица исихазма и да Паламино учење није прихватио из политичког опортунизма. B. D. Nicol, *The Reluctant Emperor. A biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295–1383*, Cambridge 1996, 92.

3 Г.М. Прохоров, *Публицистика Иоанна Кантакузина 1367–1371 гг.*, Византийский временник 29 (1968) 334–336.

вану Кантакузину можда нико није изрекао тако језгровиту и у исто време тако свеобухватну оцену као Нићифор Григора, његов пријатељ а касније љути противник у исихастичким распрама, човек који га је одлично познавао. Преточено у једну реченицу, ово мишљење личило је на епитаф и било достојно да се уклеше у мрамор: „Само да је живео у срећније време, могао је да буде велики цар, кадар да води Царство према невероватном благостању".[1]

За василевса Јована V Палеолога, најстаријег сина Андроника III и зета Јована VI Кантакузина,[2] веома је битна чињеница да му је мајка била западна принцеза Ана Савојска. То је умногоме определило његову спољашњу политику, а поготово односе са папством и, уопште, са Западом. У највећем делу своје владавине Јован V је све наде за неопходну помоћ против Османлија полагао у западне силе. Штавише, он је учинио нешто што ниједан византијски цар пре њега није: приликом посете римској курији, с јесени 1369. године, прешао је у римокатоличку веру. Ових неколико чињеница о Јовану V довољне су да се одреди његов однос према исихазму: он свакако није стајао на страни истомишљеника Григорија Паламе.

За разлику од свог таста Јована VI Кантакузина, Јован V Палеолог свакако није био вичан богословским питањима. У ствари, он није имао никакав афинитет према било каквим интелектуалним напорима. Царев дугогодишњи први министар Димитрије Кидон у својим писмима изражава осећање незадовољства због василевсове потпуне незаинтересованости за књижевно-научну делатност. На тај се начин Јован V Палеолог сасвим удаљио од обрасца просвећеног монарха који је дуго година био Кидонов политички идеал. У вези с интелектуалном индиферентношћу Јована V Палеолога, његовог првог министра је донекле умиривала околност да је царева супруга Јелена, кћи Јована Кантакузина, била веома даровита и образована, заинтересована за науку. Касније је Димитрије Кидон постао учитељ њиховог младог сина Манојла, потоњег цара Манојла II Палеолога (1391–1425), који је, очигледно по деди по мајци, одмалена испољавао склоност ка науци.[3] Чак ни после привременог губитка престола, за време трогодишњег тамновања од 1376. до 1379. године, које је провео са двојицом синова, Манојлом и Теодором, Јован V Палеолог није променио навике. Док су се његови синови ревносно предали духовним напорима и интелектуалном усавршавању како би прекратили

[1] Greg. II, 590. Cf. C. Diehl, *Impératrices de Byzance*, Paris 1959, 281.
[2] Радић, *Време Јована V*, 202–204.
[3] М.А. Поляковская, *Портреты византийских интеллектуалов. Три очерка*, Санкт-Петербург 1998², 51.

дуге часове неслободе у кули Анема, злогласној цариградској тамници,[1] њихов отац се никако није уклапао у овај мали интелектуални кружок. Јован V Палеолог није марио ни за високопарне богословске диспуте ни за емфатичне научне распре које су нагињале апстракцији већ је затворске дане проводио у досади и обамрлој потиштености.[2] Позновизантијски историчар Дука вели да је Јован V у последњим годинама живота, када је успео да поврати византијски трон, патио од костобоље те је бивао везан за постељу, а све недаће је покушавао да утопи у храни и пићу.[3] У наведеним сведочанствима савременика и каснијих писаца, поновимо, нема ни трага о било каквој интелектуалној царевој активности.

У настојањима да осветлимо став Јована V Палеолога према исихазму, поново ћемо се обратити *Ромејској историји* Нићифора Григоре. Учени полихистор, коме упркос изразите пристрасности овога пута можемо веровати, истиче да су антиисихасти имали подршку Јована V Палеолога, који им је по идејама био прилично близак.[4] Василевсова подршка, која се очито исцрпљивала у равни пре-ћутног разумевања, није могла да буде од неке посебне користи противницима Григорија Паламе. У ствари, тешко је веровати да би у тадашњим условима изванредне чврстине паламитских редова, неспорне снаге исихастичког покрета и свемоћи њиховог истинског заштитника Јована VI Кантакузина, млади цар и могао битније да угрози победу исихаста.

У време сабора из 1351. године, када су исихасти поново тријумфовали, млади цар је боравио у Солуну тако да није ставио свој потпис на томос. Нићифор Григора каже да је млади василевс тек накнадно, под присилом таста,[5] потписао томос, и то следеће, 1352. године, тек фебруара или марта, када се поново обрео у престоници.[6] Да је Јован V Палеолог у ствари гајио осећање наклоности пре-

---

1 Manuel II Palaeologus. Funeral Oration on his Brother Theodore, ed. J. Chrysostomides, Thessalonike 1985, 101–103. Cf. G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382–1387*, (Orientalia Christiana Analecta 159), Romae 1960, 42; J. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, New Jersey 1969, 28–29.

2 Радић, *Време Јована V*, 393.

3 Ducas, Istoria turco-byzantina (1341–1462), ed. V. Grecu, Bucuresti 1958, 77. Уп. Р. Радић, *Страх у позној Византији,1180–1453*, I, Београд 2000, 110.

4 Nicephori Gregorae Epistulae, ed. P.A.M. Leone, II, Matino 1982, № 97, 254 /писмо упућено Кирилу, митрополиту Сиде на Кипру/. Такође в. Greg. III, 250–252. Уп. И. Медведев, *Византийский гуманизм XIV–XV вв.*, Ленинград 1976, 30.

5 Greg. III, 268–269.

6 R. Loenertz, *Wann unterschrieb Johannes V. Palaiologos den Tomos von 1351?* Byzantinische Zeitschrift 47 (1954) 116.

ма теолошким ставовима Нићифора Григоре може се наслутити и из једног говора паламита Јосифа Калотета.[1]

Ако се попустљив став Јована V Палеолога средином XIV столећа – када је тек напунио осамнаест година – може правдати његовом младошћу и неискуством, али и засењујућом личношћу Јована Кантакузина, како објаснити његово држање у време када је потиснуо таста и постао једини владар у Царству? И тада је сасвим изостала његова помоћ антиисихастима. Он не само да се није уплитао у актуелна верска питања већ је, по свој прилици свестан властите некомпетентности, допустио „пензионисаном” цару, монаху Јоасафу, да се поново размахне. Тако је изванредно важне преговоре са папским легатом Павлом, титуларним латинским патријархом Цариграда (1366–1371), године 1367. водио управо Јован Кантакузин, сада већ у одећи црнорисца, док се актуелни цар Јован V Палеолог задовољио тиме да седи у публици.[2] Ни следеће године, када је одржан црквени сабор на којем су исихасти однели коначну и неопозиву победу а већ блаженопочивши Григорије Палама задобио ореол светости,[3] Јован V није имао никаквог удела у тим догађајима.

Из свега изнетог можемо закључити да се став Јована V Палеолога према исихазму, упркос наклоности коју је гајио према антипаламитима, може означити као прилично хладан, можда и незаинтересован у некој озбиљној мери. Његов став би се можда најпре могао означити као умерено антиисихастички, али у сваком случају без задртости каква се могла срести код појединих савременика младог василевса. А можда је, ни то не би требало пренебрегнути, и овде била реч о попустљивој природи која је у одређеној мери одликовала Јована V Палеолога. Јер, поновимо, и у годинама када је напокон сам седео на византијском престолу – и када је као василевс можда могао да има одређен утицај и на исход исихастичког спора[4] – он је с равнодушношћу гледао на последње покушаје антипаламита да нешто промене.[5] Насупрот њему, времешни Јован Кантаку-

---

[1] D. Tsamis, *Ιωσήφ Καλοθέτου Συγγράματα (Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς 1)*, Thessaloniki 1980, 332 (посебно н. 3, где је дата и одговарајућа релевантна литература)

[2] *Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul*, éd. J. Meyendorff, Dumbarton Oaks Papers 14 (1960) 169–177. Уп. Љ. Максимовић, *Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације*, Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 157 сл.

[3] Радић, *Време Јована V*, 338–339.

[4] Й. Мајендорф, *Византијско богословље. Историјски токови и догматске теме*, Крагујевац 1985, 125.

[5] Радић, *Време Јована V*, 204.

зин, тада већ монах Јоасаф, и даље је ватрено иступао у настојању да се сасвим сузбију и потисну противници паламизма.

У спору око исихазма, који је обележио унутрашњи живот Византијског царства током средишњих деценија XIV века, свакако се издваја изузетна фигура Јована VI Кантакузина. За разлику од Андроника III Палеолога, чији је став према овом питању остао унеколико замагљен, и Јована V Палеолога, који није био присталица Паламиног учења већ је заузимао антиисихастички став – али, рекли бисмо, ипак умерено анти-исихастички – управо је Кантакузин био истински поборник исихастичког учења. Он је, нема сумње, пуно учинио за присталице и следбенике Григорија Паламе, а његова улога на саборима 1341., 1347. и 1351. године била је неспорна. Међутим, када се вреднује Кантакузинов допринос победи исихазма свакако треба подсетити да се радило о покрету пуном елементарне снаге, усуђујемо се рећи и покрету који је сам себи крчио пут у оновременој Византији. Био је то покрет, који је настојао да Византија не изневери саму себе већ да остане одана традицији коју је изграђивала и неговала вековима.

[Саопштење са међународног научног скупа *Шесто педесет година Саборског томоса (1351–2001). Свети Григорије Палама у историји и садашњости*, одржаном у Србињу и Требињу од 19. до 21. октобра 2001. године]

ГЛАВА СЕДАМНАЕСТА

РУГАЊЕ НАД ИНСИГНИЈАМА

ЦРТИЦА О ЈЕДНОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ РАТНОМ ОБИЧАЈУ

„Vae victis!“
(Тешко побеђенима)

Ову језгровиту синтагму је римски историчар Тит Ливије приписао галском вођи Брену када је овај бацио свој мач на вагу којом се мерило злато за откуп поражених Римљана.[1] Та синтагма указује на древну истину да су они који изгубе битку или рат препуштени на милост и немилост победнику. На другој страни, римски песник Вергилије поручује: „Una salus victis nullam sperare salutem!" (Једини је спас побеђенима да се не надају никаквом спасу).[2]

Овим малим прилогом желимо да укажемо на један занимљив средњовековни ратни обичај када су се победници, понесени победничким заносом, у испољавању радости због победе – али и услед разумљивог олакшања и растерећења после тешке битке – изругивали над неким од важних знамења поражених. Тако су, наравно, желели да на особен начин понизе своје противнике.

Веома занимљиву епизоду доноси византијски историчар XII века Никита Хонијат. Описујући један поход цара Манојла I Комнина (1143–1180), који је у оквиру своје активне западне политике настојао да на тој страни побољша ромејске позиције, пољуљане последицама Другог крсташког рата, учени писац објашњава како су се сукобили Византинци и Венецијанци (иначе, донедавни савезници у овим сучељавањима).[3] Потиснути на копну, Млечани су лађама кренули према острву Астерису, смештеном између Итаке и Кефаленије, и тамо напали усидрене византијске бродове и неке чак

---

1 Тит Ливије, Од оснивања града, V, 49.
2 Вергилије, Енеида, 354.
3 D. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge 1988, 87.

спалили. Пошло им је за руком да заробе и царски брод и да се дочепају василевсове кабине украшене завесама протканим златним нитима, и пурпурним теписима.[1] Ваља подсетити да је у Византијском царству пурпур био царска боја и да је само цар имао право да носи црвено одело и црвене ципеле и да се потписује црвеним мастилом. У наставку казивања Никита Хонијат саопштава да су Млечани потом у цареву одају на броду увели неког ништавног човечуљка, црнпурастог Етиопљанина и, украсивши га блиставим венцем, свечано га водали и поздрављали као византијског цара. На тај начин, наставља Никита Хонијат, Венецијанци су се изругивали византијском царском достојанству и исмевали василевса Манојла I Комнина, који није имао косу боје злата, као зрело класје, него му је лице било црнкасто као код невесте из „Песме над песмама“, која за себе вели „Црна сам, али лепа јер ме је сунце опалило!”.[2] Византијски цар је био толико понижен овом бурлескном епизодом и никада Млечанима није опростио увреду коју су му тада нанели.[3]

Исти писац, Никита Хонијат, у свом историјском делу сачувао је још једну живописну епизоду. Реч је о неуспешном походу који су 1198. године Византинци преузели против обласног господара Добромира Хрса, који се утврдио у тешко приступачном граду Просеку на реци Вардару, тврђави налик на орловско гнездо.[4] У почетку су постизали извесне резултате јер су потиснули браниоце са спољног бедема. Ипак, за одлучујући успех нападачима су недостајале опсадне справе, што је остварење тог подухвата чинило практично немогућим. Стога су се Византинци повукли како би већ следећег дана наставили започету опсаду. Међутим, људи Добромира Хрса су под окриљем мрака, извели успешан ноћни напад. О томе је Никита Хонијат забележио следеће: „Изашавши кришом ноћу из тврђаве, варвари разбише справе које су Ромеји по тамошњим брежуљцима били поставили и заробише заплашену ноћну стражу, која је била побегла до шатора протовестијара Јована, тако да је и сам протовестијар, који је већ био заспао, уплашен одмах скочио из постеље и дао се у бекство бунован и обузет страхом. Разграбивши ствари из шатора, међу којима беше и зелене боје обућа протовестијара, читаву ту ноћ су се изругивали и забављали ромејским предметима. Сем тога, они су и празне винске каце пуштали одозго из шибља и војску,

---

[1] Nicetae Choniatae Historia I–II, ed. J.A. van Dieten, Berolini 1975, 86 (у даљем тексту Chon.)

[2] Chon. 86; Песма над песмама 1, 5–6.

[3] Nicol, *Byzantium and Venice*, 87.

[4] Р. Радић, *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 198–201.

која није знала шта се у мраку дешава, буком застрашивали".[1] Неопходно је нагласити да је достојанство протовестијара било веома познато у Византијском царству и да су они који су носили ову титулу имали право да носе одећу зелене боје.[2] Тако је обласни господар Добромир Хрс овом прилико не само осујетио напад Византинаца него и понизио царску војску.[3]

Занимљиву епизоду доноси византијски историчар XIV столећа Нићифор Григора. У једном сукобу са турским војсковођом Халилом, који се збио 1311. године, византијска војска, састављена махом од сељака, коју је предводио савладар и престолонаследник Михаило IX Палеолог, претрпела је тежак пораз.[4] Разбијени ромејски ратници напустили су бојни поредак и у расулу се дали у бекство да спасу властите животе. Део византијских официра, посрамљен начином на који се окончавала битка, јуначно се супротстављао насртајима Турака, желећи да спасе оне који су бежали главом без обзира. Напослетку, велики број Ромеја допао је турског заробљеништва. У плен исламских ратника доспели су и царски новац и украси пронађени у шатору византијског василевса. Победници су наведене драгоцености разделили међу собом. Међу њима се налазила и царска капа (калиптра) украшена драгим камењем и нискама бисера. Прича се, завршава своје излагање Нићифор Григора, да је ту свечану капу Халил стављао себи на главу и при том правио шале и вицеве на рачун цара.[5]

И, напослетку, још један пример изругивања над инсигнијама налазимо у приповести византијског историчара XV столећа Дуке који описује пад Цариграда у мају 1453. године. Горко јадикујући над ромејском несрећом он говори о шароликом и огромном плену који је доспео у руке османлијских освајача. Између осталог, бележи и да су поједини турски војници скрнавили делове свештеничких одежди. Један од муслиманских ратника био је одевен у архијерејски сакос, други је опасао златни епитрахиљ за који су били привезани пси загрнути тканинама протканим златним јагњадима уместо грубих

---

1 Chon. 507. Превод: *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, Београд 1971, 162–163 (Н. Радошевић) /у даљем тексту *Виз. извори*/.

2 О титули протовестијара в. Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, éd. J. Verpeaux, Paris 1966, 137 sq. Cf. R. Guilland, *Fonctions et dignités des eunuques*, Études byzantines II, Bucarest 1944, 185–220 (Recherches sur les institutions byzantines, I, Berliner Byzantinische Arbeiten, Band 35, Amsterdam – Berlin 1967, 198–236).

3 Р. Радић, *Страх у позној Византији, 1180–1204*, II, Београд 2000, 192.

4 A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282–1328*, Cambridge (Mass.) 1972, 232.

5 Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen – I. Bekker, I, Bonnae 1829, 258 (у даљем тексту Greg).

покривки. Неки други турски војници седели су и гостили се различитим врстама воћа из црквених сасуда које су биле стављене испред њих и испијали неразводњено вино из светих путира.[1] Очигледно је да су Османлије, омамљене успехом о којем је исламски свет дуго сањао, на тај начин давале одушка свом победничком расположењу.

У првом од четири поменута случаја Венецијанци су били ти који су се изругивали знамењима византијског василевса. Уз то, они су настојали да извргну руглу све што је чинило својеврсну ауру око владара универзалне империје. У осталим примерима није била реч о хришћанима него о муслиманима који су грубо вређали поједине делове одеће и осталих статусних обележја највиших ромејских великодостојника, како световних тако и духовних. Изругивање над инсигнијама, очито, није морало да буде ни у каквој корелацији са конфесионалном настројеношћу победничких ратника.

Понекад се дешавало да се победничка осионост и надменост освете самом победнику. Историчар Никита Хонијат саопштава једну такву приповест, која се збила приликом византијског заузимања Земуна из руку Угара 1165. године.[2] Он каже следеће: „Тада би приведен неки заробљени Пеонац (Мађар), који је још имао на глави капу свог завичаја, а и остала одећа на њему била је домаћа. Њему приђе неки Ромеј (Византинац), удари га мачем и убије и капу са његове главе стави себи на главу и тако настави пут. Али, правда је нечујним кораком за њим ишла и оно зло, које је он другом био учинио, на исти начин се на њега окренуло. Наиме, њега предусретне један још напраснији и мачем наоружани војник из ромејске позадине и, као заробљеног Пеонца, смртоносно удари по вратној жили и на месту усмрти".[3]

Каткад су изругивања попримала толико наказна обележја да је људима застајао дах. Из средњовизантијске епохе сачуван је драстичан пример изругивања које је учинио бугарски владар Крум (803–811). Према казивању хроничара Теофана, кан је после победе над ромејском војском, 26. јула 811. године, одсекао главу погинулог византијског цара Нићифора I (802–811), натакао је на дугачку мотку и данима разметљиво и славодобитно показивао племенима која су му долазила. Потом је скинуо василевсову лобању, очистио

---

1 Ducas, Istoria turco-byzantina (1341–1462), ed. V. Grecu, Bucuresti 1958, 393. Уп. *Культура Византии (XIII – первая половина XV в.)*, Москва 1991, 564 (М.А. Поляковская).

2 Ј. Калић, *Земун у XII веку*, Зборник радова Византолошког института 13 (1971). 41–47.

3 Chon. 135. Превод: *Виз. извори*, IV, 136–137 (Н. Радошевић).

је до кости, пресвукао сребром са спољашње стране и направио пехар из којег је пио на својим гозбама.[1]

Сличну причу срећемо и у руској средњовековној историји. Наиме, познато је да је кијевски кнез Свјатослав страдао у сукобима са Печенезима на реци Дњепру у пролеће 972. године. У *Повести времених лет*, једном од најважнијих руских средњовековних извора, сачувана је вест да је печенешки вођ Курја убио Свјатослава и да је од његове лобање, коју је претходно оковао, направио посуду из које је пио.[2] Такође је познато да је после заузећа Цариграда, у мају 1453. године, турски султан Мехмед II Освајач (1451–1481) наредио да се одрубљена глава последњег византијског цара Константина XI Драгаша Палеолога (1449–1453) у посебној скупоценој кутији носи од једног до другог муслиманског емира и показује, како би свима било јасно ко је сада господар Цариграда и срушеног царства Ромеја.[3]

Међутим, и у византијској историји има сличних примера. Тако су после неуспеле узурпације против владајућег цара Исака II Анђела (1185–1195, 1203–1204) у пролеће 1187. године глава и једна рука војсковође Алексија Вране, истакнути на копља и свечано ношени улицама и трговима Цариграда.[4]

У ратним сукобима и приликом освајања појединих градова нису поштеђене ни највеће светиње. Често су освајачи скрнавили најскареднијим призорима управо црквена здања. Духовник Евстатије Солунски, митрополит другог града Ромејског царства и очевидац норманског освајања Солуна августа 1185. године, ужаснуто приповеда шта су све чинили Нормани. С посебним гнушањем он бележи да су латински војници, између осталог, у црквеним храмовима обављали физиолошке потребе, не штедећи ни свети простор олтара.[5] Оваква девастација „божјих кућа" свакако је била гора од најразорније настројености рушилачких солдатески. Никита Хонијат, такође савременик норманског поседања Солуна, приповеда како су дошљаци из западне Европе миром које је истицало из гроба светог Димитрија, заштитника града Солуна, премазивали своју кожну обу-

---

1 Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, I, Lipsiae 1883, 491. Уп. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 200.

2 Повесть временных лет по Лаврентиевскому списку, изд. Императорской археографической коммиссии, Санкт-Петербург 1910, 72; Повесть временных лет, изд. Д.С. Лихачев, I, Москва – Ленинград 1950, 53, 250.

3 Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 83.

4 Chon. 388. Cf. Ch. Brand, *Byzantium Confronts the West (1180–1204)*, Cambridge (Mass.) 1968, 81–83.

5 Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica, ed. S. Kyriakides, Palermo 1961, 114–116. Такође в. Chon. 300.

ћу.[1] Очигледно да је у ситуацијама победничке опијености била истрвена и она најтања позлата цивилизованости средњовековног човека и из њега би неконтролисано покуљале бестијалност и најниже страсти.

Царске гробнице и, уопште, гробнице богатих људи и великодостојника нису пљачкане само из користољубља – што се, наравно, често догађало – него и због жеље за посебном врстом инсултовања. Војници победничке стране настојали су да похаром гробних места људи који су остали забележени у великој књизи историје не само оскрнаве земне остатке давно преминулих него и да истовремено на најгрубљи начин повреде сећање савременика на њих. Необичну судбину, на пример, доживели су земни остаци двојице истакнутих византијских царева Јована III Ватаца и Василија II.

Познато је да је оскрнављено тело василевса Јована III Ватаца (1221–1254), који је уз Константина Великог (324–337) био једини од преко деведесет византијских царева кога је црква канонизовала и заоденула ореолом светитеља.[2] Он је преминуо 3. новембра 1254. године у својој омиљеној резиденцији у Нимфеону, а сахрањен је у оближњем манастиру Сосандру надомак града Магнезије. Пола столећа касније, када се Магнезија нашла у турској опсади, настала је легенда да давно упокојени Јован III Ватац са светиљком у руци обилази и прегледа одбрану града који је у његово време доживео највећи успон у својој историји.[3] Месни живаљ је блаженопочившег василевса већ поштовао као светитеља. Некако у то време монаси манастира Сосандра пренели су у Магнезију цареве земне остатке. Како је забележио Георгије Пелагонијски, животописац василевса и свеца Јована Ватаца, Турци из емирата Сарухан, којима је била позната легенда о цару–заштитнику града, приликом заузимања Магнезије 1313. године, докопали су се саркофага са његовим телом и са градских бедема бацили га у понор.[4]

Сличан случај забележен је и у српској историји у временима туркократије. Наиме, османски владари су после покоравања средњовековне српске државе (1459) више од једног столећа толерисали култ Светог Саве. Тело највећег српског светитеља, који је преми-

---

[1] Chon. 305–306.

[2] Bibliotheca hagiographica graeca, ed. F. Halkin, II (Subsidia hagiohraphica 8a), Bruxelles 1957³, 34–35.

[3] Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri XIII, rec. I. Bekkerus, II, Bonnae 1835, 400–402. /у даљем тексту Pachym. (B)/. Cf. C. Foss, *Late Byzantine Fortifications in Lydia*, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 28 (1979) 308.

[4] A. Heisenberg, *Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende*, Byzantinische Zeitschrift 14 (1905) 232.

нуо у Трнову 14. јануара 1236. године, најпре је почивало у тамошњој цркви Четрдесет мученика. Савин синовац, краљ Стефан Владислав (1234–1243), пребацио је стричеве земне остатке у Србију и похранио их у цркви манастира Милешеве. Савино тело је овде почивало три и по века, привлачећи ходочаснике из свих балканских земаља.[1] Најзад, као одмазду због устанка Срба у Банату, који су покушали да искористе дуги рат између Аустрије и Турске (1593–1606), по наређењу великог везира Синан-паше, дрвени ковчег са Савиним моштима пренет је из Милешеве у Београд. На Врачару, једном од тадашњих београдских предграђа, положен је на ломачу и спаљен 27. априла 1594. године.[2]

Да опасност од пљачке и скрнављења гробница у Византији није била умишљена него да је истински постојала потврђује и судбине цара Михаила VIII Палеолога (1259–1282), који је преминуо у једном трачком селу 11. децембра 1282. године. Василевсов син и наследник Андроник II Палеолог (1282–1328) заповедио је да се његов отац, кога је због закључивања Лионске уније (1274) сматрао тешким грешником, сахрани кришом, ноћу, у необележеној хумци локалног сеоског гробља. Нешто касније, у страху да очево тело не разнесу дивље звери или да га не оскрнаве варвари или заслепљени противници уније у Византији, Андроник II је наредио да се изврши ексхумација очевих посмртних остатака и да се они пренесу и сахране у граду Селимврији на трачкој обали Мраморног мора.[3]

Још суровију судбину од моштију василевса Јована III Ватаца доживели су земни остаци византијског цара Василија II Бугароубице (976–1025), који је преминуо 15. децембра 1025. године. Његово тело –усахли старачки леш – у XIII столећу је избачено из гроба. Када је војска цара Михаила VIII Палеолога покушала да преотме Цариград од Латина, у пролеће 1260. године,[4] међу рушевинама манастира Јована Богослова, смештеном у једном од цариградских предграђа, пронађено је тело страшног цара Василија Бугароуби-

---

[1] Д. Оболенски, *Шесӣ визанӣијских йорӣреӣа*, прев. Н. Ђурчија–Продановић, Београд 1991, 172–173.

[2] *Исӣорија срӣскоī народа*, III–1 (Срби под туђинском влашћу, 1537–1699), Београд 1993, 247–254 (Р. Самарџић).

[3] Georges Pachymérès relations historiques, éd. A. Failler, II, Paris 1984, 663–667 (у даљем тексту Pachym. (F)/; Pachym. (B), 107–108; Greg. I, 150–153. Уп. Ф. Баришић, *Консӣанӣин Порфироīениӣ Палеолоī*, Зборник радова Византолошког института 22 (1983) 47; Б. Ферјанчић, *Архиейиской Данило II и Визанӣија*, Архиепископ Данило II и његово доба, Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987, Београд 1991, 9–10.

[4] A. Failler, *Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère*, Revue des études byzantines 38 (1980) 53.

це. Како је забележио историчар Георгије Пахимер, василевсово тело, наго и прислоњено уз зидине храма, било је прилично добро очувано. Неко од чобана који су ту чували стоку – вероватно и незнајући о коме је реч – у царева уста је ради поруге ставио пастирску фрулу.[1] Тако се непознати починилац поиграо са посмртним остацима најмоћнијег византијског цара, пред којим је дрхтала јужна Италија.[2] Чувши за овај догађај, Михаило VIII Палеолог је истог часа послао златоткани покров. Уз појање и одговарајуће почасти, тело Бугароубице је најпре пренето у Галату и смештено у шатор царевог брата, да би затим достојанствено и уз пуно пијетета било поново сахрањено, овога пута у манастиру Христа Спаситеља у Селимврији.[3] Цариград је тада, наиме, још увек био у рукама Латина. Неколико векова касније, судбина земних остатака Василија II Бугароубице на особен начин је одјекнула у дугачкој и дирљивој поеми *Царева свирала* коју је 1910. године објавио модерни грчки песник Костис Паламас (1859–1943).[4]

[Овај рад ће бити објављен на енглеском језику у Споменици Никоса Икономидиса у Атини]

---

1 Pachym. (F), I, 175.

2 Ф. Успенски, *Историја Византијског царства од XI до XV века*, прев. А. Пантелић, Београд 2000, 560, верује да су Латини избацили из гроба тело цара Василија II и оскрнавили га.

3 Pachym. (F), I, 175–177.

4 K.G. Kasinis, *Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνικὴ παράδοση στὴ „Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ"*, Athina 1980, 48–53.

ГЛАВА ОСАМНАЕСТА

ТЕОДОР МЕТОХИТ О ЈЕДНОМ СРПСКОМ И ЈЕДНОМ БУГАРСКОМ ПОСЛАНИКУ

Према речима Ане Комнине, царство Ромеја је по својој природи господарица народа, те отуда не треба да чуди што „робови" мрзе своју мајку господарицу. Она такође наглашава да су Немци варварски народ, одвајкада потчињен Ромејској империји.[1] На почетку аутобиографије која је изашла из пера цариградског патријарха Григорија II Кипарског (1283–1289) стоји забележено да је његов завичај Кипар и да су његови преци били богати и виђени људи, док тамошњи грчки народ није пао у ропство варварских Итала.[2] Варвари – то је заједнички именитељ ове две насумице изабране византијске оцене о западним хришћанима и, истовремено, то је одсудна реч која објашњава све: и убеђење о посебности Ромеја, и њихову увереност у неприкосновено право на универзалну власт над читавом хришћанском васељеном, и схватање према којем су сви остали народи мање вредни и достојни презира.

Када се изречено има у виду, разумљиво је зашто су Византинци са охолом разметљивошћу гледали и на своје јужнословенске суседе на Балканском полуострву – Бугаре и Србе. Столећима су се историје Византије и историје Бугарске и Србије преплитале и столећима су Ромеји имали ниподаштавајући став према њима. Овим малим прилогом желимо да покажемо како је на Србе и Бугаре гле-

[1] Anne Comnène: Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081–1118), ed. B. Leib, I, Paris 1937, 92. Cf. *Культура Византии. Вторая половина VII–XII в.*, Москва 1989, 88 (Г.Г. Литаврин).

[2] The Autobiography of George of Cyprus (Ecumenical Patriarch Gregory II), ed. W. Lameere, London 1993, 20.

дао, Теодор Метохит,[1] угледни Ромеј који је живео последњих деценија XIII и првих деценија XIV века. Као узорак биће узета у обзир двојица представника јужнословенских народа – један српски и један бугарски посланик. Реч је чувеним византијско-српским преговорима из 1299. године, важним за збивања и односе снага на Балканском полуострву на преласку из XIII у XIV век.[2]

Повољна околност јесте постојање са такозваног „Посланичког слова", поверљивог извештаја који је Теодор Метохит упутио у Цариград са последњег од својих пет путовања у Србију. Основано се претпоставља да је овај занимљив спис настао у првој половини априла 1299. године, када су окончани дуги и тешки преговори византијског цара Андроника II Палеолога (1282–1328) и српског краља Милутина (1282–1321). Треба нагласити да се ради о јединственом извору, тексту који је по свој прилици био упућен Нићифору Хумну, тадашњем месазону, што ће рећи „првом министру" Византијског царства. И у овом случају је реч о чувеном ромејском интелектуалцу и државнику. Нићифор Хумн је истовремено био старији пријатељ и духовни саговорник, а у том тренутку, посебно је важно, царски чиновник који је био надређен Теодору Метохиту. Отуда и текст овог поверљивог списа надраста уобичајене службене извештаје које одликују рутина у састављању, сувопарна и уходана лексика, али и излишност било какве маштовитости. Пред собом, дакле, имамо учено слово којим један млади интелектуалац – Теодор Метохит је тада имао тек тридесет година и налазио се на почетку брињант-

---

1 За основне податке о Теодору Метохиту в. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, Fasz. 7, Wien 1985, № 17982; *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986, 63–77 (И. Ђурић) /у даљем тексту *Виз. извори VI*/; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, II, New York – Oxford 1991, 1357–1358 (A.–M. Talbot) /у даљем тексту *ODB*/.

2 М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији. Прилог историји византиско-српских односа од краја XII до средине XV века*, Београд 1926 (репринт 1990), 53–82; К. Јиречек, *Историја Срба* I, Београд 1952 (репринт 1978), 194; A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II*, Cambridge (Mass.) 1972, 93–101; *Историја српског народа* I /Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)/, Београд 1981, 445–448 (Љ. Максимовић); О.И. Нуждин, *Сербско-византийская граница во второй половине XIII в. и договор 1298/99 гг.*, Античная древность и средние века 26 (1992) /Византия и средновековый Крым/ 160–163; Р. Радић, *Неколико запажања Теодора Метохита о владавини краља Милутина*, Српска политичка мисао 4 (1995) 151–161; Lj. Maksimović, *War Simonis Palaiologina die fünfte Gemahlin von Künig Milutin?* Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationalen Symposions zu Ehren Herbert Hunger (Wien, 30. November bis 3. December 1994), Wien 1996, 115–120; О.И. Нуждин, *Византийско-сербский мирный договор 1298/1299 г.: причины, условия, последствия*, Византийский временник 57 /82/ (1997) 96–109.

не научничке и државничке каријере – покушава да импресионира старијег, афирмисаног и већ прослављеног колегу. Додајмо и то да се Нићифор Хумн тада приближавао педесетој години живота. Стога на овај „разговор" треба гледати као на својеврстан судар два интелекта, сукоб две научничке таштине и острашћено духовно надметање у којем се млађи истрајно упиње да засени старијег. Из тих разлога је спис и срочен на начин који не само да наглашава него и подразумева свесну сложеност израза, уз обиље реминисценција на библијске теме и догађаје из античке историје.[1] Због важности овог извора за средњовековну историју југоисточних делова Балканског полуострва „Посланичко слово" је у два наврата преведено како у Србији[2] тако и у Бугарској[3], а један превод је начињен и у Македонији.[4]

Византијска делегација коју је предводио Теодор Метохит кренула је из Цариграда пут Србије по свој прилици у другој половини јануара 1299. године.[5] Са Метохитом је путовао и један српски изасланик (нажалост, његово име се није сачувало, односно византијски великодостојник га не доноси). Теодор Метохит одмах наглашава да речени Трибал – како византијски писци у омиљеном маниру архаизирања називају Србе – није био неки од њихових првака.[6] Већ негде на самом почетку пута, тек су били мало одмакли од Цариграда, српски посланик је упитао вођу византијске делегације како ће себи да набавља храну и све што је на путу потребно док буду пролазили кроз византијске области. При том је истакао да ће потрепштине свакако добијати од житеља крајева кроз које буду пролазили. Такав обичај, наиме, постојао је у средњовековној Србији. Реч је о такозваном *оброку*, то јест обавези давања хране владару и његовој пратњи, његовим службеницима.[7] Међутим, Теодор Метохит

---

1 Најновије издање: L. Mavromatis, *La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessalonique 1978, 89–119 (у даљем тексту Presbeutikos).

2 *Теодора Метохита посланица о дипломатском путу у Србију*, превео М. Апостоловић, Летопис Матице српске 216 (1902) 27–58; *Виз. извори VI*, 77–143 (И. Ђурић)

3 П. Ников, *Татаробългарски отношения през средните векове*, Годишник на Софийския университет. Исторически факултет 15–16 (1919–1920) 54–95; В. Гюзелев, *Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) В австрийските ръкописни сбирки и архиви*, I том (Български, други славянски и византийски извори), София 1994, 100–119.

4 К. Илиевска, *Теодор Метохит и неговиот извештај од дипломатска мисија во Србија*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, II, Скопје 1977, 221–307.

5 За датовање в. *Виз. извори, VI*, 83–84 н. 10 (И. Ђурић).

6 Presbeutikos, 90.

7 *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, 458 (М. Благојевић).

је српском емисару предочио да у Византији не постоји такав обичај, а онда није пропустио да га подсети да ће за путне трошкове добијати са две стране – од цара и од њега.[1] Исписујући ове редове, Теодор Метохит као да испољава благу нервозу због Србиновог помало ситничавог иступа.

Као да је предосетио невоље, предводник византијске делегације одмах је нашао за сходно да упозори српског посланика како не би било умесно да сам покушава нешто што не би било у складу са обичајима земље кроз коју пролазе. Међутим, Метохиту је било јасно да није успео да га убеди, што се убрзо и показало. Он је своју слутњу пропратио циничном пословицом „Глупан се опамети тек пошто надрља",[2] која као да је наговештавала будуће узбудљиве и нимало пријатне догађаје.

Ускоро су стигли до места где је требало да коначе те ноћи. Теодор Метохит је отишао у манастир, а српском изасланику је за преноћиште одредио једну сеоску кућу која је била боља од других. При том се постарао да све буде у најбољем реду, па је домаћину заповедио да те ноћи госту не чини никакве сметње. У настојању да избегне било какав непредвиђен догађај са српским изаслаником је послао и двојицу слугу са наређењем да се побрину о свим појединостима. Слуге су тако и учиниле и ускоро су се вратиле натраг у манастир, па се чинило да ће ноћ проћи мирно.[3] Међутим, овога пута се Теодор Метохит преварио.

Тек што је византијски угледник ушао у манастир из села је почела да допире некаква бука. Иако је било нејасно о чему се ради, галама која се чула није слутила на добро. Тада су из села почели да „пристижу људи и некакве расплакане жене", што је указивало да се догодило нешто страшно. Пошто се распитао о чему се ради, Метохит је схватио да се десило оно чега се заправо и прибојавао. Српски посланик је, сјахавши с коња, ушао у кућу где је требало да преноћи и одмах је према домаћинима почео да се понаша другачије од онога што му је Метохит саветовао. Наиме, почео је да захтева и зановета, да тражи оно чега нити беше нити је било нужно, што би се рекло, и птичје млеко.[4] Ако је веровати Теодору Метохиту, српски посланик се понео веома осорно према домаћинима који су га примили у своју кућу да преноћи. Своја тражења – набусита и прекомерна – није износио учтиво и одмерено. Напротив, пропратио их је претњама које је требало да изазову страх изненађених и затечених домаћина.

---

1 Presbeutikos, 90–91.
2 Ibid. 91.
3 Ibid.
4 Ibid. 91–92.

У међусобном вербалном сукобу са обе стране су уследиле дрске речи. Разљућени српски посланик је, изгубивши присуство духа, почео да насрће на све око себе, обема рукама чврсто хватајући за главу сељане који су се ту окупили и дрмусајући их. Међутим, ни они му нису остајали дужни већ су му узвраћали гурајући га од себе. Гушање се ускоро претворило у право песничење, па је унезверени Србин задавао ударце и истовремено их примао. Тројица византијских слугу који су пратили српског емисара нису се усудили да се умешају у сукоб него су га мирно посматрали са стране. Опрезност им је налагала чињеница да је број придошлих сељака бивао све већи, а њихова спремност да бране своје рођаке све очигледнија. Да би сцена попримила готово гротескне размере побринуле су се жене, које су „јаукале, те се подигла силна граја".[1]

Теодор Метохит, коме је вече било сасвим покварено, послао је неколицину својих људи да непријатни испад некако изгладе, да сељацима упуте прекор а српског посланика некако примире и поуче да убудуће не поступа на такав начин. Да би био сигуран да ће се све ваљано обавити, са својим пратиоцима је послао и групу монаха. Напослетку се тако и десило, па Метохит, не без олакшања, бележи да је спор био изглађен. Трибал се одобровољио пошто су му монаси предусретљиво подмирили све потребе. У наставку приповести учени Византинац не пропушта да дода како се српски посланик потом сасвим опаметио и како је касније, током читавог путовања, био учтив и питом. Узбудљива ноћна епизода пружила је Метохиту могућност да се подсмехне Трибалу, што он и чини речима да је овај сукоб открио миша уместо лава. Ипак, у византијској делегацији и даље је постојала бојазан „да овај човечуљак (τἀνθρώπιον) своју дрскост не понови и касније".[2] Наведени деминутив, као и неки други, код Метохита има погрдно значење.[3] Ипак, показало се да је прибојавање Византинаца било неосновано.

Српски посланик је био толико уплашен да се понашао разумно и на дугом путу, који је потрајао много дана, ни у једној прилици није учинио ништа слично. Напротив, као човек са лошим искуством, када би улазио у неку кућу најпре би укућане учтиво поздрављао и у свакој прилици се понашао врло љубазно. Сасвим је одустао од својих ранијих жеља, које је испољавао у облику најстрожег императива. Напротив, наступао је крајње скромно и пристојно: „Нигде ни-

1 Ibid. 92.
2 Ibid.
3 I. Djurić, *Cadres chronologiques du „Presbeutikos" de Théodore Métochite*, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4.–9. Oktober 1981, Akten II–3, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 32–3 (1982) 112, 117 n. 4.

шта друго за себе не би тражио осим лежаја и столице да седне и одмори се и мало ватре да му се уз укућане пружи; а од других потреба да штогод испече и потребну храну скува и, нарочито, да се загреје, што је неопходно свима који се толико замарају дугим путем по зими".[1]

Ваља нагласити да је зима 1298/1299. године била једна од најжешћих у византијској историји. Теодор Метохит помиње ледене трачке ветрове, огромне наносе снега, неподношљиву хладноћу, коње који посрћу на леду. Било је дана када експедиција коју је предводио није ни путовала него су чланови посланства заједно са локалним становништвом, окупљени око ватре, боравили у некаквим подрумима.[2] Готово истоветне вести о зими 1298/1299. доноси и други савременик, Георгије Пахимер, који каже да је тада „дошла зима, највећа од зима, па и од оних изузетних, какву ни старци још никада нису видели да је настала".[3] Земља се није видела данима, наноси снега су потпуно затрпали куће и уопште се није могло јахати.

Управо за велику хладноћу везана је још једна занимљива епизода о српском изасланику. Теодор Метохит описује како се делегација кретала бескрајним равницама, изложена ветровима и снежним олујама. У његовом узбудљивом извештају не недостају ни описи завејаних села, ватри око којих се сви зимогрожљиво окупљају, уплакана нејач и становништво које се злопати због невремена. Према сопственом признању, Метохит је на себе обукао све што је имао од одеће, а главу је добро умотао да би се некако заштитио. Упркос предузетим мерама једва се држао јер су ветрови и мраз све пробијали.[4]

Међутим, наставља Метохит – не без дивљења према српском изасланику – Трибал је био сасвим равнодушан према страшном невремену. По његовим речима, изгледа да се Србин „поуздавао у некакву навику и у властиту телесну снагу, постојану, непоколебљиву и неокрњену пред било каквом тешкоћом и невољом и супротстављао се невремену а да уопште није бринуо о себи и о своме телу".[5] Штавише, српски изасланик се није бринуо ни о властитој глави. На њој је имао само једну малу капу, за коју би се могло рећи да ничему не служи. Она је заправо само малим делом покривала лобању,

---

1 Presbeutikos, 92.
2 Ibid 93.
3 Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri XIII, rec. I. Bekkerus, II, Bonnae 1835, 277–278. Уп. *Виз. извори VI*, 49 (Љ. Максимовић); Р. Радић, *Страх у позној Византији*, 1180–1453, II, Београд 2000, 58.
4 Presbeutikos, 93–94.
5 Ibid. 94.

док је отпозади глава била потпуно откривена. Рекло би се, „у бој је улазио гологлав".[1]

У наставку Метохит вели да је српски посланик „свој врат истурао што је више могао насртљивој обести времена и ветрова".[2] А поменуту малу капу носио је само док је јахао, како је изгледа код Срба био обичај. Чим би сјахао, одмах је капу немарно бацао где год би стигао. Потом је обичајавао да, попут некаквог кипа, дуго стоји на отвореном иако је био слабо одевен и гологлав.[3] Чинило се да Трибал уопште није марио за снег и ветар који су осталима доносили толике невоље. Донекле умекшавши свој надмени став, Метохит ипак признаје да је, с једне стране, био задивљен посматрајући овог српског изасланика, с друге стране, ромејски великодостојник се срдио на Србина који је њега, вођу византијске делегације, јавно презирао и јуначио се.[4]

Међутим, уследио је преокрет о којем Теодор Метохит пише с приличном злурадошћу. Тога дана су се путници затекли у неком засеоку Тарханион, мало испред града Кипселе. Овај град се налазио на знаменитом путу Via Egnatia, на источној обали реке Марице.[5] Претходно су имали напоран дан и били исцрпени јаком зимом, а ујутру је ваљало кренути даље. Теодор Метохит наглашава да је Трибал обично био хитар и да је ујутру био први када је требало наставити пут. Штавише, бивао је толико бодар да се чак није либио да изазива Метохитове људе из пратње. Овога пута, међутим, ревносни раноранилац је каснио а да се за то није знао разлог. Тада је стигла и његова молба да се тога дана не креће даље јер је провео рђаву ноћ и био веома малаксао. Једном речју, Трибал није био у стању да настави пут. Уз то, потпуно депримирано и дефетистички је додао да можда ни касније неће моћи да настави пут будући да се боји да ће умрети јер му је толико било лоше. Наравно, Теодор Метохит је обуставио путовање за тај дан. Трибала је веома „заболела глава која је била толико изложена и изударана ветровима, захватила га је реума и сипња, а непце и душник му беху тако надувени и отекли да није могао да узима ни храну ни пиће".[6]

Очигледно ненавикнут на такво искуство, српски изасланик је био још више уплашен. Јер, нема сумње, одиста му је било тешко.

---

1 О овој капи код Срба в *Виз. извори, VI*, 90 н. 22 (И. Ђурић).
2 Presbeutikos, 94.
3 Ibid.
4 Ibid. 94–95.
5 О Кипсели в. *ODB*, II, 1162–1163 (T.E. Gregory); P. Soustal, *Thrakien (Thrake, Rhodope und Haimimontos)*, Tabula Imperii Byzantini 6, Wien 1991, 330–331.
6 Presbeutikos, 95.

Да би његова малодушност у новонасталој ситуацији била потпуна, и Метохит је почео да га грди и прекорева, говорећи му да не познаје добро византијску земљу и поднебље и да је стога требало да слуша савете упућених. Овако, пренебрегнувши упутства и трсећи се, запао је у велике невоље. У сваком случају, јасно му је поручио да се убудуће, када невоља прође – а проћи ће – придржава савета како касније не би прекоревао ни себе ни друге. Упркос свему, потиштени болесник се обрадовао овим речима. Другог избора заправо није ни имао, поготово када би се присетио свог пркошења и хвалисања. Уследило је и добродушно признање да се нечему таквом никако није надао и да не би у то поверовао чак и да му је неко прорекао.[1]

Ипак, Трибал није могао а да Метохиту не укаже како је наводно и раније тако проводио време, не само међу својима у отаџбини него и на путовањима у иностранство, када је наилазило исто овако тешко време. Побројао је Пеонце, Мизе и Ските, а иза ових архаичних етничких назива крили су се заправо Угри, Бугари и Татари. Метохит проницљиво примећује да неумерено понашање у зимско доба није могуће ни тамо ни другде. Осим тога, Трибал се овим много правио важан и дичио својим путовањима. Теодор Метохит додаје да му је српски изасланик поводом своје болести испричао много несувислости. Помињао је да је чинио дуга путовања, те да је често на великим мразевима обичавао да стоји потпуно го, ништа не трпећи.[2] На неки начин је изгледало да се опет јуначи и да настоји да Метохита увери како је имао и гора искуства од трачке зиме, којој је ненадано подлегао.

Међутим, било је очигледно да његове речи нису оставиле снажнији утисак на византијског угледника, који је истрајава у једноставној тврдњи да српски изасланик у Тракији није овако легао од уморних ногу већ од главе. Уз то је и исцрпен, има запаљење, али не у жилама колена или ногу него у непцу и грлу. Метохит у наставку бележи да је болесник, и поред тога што је био у тако лошем стању, побуђивао смех, али не због онога од чега је трпео него због онога што је зборио.[3] Као да је висока темпетатура појачала његову благоглагољивост.

Како било, тога дана посланство није могло да настави пут. Штавише, није се кренуло ни сутрадан, већ тек трећег дана, што је свакако значило да је Трибал био добрано болестан. С тих разлога

[1] Ibid. 95–96.
[2] Ibid. 96.
[3] Ibid.

су српског изасланика, који је после горког искуства био вољан да слуша, брижљиво опремили за наставак путовања. Метохит наглашава да су га претходно утуткали, огрнули га и увили му читаво тело од главе до пете. Једном речју, на њега су ставили сву одећу коју је имао. После неколико дана стигли су у Солун.[1] Овим се и завршава опис догодовштина са Трибалом непознатог имена, који се више не помиње у „Посланичком слову”.

Сводећи оцену о томе како је Теодор Метохит описао српског изасланика можемо рећи да је византијски преговарач дао веома упечатљив и живописан лик „човека од крви и меса”. Он га је представио са његовим врлинама, истина некако ретким, и манама, чини се посебно истрајавајући на овим другим. Тај опис, наравно, није лишен цинизма својственог ромејским ауторима, али се понегде може видети и извесна, макар и минимална, доза симпатије коју човек показује према несташном и непослушном детету. Овај лик би засигурно могао да послужи у проучавању „етнопсихичког профила” Срба у средњем веку.[2] Јер, мора се признати, мало је овако сликовитих сведочанстава о средњовековним житељима Србије.[3]

Будући да су преговори о којима је реч вођени између Византинаца и Срба, разумљиво је да је више пажње посвећено појединим српским преговарачима. Помен бугарског изасланика је знатно краћи, те је и његов портрет мање питорескан. За боље разумевање оновремених прилика неопходно је нагласити да Бугарској није ишло у прилог да дође до споразума између Византије и Србије.[4] Због тога су са те стране чињени различити покушаји да се осујети мировни споразум цара Андроника II Палеолога и краља Милутина. Међу бугарским изасланицима који су настојали да подрију византијско-српске преговоре био је један – нажалост, његово се име такође није сачувало у расположивим изворима – према коме је Метохит био посебно нерасположен. Судећи по његовим наводима, би-

---

1 Ibid.

2 На то је својевремено указао још И. Ђурић. В. *Виз. извори, VI*, 92 н. 28.

3 Класична дела на ову тему су В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд 1939 (репринт Београд–Ниш 1990) и J. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, Београд 1966^{2}, 347 сл. Један од новијих радова објавио је V. Jerotić, *Da li se narodi menjaju kroz istoriju? Srbi juče, danas i sutra*, Етнолошка преиспитивања, Београд 1997, 23–30. Такође види и мој мали прилог: Р. Радић, *О покушају Јована VI Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима. Прилог историји менталитета јужнословенских народа у средњем веку*, Лесковачки зборник 37 (1997) 9–16.

4 *История на България*, III (Втора българска държава), София 1982, 298–299 (В. Гюзелев–Л. Йончев); И. Божилов–В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София 1999, 542.

ла реч је о најважнијем бугарском емисару који се од доласка византијског великодостојника налазио на Милутиновом двору, тако да су се стално сретали. Дрзник из суседства о свему је давао противпредлоге, а оно што би Метохит износио побијао је незнањем, злобношћу и брбљањем.[1]

Бујица погрдних речи устремила се на бугарског изасланика за којег Теодор Метохит саопштава да је ништаван, остарели и оседели човечуљак, но поприлично глуп и неспособан да штогод збиља уради. Учени Византинац је поново употребио деминутив човечуљак (ἀνθρώπιον), као и у случају српског изасланика, у погрдном значењу.[2] Потом он прилично резигнирано наставља како тим бугарским изаслаником мора често да се сусреће и да скупа с њим бива код српског краља, као и да с њим обедује приликом заједничких гозби или неких других сличних окупљања. Ипак, Метохит подвлачи чињеницу да он и бугарски изасланик нису били третирани на исти начин. Разумљиво је да је у овим преговорима, толико важним за краља Милутина и Србију, посланик византијског цара имао бољи третман него бугарски емисар. У тренутку искрености, Метохит износи опаску да не би издржао да је било другачије, али онда умирено додаје да до тога никад неће доћи.[3]

Ипак, на лукаво краљево захтевање каткад се догађало да Милутин позове бугарског посланика како би непосредно присуствовао византијско-српским преговорима. Све су то била надмудривања у дугом и тешком дипломатском рвању ромејског василевса и српског владара. Милутинова намера је била да бугарски изасланик саслуша предлоге византијске стране како би онда покушао да одговори српског краља од онога што је наумио. Јер, бугарско посланство је настојало да убеди српске преговараче да су сви византијски предлози заправо лажни.[4]

То је отприлике све што Теодор Метохит саопштава о бугарском изасланику непознатога имена, који се са њим обрео на српском двору првих месеци 1299. године. Његов опис је мање подробан и мање живописан него поменути опис српског изасланика. На неки начин је више апстрактан, па и безбојан у односу на српског посланика, који је приказан са свим људским слабостима и као да је сишао са страница неког романа. Као и у случају српског емисара, опис је прожет презиром и кипти нетрпељивошћу, па и својеврсном мржњом.

1 Presbeutikos, 117.
2 Ibid. 92.
3 Ibid. 117.
4 Ibid.

Утисак је да је та мржња мање обојена етничком омразом, а више резултат бојазни да бугарски изасланик не поквари Теодору Метохиту велики државнички подухват, за који се византијски интелектуалац здушно заложио и који је привео готово до самог краја.

Вишевековни ниподаштавајући став Византинаца према њиховим јужнословенским суседима Бугарима и Србима почео је да се мења тек после битке на Марици, која се одиграла 1371. године. Некако у то време поједини међу Ромејима – разочарани латинофил Димитрије Кидон пре свих – почели су да увиђају да им њихови православни суседи можда могу бити од користи пред надирућим Турцима.[1] Јер, помоћ са Запада, у виду крсташког рата који би избавио Византију од Османлија, изгледала је све мање вероватна. Тако међу писцима XV века, махом окренутих нарастању турске моћи – проницљиво је примећено да су последњих сто година византијске историје заправо само увод у велику повест османске државе[2] – не срећемо ту врсту ароганције. У сивилу и тегобној свакодневици Византије с краја XIV и првој половини XV столећа она би збиља звучала поразно шупље.

[Овај рад ће бити штампан на енглеском језику у часопису Byzantinobulgarica 10 (Софија 2000), који ће бити споменица поводом шездесетог рођендана проф. Ивана Божилова]

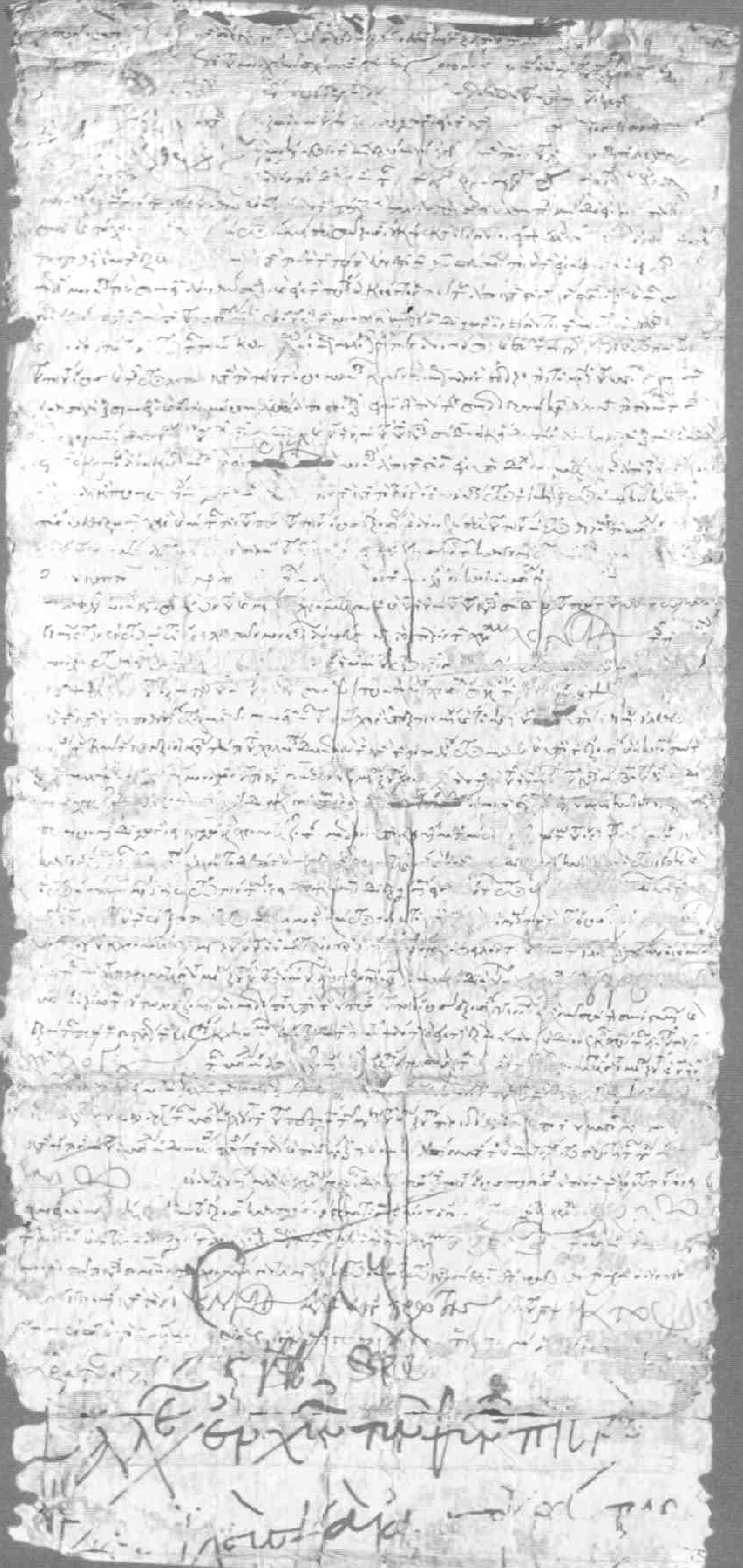
---

1 Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 137–139 (Сабрана дела IV, *Византија и Словени*, Београд 1970, 603–605)

2 D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*, Cambridge 1993², 253.

Родопово звоно,
црква Св. Николе у Бањи, 1432. година

Хрисовуља цара Алексија III Анђела,
Хиландар, 1198. година

Пирг Хрусија,
Света гора, почетак XIV века

Саборна црква манастира Хиландара,
друга деценија XIV века

ГЛАВА ДЕВЕТНАЕСТА

ГУСАРСТВО У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ЖИТИЈАМА

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СВЕТЕ ГОРЕ XII–XIV ВЕКА

Неоспорна је чињеница да су Срби у средњем веку спадали међу оне народе за које се без оклевања може рећи да су били изразито континентални. Овакву оцену не може да преиначи ни добро позната истина да су у време највеће моћи, у XIV столећу, њихову државу запљускивала чак три мора – Јадранско, Јонско и Егејеско. Ипак, језгро српске државе увек се налазило дубоко у копну, у средишњим областима Балканског полуострва. Наравно, то није искључивало најтешњу повезаност Србије са појединим важним градовима на морској обали, пре свега Дубровником и Котором.

Занимљиво је напоменути да је српска реч *īусар* која данас углавном означава морског разбојника а веома ретко разбојника уопште, у средњем веку имала другачије значење. У старо време, свакако до почетка или до половине XV столећа, друмски разбојник који с оружјем у руци пресреће путнике, отима им имовину и чини насиља, звао се *īусар*, а његово дело, дакле, разбојништво – *īуса*. Наравно, и за морског разбојника се употребљавао исти назив. Сама реч *īуса* с осталим од ње изведеним речима потиче од средњелатинске речи *cursa* (гуса), односно *cursarius* (гусар).[1] Реч *īуса* среће се у многим српским средњовековним изворима: у повељама српских владара,[2] уговорима између господара српских земаља и града Дубровника, па чак и у неколико чланова знаменитог Душановог законика из средине XIV века. Овај правни споменик јасно разликује обич-

---

[1] С. Новаковић, *Сūара срūска војска*, Београд 1893, 197–198.

[2] На пример, в. С. Новаковић, *Законски сūоменици срūских држава средњеī века*, Београд 1912, 387. О томе да је повеља краља Милутина (1282–1321), а не Драгутина (1276–1282) в. М. Живојиновић, *Да ли је сачувана ūовеља краља Драīуūина Хиландару?* Зборник радова Византолошког института 32 (1993) 129–136.

ног лопова (*тат*) од разбојника који јавно отима и напада (*гусар*).[1] Занимљиво је напоменути да се реч *гуса* среће и у једном документу који је српска канцеларија султана Мехмеда II Освајача (1451–1481) упутила Дубровачкој републици 26. септембра 1477. године.[2] И, најзад, у савременом српском језику за морског разбојника употребљава се и грчка реч *пират*, али, утисак је, нешто ређе. Строго узевши, речи пират и гусар нису синоними, али не стога што апсолутних синонима заправо и нема него зато што назив пират означава обичног морског разбојника а термин гусар онога који пљачка уз благослов, прећутну сагласност или, неретко, чак и отворену подршку и дозволу неке силе, односно власти.

И у српским средњовековним житијима налазимо живописне податке о гусарима и њиховим пљачкашким подухватима. Одмах треба нагласити да се те вести готово искључиво односе на подручје Свете горе и умногоме допуњују податке византијских извора. Житија представљају важан жанр српске средњовековне књижевности и њихови почеци сежу у прве године XIII века. Настала су под утицајем византијских узора и у свом развоју, који је потрајао више од четири столећа – до средине XVII века – пролазила су кроз различите фазе.[3] Већ у најранијим житијима, оним која су посвећена Стефану Немањи, у монаштву нареченом Симеон, родоначелнику најважније српске династије у средњем веку, налазимо податке о гусарима. Сачувана су три његова житија: два су написали синови Сава и Стефан, а треће монах Доментијан.[4]

Говорећи о подизању манастира Хиландара, Немањин биограф Доментијан забележио је да су га Симеон и Сава нашли „веома запустела од безбожних гусара".[5] Радило се о последњим деценијама XII

---

1 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, Београд 1960, 62 сл. Уп. Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, II, Београд 1931, 98; М. Стојановић, *Хајдуци и клефти у народном песништву*, Београд 1984, 31–32; *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, 135–136 (Ђ. Бекић)

2 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. 1 (*Дубровник и његови суседи* II), Београд – Сремски Карловци 1934, 259.

3 Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990², 47–77.

4 Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 150–152, 153–154, 157–159.

5 *Живот светога Симеуна и светога Саве*, написао Доментијан, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 60. Превод: Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, прир. Р. Маринковић, прев. Л. Мирковић (Стара српска књижевност у 24 књиге, књига четврта), Београд 1988, 282. Истоветну причу Доментијан наводи и у животопису Светога Саве. В. *Живот светога Симеуна и светога Саве*, 164. Превод: Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, 91.

века – као што је добро познато, Хиландар је уз дозволу византијског цара Алексија III Анђела (1195–1203) обновљен 1198. године.[1] У животопису свога оца Свети Сава је забележио следеће: „Јер изиђе из отачаства свога на ону свету ливаду, то јест у Свету гору, и нађе некадашњи манастир, то јест Милеје, Ваведење свете и преславне Владичице Богородице, развaљен сасвим од безбожних ратника".[2] И у једном знатно познијем хагиографском тексту, Житију краља Милутина, Немањиног праунука, из средине прве половине XIV столећа наводи се да је Милутинов прадеда подигао манастир Хиландар „а около тога светога места сазда град са великом тврђавом, због належеће напасти безбожних гусара".[3] Очигледно је да састављач житија преноси наталожену традицију да су у годинама зидања Хиландара атонско полуострво угрожавали морски разбојници.

Још пре обнављања Хиландара, бележе монаси Доментијан и Теодосије, биографи Светог Саве, Немања и његов син су по жељи игумана манастира Ватопеда, у којем су се подвизавали, обновили манастир светог Симеона Богопримца на месту званом Просфори, на улазу у Свету гору.[4] Здање је, попут бројних других светогорских манастира, разорено најездом безбожних гусара током XI и XII века,[5] а црква крајње запуштена и пала. Сава и Симеон су не само изнова подигли цркву и украсили је него и „саздаше велики пирг који

---

1 Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 36 сл.; М. Живојиновић, *Оснивање Хиландара*, Манастир Хиландар, приредио Г. Суботић, Београд 1998, 29–34; *Actes de Chilandar*, I, Des origines a 1319 (Archives de l'Athos XX), ed. M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros, Paris 1998, 3 sq.; М. Живојиновић, *Историја Хиландара* I, (*Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*), Београд 1998, 43 сл.

2 *Списи св. Саве*, изд. В. Ћоровић, Београд – Сремски Карловци 1928, 165; *Свети Сава – Сабрана дела*, прир. и прев. Т. Јовановић, Београд 1998, 172. Превод: *Свети Сава – Сабрани списи*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, прир. Д. Богдановић (Стара српска књижевност у 24 књиге, књига друга), Београд 1986, 109.

3 *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 132. Превод: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел – Д. Петровић, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић – Д. Петровић (Стара српска књижевност у 24 књиге, књига шеста), Београд 1988, 130.

4 Доментијан, *Живот Светога Саве*, 156; Теодосије Хиландарац, *Живот светога Саве*, издање Ђуре Даничића приредио и предговор написао Ђорђе Трифуновић, Београд 1973, 46. Уп. Р. Грујић, *Гусари на Светој гори и хиландарски пирг Хрусија од XII до XV века*, Гласник Скопског научног друштва 14 (1934) 2.

5 На пример, в. *Actes de Lavra*, I, ed. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – D. Papachrysanthou, Paris 1970, No. 62, l. 15. Реч је о споразуму из 1153. између монаха Макарија и Нићифора, игумана Велике лавре, којим први због страха од безбожних гусара продаје своје монашко обиталиште. Такође в. *Actes de Lavra* I, No. 63 (1154. година), l. 25–26; *Actes de Kutlumus*, ed. P. Lemerle, Paris 1988, No. 15, l. 37.

стоји и до сада, и градом оградише, и предадоше у Ватопеду пречистој Богоматери”.[1]

У житијима Светог Саве, Немањиног сина и потоњег првог српског аутокефалног архиепископа, забележена је једна епизода о гусарима надомак Свете горе. И она се датује у последњу деценију XII века. Већ је речено да су сачувана два животописа Саве Немањића: први је 1254. написао Савин ученик Доментијан, српски монах XIII столећа, а други хиландарски калуђер Теодосије на самом крају XIII и почетком XIV века.[2] За Доментијанов текст ваља рећи да у њему доминирају дуги и чести библијски наводи, парафразе и реминисценције. Насупрот Доментијанове мисаоне, монументалне и свечане реторичности стоји као пандан Теодосијево топлије и живахније, експресивно приповедање, које испољава реалистичке склоности, драгоцени смисао за подробности и појаве, збивања и осећања људске свакидашњице.[3] За нашу тему треба рећи да је приповест о гусарима који су заробили младог монаха Саву готово истоветна, уз сасвим небитне литерарне, али не и чињеничне разлике.

Сава Немањић је био монах у светогорском манастиру Ватопеду од 1192. до 1198. године. Једног дана је пожелео да иде у Велику лавру светог Атанасија, па је од игумана затражио и добио благослов. Старешина манастира није хтео да Сава иде пешке него му је обезбедио чамац и пратњу неколицине калуђера. Када су се приближили Лаври светог Атанасија, из једног залива напали су их и заробили гусари. Једном од ухваћених монаха је ипак пошло за руком да побегне, стигне у манастир Велику лавру и исприча шта се десило његовој сабраћи. Игуман и остали калуђери су се веома забринули за младог Саву, прибојавајући се да разбојници не сазнају ко је он јер би то само отежало ионако незавидан положај српског принца. Без много оклевања, старешина манастира Велике лавре упутио је једног искусног и разборитог калуђера да умекша суровост морских разбојника. Овај је отишао код гусара и пошто их је поздравио у име игумана и братије понудио је богат откуп за заробљене монахе. Да би спасао Саву морао је да покаже изванредну спретност и надмудри разбојнике, па је прибегао једном лукавству и инсценирао свађу с њим. Почео је тобоже срдито да грди младог српског монаха, оштро му пребацујући што није послушао игумана и што није ишао тамо куда му је рекао старешина манастира него је својевољно кренуо на

---

1 Теодосије, *Живот светога Саве*, 46. Превод: *Теодосије – Житија*, прир. Д. Богдановић, данашња језичка верзија Л. Мирковић – Д. Богдановић (Стара српска књижевност у 24 књиге, књига пета, свеска прва), Београд 1988, 134.

2 Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 158, 171.

3 Исто 171,

другу страну. Ради веће уверљивости чак је замахнуо као да ће ударити Саву. Све је то било тако убедљиво да су у његову причу поверовали не само гусари него и збуњени Сава. Обузет великим страхом, српски монах је скочио са чамца и отпливао до обале, а изненађени разбојници нису ни покушали да га спрече у томе. Дошавши у Велику лавру, Сава је испричао шта се догодило. Свима је лакнуло, па су се захваљивали Богу и изговарали сто двадесет трећи псалм: „Мрежа се поцепа и ми се избависмо, помоћ је наша у имену Господњем''. Преостали заробљени монаси ослобођени су богатим откупом и све се срећно завршило. Гусари, који су накнадно сазнали чији је син био њихов заробљеник, наводно „пуцаху од жалости" и запретише калуђерима Велике лавре светог Атанасија да ће им се због тога осветити.[1] С пуно разлога се верује да је костур ове приче веродостојан, али се допушта извесна хагиографска надградња.

У Житију Светога Саве срећемо још један несвакидашњи помен гусара који су угрожавали поједине светогорске манастире. Реч је о нападима на монашке заједнице Каракала и Ксиропотама. Посебно је занимљив случај манастира Каракала, који су гусари потпуно опустошили и заробили све његове калуђере. Дошавши до Лавре светог Атанасија, они су тамошњим монасима понудили на продају заробљене духовнике манастира Каракала. Игуман Велике Лавре их је купио, али пошто они нису имали средстава да се откупе не само да их је задржао као своје поданике него је, наводно, и сва њихова имања узео себи као метох. Нашавши се у скоро безизлазној ситуацији, монаси Каракала су се обратили Сави, који их је откупио и обновио њихов манастир. Слична прича поновила се и са братством манастира Ксиропотама, који је такође пострадао од пиратских напада.[2] Ове две епизоде могу се датовати у период који покрива размеђе XII и XIII столећа.

Још једна епизода из Житија Светог Саве казује о насртајима гусара на смирене подвижнике који су обитавали у светогорским манастирима. Она се збила на Савином повратку из Никеје – дакле после 1219. године – где је од василевса Теодора I Ласкариса (1204–1221) и патријарха Манојла I Сарантина (1217–1222) добио аутокефалност за српску цркву и постао њен први архиепископ.[3] У то

---

[1] Доментијан, *Живоӣ свеӣоīа Саве*, 136–138; Теодосије, *Живоӣ свеӣоīа Саве*, 31–32.

[2] Доментијан, *Живоӣ свеӣоīа Саве*, 183–184; Теодосије, *Живоӣ свеӣоīа Саве*, 65–67.

[3] *Исӣорија срӣскоī народа*, I, Београд 1981, 317 (Д. Богдановић); Б. Ферјанчић, *Србија и визанӣијски свеӣ у ӣрвој ӣоловини XIII века (1204–1261)*, Зборник радова Византолошког института 27–28 (1989) 120 сл.

време – бележи његов биограф Доментијан – многобројни разбојници су толико угрожавали атонско полуострво да никоме нису дозвољавали да се појави на мору. Док се Сава налазио у посети Великој лаври светог Атанасија у манастир су упали разбојници предвођени најопаснијим од свих вођа који је надалеко био чувен по злу и који „ни по мору ни по копну" никог није остављао на миру, чинећи велика злодела. Уследило је једно од чуда Светог Саве: он је изашао пред разбојнике, поздравио их, вођу пољубио и увео у цркву. Потом се помолио Богу и старешини гусара предложио да га усини и узме у своју службу уколико се одрекне дотадашњег живота. Овај је на то пристао и драговољно распустио своју гусарску дружину, па се Светом гором пронела радосна вест о подвигу Светог Саве.[1] Нема сумње да је ова епизода умотана у обилно хагиографско плетиво и да садржи претеривања уобичајена за овакав књижевни жанр. Упркос томе, оправдано се верује да она у себи носи зрно историјске истине о угрожености светогорских монаха од стране морских разбојника крајем прве четвртине XIII столећа.

И, напослетку, у животописима Светога Саве постоји још једна вест о гусарима, али се она не односи на Свету гору. Када је српски црквени великодостојник решио да крене на своје друго поклоничко путовање на Исток, он је претходно изабрао наследника на архиепископском престолу, ваљаног подвижника Арсенија I (1233–1263). Потом се укрцао у Будви и исепловио према јужној Италији. Јадрански гусари су сазнали за пут којим ће духовник пловити, па су затворили улаз у Брендич (Бриндизи), али се Савин брод ипак провукао кроз блокаду и усидрио у тамошњој луци.[2]

Следеће податке о нападима гусара на Свету гору срећемо у житијима монаха и каснијих српских архиепископа Саве II (1264–1271) и Јоаникија I (1272–1279). О Сави II, четвртом сину српског краља Стефана Првовенчаног (1196–1228) мало се зна, али је познато да је више година провео на Атону и да „претрпе многе напасти и искушења од морских разбојника".[3] Будући да су писци житија заокупљени превасходно универзалним питањима односа Бога и човека,

[1] Доментијан, *Живот светога Саве*, 223–225; Уп. Грујић, *Гусари на Светој гори*, 2–3.

[2] Доментијан, *Живот светога Саве*, 298–299; Теодосије, *Живот светога Саве*, 181–182. Уп. Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, Београд 1991, 169; Р. Радић, *Свети Сава – путник и ходочасник*, беседа прочитана на Светосавској академији у Краљеву, 26. јануара 2001. године, у сали Краљевачког позоришта, Повеља 1 (2001) 89–93.

[3] *Животи краљева и архиепископа српских*, 273. Превод: Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, пред. Н. Радојчић, Београд 1935, 206. Уп. Грујић, *Гусари на Светој гори*, 3.

а мање чињеницама историјског значаја – поготово су равнодушни према хронолошким одредницама – није једноставно датовати вести које они доносе. Упркос извесним недоумицама, страдања Саве II од гусара на Светој гори могу се ставити у средину XIII столећа. Будући да се радило о брату тадашњег краља Стефана Уроша I (1243–1276), невоље Саве II нису остале без одјека у Србији. Напротив, уследио је одговор срачунат на то да се, колико је то могуће, стане на пут гусарској опасности. Српски краљ Стефан Урош I подигао је пирг Светог преображења спасова, који је требало да служи као заштита манастира Хиландара.[1]

И у Житију архиепископа Јоаникија I, иначе ученика Саве II, такође се помињу пирати на Светој гори. Остало је записано: „Пошто је тада била велика напаст и нестројно ратовање од насиља безбожних гусара у том месту, где живљаше овај блажени, служећи Господу у трудовима и подвизавању, у глади и жеђи, у зими и наготи. Јер много пута биваше ухваћен од ових и љуто мучен, и чињаху му пакости".[2] Ревносни монах, како то хагиографи воле да нагласе, одолео је свим искушењима јер га је надахњивала порука сто двадесет петог псалма: „Они који су са сузама сејали, у радости ће пожњети!". Иако и у овом случају нема временске одреднице, комбинујући податке других извора о Јоаникију I разборито је претпоставити да су његов монашки спокој на Атону гусари реметили почетком друге половине XIII века.

Једна српска повеља казује сасвим јасно и недвосмислено да су се гусарски напади на манастир Хиландар, односно на Свету гору, наставили и следећих деценија. Због тога је краљ Милутин наредио да се у месту званом Хрусија подигне и други пирг у одбрану српског манастира. У оснивачкој повељи из 1302. године он истиче да то чини на молбу игумана Киријака који му је предочио све монашке невоље од „безбожних гусара",[3] а узимајући у обзир и чињеницу да је целокупан манастирски живот упућен на море. Ова вест је посведочена и излагањем о настанку Василијевог пирга, а у вези са судским спором који су монаси Пирга водили са калуђерима манастира Хиландара пред судом митрополита у Серу 1388. године. У реченом акту су као главни разлози за подизање пирга наведени непостојање

---

1 Доментијан, *Живот светога Симеуна*, 116–117. Уп. Грујић, *Гусари на Светој Гори*, 4; М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 116–117.

2 *Животи краљева и архиепископа српских*, 280–281. Превод: Мирковић, *Животи краљева и архиепископа српских*, 213. Уп. Грујић, *Гусари на Светој гори*, 3.

3 *Actes de Chilandar. Deuxieme partie: Actes slaves, publies par B. Korablev*, Византийский временник 19 (1912) /Приложение/ No.10.

манастирског пристаништа, с једне, и велика штета коју је манастир трпео од Турака који су харали, с друге стране.[1]

Полет пиратства, до кога је дошло крајем XIII и током XIV столећа, био је, између осталог, и последица слабљења византијских позиција на мору.[2] Зна се да је цар Андроник II Палеолог (1282–1328), присиљен да спроведе непопуларне мере штедње, 1284. године разоружао ромејску флоту. Византијски писци Георгије Пахимер и Нићифор Григора са великим негодовањем пишу о овим василевсовим одлукама. Тако, на пример, Нићифор Григора са повређеном ромејском охолошћу примећује да Латини не би били тако дрски према Византинцима нити би Турци икада видели морски песак да је ромејска флота као раније владала морем.[3] Георгије Пахимер наглашава да су свакодневно и са свих страна пристизале вести о упадима Турака не само на копну него и на мору.[4] Није на одмет рећи да предузете мере редукције војних потенцијала Царства нису мимоишле ни копнене трупе, што је довело до снажне осеке византијске оружане моћи. Учени полихистор Нићифор Григора вели да је ромејска војска у доба Андроника II Палеолога служила за подсмех и да чак уопште није ни постојала.[5] Сасвим је разумљиво да су поменуте мере само охрабриле византијске непријатеље, Турке пре свих.

Напади Каталанске компаније на атонске манастире у првој деценији XIV столећа имали су снажан одјек у Житију Данила Пећког, игумана манастира Хиландара и каснијег српског архиепископа (1324–1337). Обиљем занимљивих и сликовитих подробности овај текст умногоме допуњује остале изворе за историју славне војне дру-

---

1 *Actes de Chilandar. Premiere partie: Actes grecs, publies par L. Petit*, Византийский временник 17 (1911) /Приложение/ No.158. Up. M. Živojinović, *O napadima Turaka na Svetu goru na osnovu vizantijskih izvora*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–2 (1979) 6.

2 О гусарству у водама Средоземља у касном средњем веку наводимо неколико важнијих радова: P. Charanis, *Piracy in the Aegean during the Reign of Michael VIII Palaeologus*, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves 10 (Bruxelles 1950) 127–136; B. Hrabak, *Dubrovnik i rodski pirati*, Istoriski glasnik 2 (1956) 78–90; Б. Крекић, *Дубровник и Левант (1280–1460)*, Београд 1956, 152–158; B. Hrabak, *Gusarstvo i presretanje pri plovidbi u Jadranskom moru u drugoj polovini XV veka*, Vesnik Vojnog muzeja 4 (1957) 83–98; A. Tenenti, *Venezia e la pirateria nel Levante: 1300c.–1460c.* Venezia e il Levante fino al secolo XV. I–2 (=Civilta Veneziana, Studi 27), Firenze 1973, 705–771; A. Krantonelli, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της τουρκοκρατίας 1390–1538*, Athina 1985, 21–450; I. Katele, *Piracy and the Venetian State: The Dilemma of Maritime Defense in Fourteenth Century*, Speculum 63 (1988) 865–889;

3 Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen – I. Bekker, I, Bonnae 1829, 209.

4 Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri XIII, rec. I. Bekkerus, II, Bonnae 1835, 343–344.

5 Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 451 са навођењем изворних података.

жине са иберијског полуострва како византијске писце Георгија Пахимера и Нићифора Григору, тако и каталанског аутора Рамона Мунтанера.[1]

Нов подстицај пиратским нападима на Свету гору дао је грађански рат који је у Византији букнуо с јесени 1341. године и био најкрвавији од свих сличних ромејских сучељавања у XIV веку,[2] а у који су се, руковођене сопственим интересима, умешале и суседне државе, пре свега Србија и овога пута у много мањој мери Бугарска. Истовремено, грађански рат четрдесетих година широм је отворио врата преласцима Турака у Европу. Радило се пре свега о одредима муслиманских ратника на које се ослањао узурпатор и победник у грађанском рату – Јован Кантакузин. Доведени у Тракију и Македонију, Турци нису пропуштали прилику да нападну и Свету гору.

Управо из средине XIV столећа потиче и следећа вест у српским средњовековним житијима која се односи на нападе гусара на Свету гору. Овога пута је реч о животопису српског патријарха Јефрема (1375–1379, 1389–1392). И он се, попут многих српских духовника, више од десет година подвизавао на Атону, а житије је 1402. написао његов ученик и епископ пећки Марко.[3] Остало је забележено да је Јефрем морао да напусти Свету гору јер су је „напали Агарени и многа зла починили".[4] Из ове веома сажете вести није могуће са сигурношћу закључити о каквој се врсти напада радило. Јефремов одлазак са Свете горе датује се најраније у 1347., а *terminus ante quem* је османлијско поседање Галипоља 1354. године.[5] О турским упадима на Свету гору у XIV веку у византијским изворима је сачувано доста података,[6] па се и ова вест из житија патријарха Јефрема уклапа у општу слику непрестаних упада муслиманских ратника на јединствену републику православних монаха.

---

1 М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила као извор за ратовање Каталанске компаније*, Зборник радова Византолошког института 19 (1980) 251–273.

2 Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993, 121–164.

3 Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 203.

4 Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, Анали Филолошког факултета 7 (1967) 70. Превод: *Шест писаца XIV века (Григорије Рашки, Јаков Серски, Силуан, Непознати Светогорац, Монах Јефрем, Марко Пећки)*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига десета, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 166.

5 Д. Богдановић, *Песничка творенија монаха Јефрема*, Хиландарски зборник 4 (1978) 122–123; М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976, 103; Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 221.

6 Živojinović, *O napadima Turaka na Svetu Goru*, 5–19.

Колико је познато, последња вест српских средњовековних житија о нападима гусара на Свету гору похрањена је у житију старца Исаије. Инок Исаија био је познати српски писац, преводилац и дипломата XIV столећа, који је одиграо важну улогу у измирењу српске цркве и цариградске патријаршије 1375. године.[1] У његовом животопису, који је саставио именом непознати светогорски монах, остало је забележено: „Када је једном пошао блажени (Исаија) у Лавру и с њим петорица братије часних мужева инока ради неке потребе (о, тешко мени!), упадоше посред варвара. И похвативши их све, вргоше их (варвари) на лађу. А преподобнога оца Исаију они проклете крвопије немилостиви толико бише по свему телу и по светој глави његовој, да му се све тело обагрило крвљу."[2] Ова епизода из житија монаха Исаије датује се у време после 1375. године.[3] С друге стране, добро је познато да је Света гора у годинама после битке на Марици (1371) пролазила кроз веома несигурно и тешко раздобље.[4]

Хронолошки посматрано, српска средњовековна житија у којима су сачувани подаци о гусарским упадима на Свету гору обухватају широк временски лук од безмало два века, почев од краја XII до завршних деценија XIV столећа. Наравно, то није случајно јер од краја треће четвртине XIV века тежиште српске државе се под налетима Османлија све више помера ка северу и донекле слабе њене везе са Светом гором, с једне, а долази и до извесне стагнације у настајању хагиографске литературе, с друге стране. Срж вести које доносе српска средњовековна житија може се сматрати веродостојним, али се при том мора рачунати и са инкрустирањем библијских парабола и поука које су биле уобичајене за хагиографску литературу. На овом месту не можемо а да се не суочимо са познатим питањем које се тиче свих житија – општим местима. Утисак је да се поверење у веродостојност историјских података хагиографске литературе неретко колебало између две крајности – безрезервне вере у све што је у њима записано, с једне, и потпуног одрицања било каквог историјског језгра, с друге стране. Како то често бива, истина би могла да буде смештена негде између поменутих опречности, додуше не обавезно и на аритметичкој средини простора који их раздваја. Када се говори о животописима српских владара и црквених великодостојника

1 Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 188–189.
2 Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980, 76. Превод: *Шест писаца XIV века*, 97 (Д. Богдановић)
3 Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 13.
4 Г. Острогорски, *Света Гора после Маричке битке*, Зборник Филозофског факултета у Београду 11–1 (1970) 277–282.

умесно је нагласити познату чињеницу да се историјска подлога коју они доносе углавном може сматрати поузданом. Због тога смо мишљења да и у овом случају, када се ради о вестима које описују гусарске нападе на Свету гору, нећемо погрешити уколико им поклонимо поверење, тим пре што су у више наврата подаци о гусарима у српским средњовековним житијима посведочени подацима из повеља и вестима других, пре свега, византијских извора.

Само по себи је разумљиво да се писци житија, према гусарима, који су монасима задавали многобројне невоље, односе крајње негативно и готово редовно уз њих наводе придев „безбожни"! У схватањима средњовековних аутора, поготово оних који су текли духовну каријеру – а такви су махом били састављачи свих српских житија – овај епитет има посебну тежину. Ако се феномен гусарства посматра на широком подручју медитеранског басена, онда се за српска житија може рећи да ову сложену појаву виде из једног посебног угла. У њиховој жижи се налази само један мали кутак Средоземља – Света гора. Ипак, и поред тако уског и специфичног узорка, подаци српских житија се на особит начин уклапају у сведочанства византијских и других извора који казују о појави гусарства у средњем веку.

[Саопштење на X међународном симпозијуму историје и уметности „Пирати и гусари" у Монемвасији (Грчка), 20–22. јула 1997. године]

ГЛАВА ДВАДЕСЕТА

ЈЕВРЕЈСКИ ХОДОЧАСНИК ВЕНИЈАМИН ИЗ ТУДЕЛЕ ПУТУЈЕ ВИЗАНТИЈСКИМ ЦАРСТВОМ

„Путовање је живот, као што је, обратно, живот је путовање“
Paul Jean (1763–1825)

Одвајкада је било људи који су путовали од једног до другог града, пловили морима, крстарили светом. Средњи век је познавао велики број таквих ходочасника, трговаца, мисионара, путника-намерника, изасланика и пустолова. Налазећи се на поверљивим и одговорним задацима, горљиво настојећи да посете нека света места или једноставно ношени радозналошћу и авантуристичким духом, они су се отискивали ка далеким земљама и ходили широм оновременог света. Византинац Козма Индикоплевст је у VI столећу опловио скоро читав свет, фанатични фрањевац Вилхелм од Рубрука је почетком друге половине XIII века доспео на двор монголског кана у далеком Каракоруму, венецијански грађанин Марко Поло је 1275. стигао у Пекинг, док је неуморни арапски радозналац Ибн Батута у другој четвртини XIV столећа допро до најудаљенијих кутака ондашњег света. Колико је познато, највећи јеврејски путник у средњем веку био је духовник Венијамин из Туделе.

Просопографска цртица

Краљевина Навара у северној Шпанији и град Тудела, смештена уз обалу реке Ебро – негде на граници краљевстава Кастиље и Арагона – завичај су јеврејског путника Венијамина или Бар Јоне. Његова судбина је налик судбинама већине средњовековних писаца, или људи уопште, усуду да оскудни и фрагментарни подаци о животу, неретко сведени на неколико основних чињеница, остану у тешкој сен-

ци њихових дела.[1] Није позната година Венијаминовог рођења, као ни година његове смрти, али се зна да је живео, деловао и путовао у XII веку.[2] Најбоље године његовог живота временски се подударају са владавином наварског краља Санча VI (1150–1194), који је остао упамћен и по томе да је јеврејском живљу у својој држави даровао читав низ повластица.[3] Венијамин из Туделе није био рабин, како се понегде у литератури може прочитати, али је ван сваке сумње био веома образован духовник и полиглота који је познавао библијски хебрејски, арамејски, испанојеврејски, шпански (кастиљски), донекле арапски, а био је упућен и у основе латинског.[4] Најбоље познатим периодом живота Венијамина из Туделе може се сматрати раздобље од 1159. до 1173. године, када је предузео једно замашно путовање и обишао већи део оновременог света.[5] Упокојио се, сва је прилика, на измаку XII столећа.

Путопис

Своје путешествије које је потрајало безмало петнаест година Венијамин из Туделе описао је у делу насловљеном као *Massaoth Benjamin* (Венијаминова путовања). Реч је о спису који се са пуно разлога може сврстати у најпознатије и најзначајније путописе касног средњег века.[6] Истовремено, његов текст је за све народе и крајеве кроз које је пролазио историјски извор првог реда. То се првенствено односи на повест јеврејске дијаспоре, односно историјску демографију јеврејског народа у расејању, пошто је Венијамин из Туделе прилежно и марљиво записивао основне податке о насеобинама Јевреја и њиховом бројном стању у свим градовима кроз које је пролазио. Спис Венијамина из Туделе је невелик по обиму али је веома језгровит и доноси обиље занимљивих вести. Он нема уобичајени

1 За основне податке о Венијамину из Туделе в. *Dictionary of the Middle Ages*, ed. J.R. Strayer, II, New York 1983, 181 (A. David); *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, I, New York – Oxford 1991, 282 (S.B. Bowman) /у даљем тексту *ODB*).

2 A. Andréadès, *Sur Benjamin de Tudèle*, Byzantinische Zeitschrift 30 (1929/1930) 457–462.

3 Y. Baer, *History of the Jews in Christian Spain*, I, Philadelphia 1966, 52–53.

4 Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, στιν Ασία και στιν Αφρική, 1159–1173, prev. F. Vlachopoulou, komentar A. Savvides, Athina 1994, 55–114 (у даљем тексту: Savvides, *Benijamin*).

5 J.P.A. Van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales*, II, Istanbul – Leiden 1980, 510, 527–528; *Lexikon des Mittelalters*, I, München – Zürich 1980 (reprint: Stuttgart – Weimar 1999), 1915 (J. Maier).

6 Savvides, *Benijamin*, 27, 48 n. 2.

пролог ни епилог, који се обично подразумевају у овом жанру средњовековне световне књижевности.

Дело јеврејског путника сачувано је у пет рукописа: један се данас чува у Британском музеју, други у Риму (Bibliotheca Casanatense), трећи у Бечу (Epstein), док су два рукописа похрањена у збирци Oppenheim гласовите Бодлијане, универзитетске библиотеке у Оксфорду.[1] Путопис Венијамина из Туделе први пут је објављен у Цариграду 1543. године, док је друго издање светлост дана угледало у Ферари 1556. Већ 1575. године појавио се латински превод,[2] а од тог времена се често преводило на разне европске језике.[3] У нашем раду ослањали смо се на издање које је пре готово сто година приредио Маркус Натан Адлер.[4] Као што је наглашено, реч је не само о одличном историјском извору, већ и о ваљаном делу које је своме аутору обезбедило часно место у историји јеврејске књижевности.[5]

Дуго путовање

Ходочасник Венијамин се из родне Туделе отиснуо у свет по свој прилици 1159. године и најпре је долином Ебра кренуо према Сарагоси, а затим је минувши град Тортосу избио на западну обалу Средоземног мора.[6] Одатле га је, преко Барселоне, Марсеља, Ђенове и Пизе пут довео до Рима. Његов даљи итинерер, који је унеколико био налик врлудавој и изломљеној линији, имао је следеће главне тачке: Напуљ, Соренто, Салерно, Амалфи, Беневент, Асколи, Таранто и Бриндизи.[7] Ту је јеврејски путник напустио копно Апенинског полуострва и прешавши Отрантска врата, после дводневног путовања, ступио на тло Византије, царства које се одвајкада одликовало етничком хетерогеношћу и које за разлику од већине средњовековних држава, није било „национално" већ космополитско у правом смислу те речи. Познато је да су у Византији – превасходно по градовима, разуме се – одувек постојале насеобине јеврејског живља. Уопште, Јевреји су вазда чинили један део византијске популације,

---

1 Ibid. 33.

2 *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, 7, Zagreb 1964, 514; Savvides, *Benijamin*, 249.

3 Тако, на пример, постоји енглески, немачки, шпански и новогрчки превод. За најважнија досадашња издања, преводе у одломцима и целокупне преводе путописа Венијамина из Туделе в. Savvides, *Benijamin*, 248–249.

4 *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M. N. Adler, London 1907 (reprint: New York 1964), 1–81 (у даљем тексту Benjamin of Tudela)

5 M. Waxmann, *A History of Jewish Literature*, I, London 1960, 436–441.

6 Benjamin of Tudela, 2. Cf. Savvides, *Benijamin*, 34.

7 Benjamin of Tudela, 2–9. Cf. Savvides, *Benijamin*, 34.

невелик по броју али веома утицајан, уосталом као и у неким другим средњовековним државама.[1]

Прва станица шпанског путника на територији универзалне империје било је острво Крф, „где живи само један Јевреј, именом рабин Јосиф, и где се завршава краљевство Сицилије".[2] Реч је, наравно, о такозваној Краљевини двеју Сицилија, норманској држави и супарници Византије у водама средишњег Медитерана.[3] Међутим, не би се могло рећи да се овде завршавало краљевство Сицилије будући да је, сем краткотрајне норманске власти (1147–1149), острво у Јонском мору углавном било византијско.[4] Необичан податак да је Венијамин на острву Крфу срео само једног јеврејског житеља тесно је повезан управо са норманским освајањем овог острва петнаестак година раније.[5] Разборито је претпоставити да је у питању било одвођење јеврејских становника у јужну Италију.

Царсӣво од Крфа до Кийра

Византија треће четвртине XII столећа још увек је носила ореол светске силе. Била је то епоха у којој су државе груписане око пространог басена Средоземног мора водиле општу европску политику, тако да ни Царство са средиштем на Босфору није могло да остане по страни. Штавише, Византија се веома активно умешала у ту политику, наглашавајући своје универзалистичке претензије. У складу с древним византијским традицијама она је сматрала да полаже неприкосновено право на потпуну власт над читавом хришћанском васељеном. Међутим, византијски покушај да се поново учврсти на простору јужне Италије (1155–1158) није окончан успехом.[6]

Боравак Венијамина из Туделе у византијским земљама, питање које је због недовољних података у изворима изазвало различита мишљења у науци, датује се у шездесете године XII столећа, тач-

1 Већ су постале класичне књиге о Јеврејима у Византијском царству: J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire, 641–1204*, Athens 1939 и S.B. Bowman, *The Jews of Byzantium, 1204–1453*, University, Ala., 1985.

2 Benjamin of Tudela, 2. Cf. J. Romanos, *Histoire de la communauté israélite de Corfù*, Revue des Études Juives 23 (Paris 1891) 63–74.

3 F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, I–II, Paris 1907 (reprint 1960, 1969).

4 Savvides, *Benijamin*, 34, 48 n. 6.

5 Ibid. 35.

6 Г. Острогорски, *Исӣорија Визанӣије*, Београд 1959 (репринт: 1998) 359–362 (у даљем тексту Острогорски, *Исӣорија*).

није у раздобље између 1160/64. и 1165/67–68, при чему се најчешће наводи 1165. година.[1] Ваља подсетити да у путопису шпанског Јевреја нема посебних хронолошких одредница које би савременим истраживачима помогле да прецизније одреде поједине деонице његовог дугог путовања. Уопште, у видокругу многих средњовековних писаца – изузимамо хроничаре који су са цепидлачком подробношћу бележили најважније догађаје – углавном се не налазе прецизне временске упутнице. Ментални склоп оновремених људи био је такав да су време поимали на начин који се умногоме разликује од схватања својствених данашњем човеку.

У наставку – дакле после напуштања острва Крф – након путовања које је потрајало два дана, Венијамин је стигао до Ларте за коју каже да одатле почињу територије Емануила, владара Грка.[2] У питању је тадашњи византијски цар Манојло I Комнин (1143–1180).[3] Идентификација поменутог места Ларте умногоме је поделила досадашње истраживаче. Неки од њих, поведени језичком сличношћу – што је сасвим разумљиво – сматрали су да је реч о граду Арти у Епиру. Међутим, данас превладава мишљење да је заправо посреди Левкада,[4] главни град истоименог острва, које се још назива и Санта Мавра, смештеног у Јонском архипелагу, уз западну обалу Грчке.[5]

У поменутом месту, дакле у граду Левкади, живело је око сто Јевреја, а на њиховом челу налазили су се рабини Селахија и Ираклије. Одатле је духовник из Туделе после два дана пута стигао у Афилон – овде препознајемо град Ахелој који се налази код истоимене реке[6] – где је обитавало око тридесетак Јевреја, на чијем челу је био рабин Сабатаи.[7] Следећа деоница пута била је нешто краћа – потрајала је пола дана – и Венијамин се нашао у Анатолику (Етоликон), за који бележи да је смештен на морском рукавцу.[8] Иначе, овај град се налази само десетак километара од познатог Месолонгиона, где је у табору грчких устаника 1824. године преминуо славни енглески песник Џорџ Гордон Бајрон. У случају Анатолика Венијамин не наводи број јеврејских становника који су тамо живе-

---

1 Savvides, *Benijamin*, 35, 49 n. 7.
2 Benjamin of Tudela, 10.
3 P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, Cambridge 1993, 41–493.
4 Savvides, *Benijamin*, 35, 49 n. 8 (где су изнете све научне контроверзе око идентификације ове тачке на путу Венијамина из Туделе).
5 Pomorska enciklopedija 4, Zagreb 1957, 644.
6 P. Soustal – J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* (Tabula Imperii Byzantini 3), Wien 1981, 101–102 (у даљем тексту *TIB* 3).
7 Benjamin of Tudela, 10.
8 Ibid. Cf. *TIB* 3, 105–106.

ли. Тај пропуст, уколико бисмо уопште смели тако да га назовемо, може се протумачити на најмање два начина. Могуће је да се једноставно ради о заборавности или омашци путописца, што је имајући у виду садржину читавог списа мало вероватно. Пре ће бити да у поменутом граду није било јеврејске насеобине.

Одатле, дакле из Анатолика, био је потребан један дан да би се стигло до Патраса, смештеног на обалама северног Пелопонеза, који је запљускиван водама Патраског залива. Јеврејски путник наглашава да је овај град подигао грчки краљ Антипатер, један од четворице дијадоха, односно наследника Александра Великог.[1] Савремени истраживачи, међутим, истичу да се овде ради о погрешци јер је Патрас старији град него што је то сматрао дошљак са Иберијског полуострва. Постоји и објашњење понуђеног тумачења које је садржано у чињеници да је учени духовник очигледно читао спис Јосифа Флавија, знаменитог јеврејског историчара I века наше ере, и да је тамо нашао речени податак.[2] Према Венијаминовим речима, у граду постоји неколико великих и старих зграда и живи око педесет Јевреја, а њихови рабини су Исак, Јаков и Самуел.[3] Додајмо да је Патрас, у којем је поштован култ светог Андрије, био важан град током касновизантијске епохе.[4]

Занимљиво је напоменути да се јеврејска заједница у Патрасу помиње и у једном знатно познијем извору што недвосмислено казује о континуитету њеног присуства у овом граду на северним обалама Пелопонеза. Реч је о византијској Краткој хроници, сврстаној у такозване хронике турских освајања. Њен рукопис, настао у кругу Цариградске патријаршије после 1566. односно 1572. године, данас се чува у Тринити колеџу у Кембриџу. Хроника говори о догађајима у раздобљу од 1521. до 1566. године. Шпанска флота коју је предводио прослављени кондотијер Андреја Дорија преотела је од Турака град Патрас октобра 1532. године, пошто је претходно опустошила његову околину. Ђеновљански адмирал је избавио жене и децу који су били унутра, њихову имовину запленио, остало што се затекло у тврђави узео, а тамошње Јевреје продао у Закинт – острво у Јонском мору – за четири хиљаде флорина.[5] Ово је још једна, чини се мање

1 Benjamin of Tudela, 10.

2 Savvides, *Benijamin*, 142 n. 81.

3 Benjamin of Tudela, 10. Cf. A. Ilieva, *Frankish Morea (1205–1262). Socio-cultural interaction Between the Franks and the Local Population*, Athens 1991, 75–76.

4 K. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton 1953, 116–129; *ODB*, II, 1597–1598 (T.E. Gregory).

5 P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* I, Wien 1975, 484 № 9. Уп. Р. Радић, *Одјеци ратовања Шпанаца на Медитерану XVI века у кратким хроникама*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини 23–24 (1993/1994) 502–503.

позната и унеколико занемарена епизода о злехудој судбини јеврејског живља са подручја Медитерана.

После задржавања у Патрасу, Венијамин из Туделе наставио је путовање и након вожње бродом од пола дана доспео је на другу страну Коринтског залива – у град Кифто.[1] Дакле, шпански ходочасник се поново обрео на тлу средње Грчке. Радило се о познатом византијском граду Навпакту, који су касније Млечани утврдили и назвали Лепант.[2] У историји је највише остао упамћен по чувеном војном сучељавању које се одиграло 7. октобра 1571. године, када су уједињене хришћанске снаге у једној од највећих поморских битака у историји потпуно поразиле османлијску флоту.[3] У Кифту, бележи јеврејски путник, живело је око стотину Јевреја који су становали на морској обали. Њихови првосвештеници су били рабини Гури, Шалум и Авраам.[4]

Дан и по пута од Кифта, односно Навпакта, био је потребан да духовник са Иберијског полуострва доспе у место Криса, на северним обалама Коринтског залива, недалеко од древног пророчишта Делфи. Венијамин је записао да ту одвојено живи око две стотине Јевреја.[5] Реч је о данашњем месту Хрисо у области Фокида.[6] Занимљиво је да је путник из Туделе у наставку забележио како поменути Јевреји сеју и жању на својој властитој земљи. Њихови архипастири су били Соломон, Шаим и Једаија.[7] Ова сажета вест о јеврејском живљу који живи издвојено и који се бави земљорадњом посебно је интересантна ако се има у виду да су се током средњовековља Јевреји махом бавили трговачким или занатским делатностима.[8] Наравно, ту чињеницу ни у ком случају не би требало апсолутизовати, што показује и овај податак о аграрном јеврејском становништву у средњој Грчкој.

---

1 Benjamin of Tudela, 10.

2 *ODB*, II, 1442–1443 (T.E. Gregory); A. Savvides, *Η Ναύπακτος από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια ως την οθωμανική κατάκτηση του 1499. Ιστορικό διάγραμμα*, Ναυπακτιακά 5 (Ahina 1990–1991) 45–76 (*Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας, Ανατύπωση άρθρων* 1981–1991, Athina 1992, 425–456)

3 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Vol. II, London 1973, 1073–1124.

4 Benjamin of Tudela, 10.

5 Ibid.

6 J. Koder – F. Hild – P. Soustal, *Hellas und Thessalia* (Tabula Imperii Byzantini 1), Wien 1976, 195 (у даљем тексту *TIB* 1).

7 Benjamin of Tudela, 10.

8 Savvides, *Benijamin*, 142 n. 82.

Из места Крисе, после тродневног пута, Венијамин из Туделе поново је стигао на тло Пелопонеза – у велики град Коринт.[1] Ту је постојала јеврејска заједница која је бројала око три стотине људи. Три рабина – Леон, Јаков и Хезекија – стајали су на челу ове комуне.[2] Јеврејски путник не говори ништа прецизније о томе чиме су се бавили Јевреји у Коринту. Нија на одмет упозорити да је овај град дуго био важан византијски центар свиларске индустрије, о чему ће у наставку бити више речи.

Поново на тлу средње Грчке

Из Коринта је неуморни јеврејски путник кренуо преко Истмоса, где се додирују полуострво Пелопонез и копно средње Грчке, и после два дана пута стигао у Тебу. Реч је о најважнијем граду у области Беотија, где је Венијамин из Туделе затекао прилично велику јеврејску колонију, са око две хиљаде житеља. Образовани духовник је Теби посветио нешто више простора него осталим византијским градовима кроз које је претходно прошао. Он напомиње да су Јевреји у Теби највештији мајстори – занатлије у читавој Грчкој када су у питању свила и порфирна одећа.[3] На овом месту треба подсетити на чињеницу да су вештином производње свиле најпре овладали Кинези. Према легенди, двојица византијских калуђера су у својим штаповима преко Самарканда прокријумчарили ларве свилене бубе у Византијско царство. Десило се то у време цара Јустинијана I (527–565).[4] Отада су Византинци столећима љубоморно чувала тајну производње свиле, а међу највећим свиларским центрима у држави Ромеја били су управо Теба и Коринт. То је трајало око шест столећа, што значи да је „монопол“ на производњу свиле у европском делу средњовековног света Византији доносио огромне суме новца.[5] Међутим, Нормани су у време Другог крсташког рата (1147) привремено освојили и опустошили како Коринт, тако и Тебу, а тамошње мајсторе са постројењима одвели у Палермо.[6] На тај начин је и западна Европа упознала тајну производње свиле. Вести Бенијамина из Туделе о јеврејским мајсторима – свиларима јасно и недвосмислено казују да се у Теби ова врста

1 J.H. Finley, *Corinth un the Middle Ages*, Speculum 7 (1932) 477–499; *ODB*, I, 531–533 (T.E. Gregory).
2 Benjamin of Tudela, 10.
3 Ibid. Cf. *The Cambridge Medieval History, IV. The Byzantine Empire, Part I: Byzantium and its Neighbours*, ed. J.M. Husssey, Cambridge 1966², 428 (K.M. Setton).
4 Ž.-P. Drež – E. Birer, *Put svile*, Beograd 1986, 8 sl.
5 *ODB* III, 1896–1897 (A. Gonosova – N.P. Ševčenko).
6 Острогорски, *Историја*, 359–360.

занатске делатности наставила и после норманске инвазије. Чини се, међутим, да се изречена оцена не би могла применити и на други некадашњи свиларски центар – Коринт. Јер, подсетимо се, путник са Иберијског полуострва не казује ништа о делатности тамошње јеврејске заједнице нити помиње свиларство.

Говорећи о јеврејском становништву Тебе Венијамин истиче да они имају учењаке који су упућени у Мишну и Талмуд,[1] као и друге угледне људе. На њиховом челу су архирабин Кути и његов брат рабин Мозис, као и још тројица рабина – Хија, Илија Тирутот и Јоктан. Завршавајући своје помало хвалоспевно слово о тебанским Јеврејима ходочасник из Туделе наглашава да на тлу Грчке – изузев Константинопоља, наравно – јеврејској заједници из Тебе нема равне.[2] И, заиста, ако се упореде подаци о јеврејским насеобинама у тридесетак византијских градова, о којима Венијамин доноси податке, тебанска заузима особено место и значај.

После боравка у Теби, путник из Туделе се запутио у Егрипо, за који каже да је велики град на морској обали где са свих страна долазе трговци.[3] Реч је о Еврипосу на Еубеји, после Крита највећем острву егејског архипелага, која се налази тик уз обалу Атике.[4] Зна се да су Венецијанци, који су после Четвртог крсташког рата и рушења Византијског царства (1204) загосподарили Еубејом, овом острву дали име Негропонт.[5] С друге стране, турски историчар Идрис Битлиси, савременик султана Бајазита II (1481–1512) и Селима I (1512–1520), који Еубеју назива Агрибоз, наглашава како је то најлепши крај на свету.[6] Тројица рабина у Егрипу, где је живело око три стотине Јевреја, били су Илија Псалтири, Емануил и Калеб.[7]

---

1 Реч је о двема књигама које су изузетно важне за јеврејску цивилизацију. Мишна је збирка јеврејских законских и обичајно-правних прописа, састављена у II столећу, док је Талмуд својеврсна енциклопедија јеврејства која у подједнакој мери обухвата јеврејске религијске обичаје и правне прописе, теологију и етику. Талмуд, који је у јеврејској дијаспори све до новијег времена био регулатор друштвеног живота, настао је повезивањем Мишне и Гемаре која представља тумачења и коментаре Мишне. B. O. Mandić, *Leksikon judaizma i kršćanstva*, Zagreb 1969, 177, 315–316, 479–481.

2 Benjamin of Tudela, 10.

3 Ibid. Cf. E. Malamut, *Les îles de la mer Égée de la fin du XIe siècle à 1204*, Byzantion 52 (1982) 334.

4 J. Koder, *Negroponte. Unersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboia während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Wien 1973, 179 sq.

5 *ODB*, II, 736–737 (T.E. Gregory – N.P. Ševčenko).

6 S. Trako, *Bitlisijev opis Balkanskog poluostrva*, Prilozi za orijentalnu filologiju 12–13 (1962–1963) 217.

7 Benjamin of Tudela, 10.

Духовнику из Туделе био је потребан један дан путовања да из Еврипоса стигне у Јабустрису (Ларимна). Он истиче да је то град на обали са око сто јеврејских становника.[1] Данас је то место Проскине.[2] Овога пута се међу релативно малобројном јеврејском популацијом наводе чак петорица рабина: Јосиф, Елеазар, Исак, Самуел и Нетанијах.[3] Јабустриса је била последња варош у средњој Грчкој на итинереру путника са далеког Иберијског полуострва. Уз неопходну методолошку напомену да границе између појединих области Византијског царства у различитим епохама нису биле увек исте, односно да нису биле скамењене, може се додати да се он нашао пред плодном и равном Тесалијом.

У Тесалији

Венијамин из Туделе је из Јабустрисе након једнодневног путовања стигао у Рабонику (Равенику), где је такође живело стотинак Јевреја са рабинима Јосифом, Елеазаром и Исаком.[4] За оне који уочавају сличности, симетрије и занимљиве подударности пада у очи да су имена тројице рабина из Рабонике истоветна са именима тројице од петорице рабина из претходног града, то јест Јабустрисе (Ларимне). Међутим, на основу уочене идентичности не могу се доносити никакви одлучнији закључци – о евентуалној забуни или омашци, на пример – поготово ако се има у виду једноставна чињеница да се ради о именима која су у јеврејској популацији била веома фреквентна.

Из Рабонике је Венијамин из Туделе, погледа превасходно окренутог према северу, односно северозападу, кренуо даље. Још једно путовање, које је, као и у претходна два случаја потрајало дан, омогућило му је да се нађе у месту под помало загонетним називом Синон Потамо.[5] Реч је заправо о граду Зитуниону, односно данашњој Ламији.[6] Занимљив је покушај савремених истраживача да објасне етимологију топонима који користи јеврејски ходочасник (Синон Потамо). Уз извесну недоумицу неки модерни научници сматрају да би тај назив могао бити извитоперени облик грчког „река Зитуниона."[7] У овом месту, како саопштава образовани духовник, јеврејска гру-

1 Ibid. Cf. *TIB*, 1, 179 (J. Koder).
2 Savvides, *Benijamin*, 35.
3 Benjamin of Tudela, 10–11.
4 Ibid. 11. Cf. *TIB* 1, 251 (J. Koder).
5 Benjamin of Tudela, 11.
6 *TIB*, 1, 283–284 (J. Koder); *ODB* II, 1171 (A. Kazhdan).
7 *TIB*, 1, 251 (J. Koder).

пација била је мала – свега око педесетак људи које су предводила двојица рабина, Соломон и Јаков.[1]

За сам град Венијамин вели да је смештен у подножју брда Влахије и да се народ који живи у планинама назива Власима. Добро је познато да се у средњем веку Тесалија у изворима често називала и Велика Влахија.[2] У ствари, сматра се да је ово и најранији помен Тесалије под називом Велика Влахија. Иначе, према Венијаминовим речима, Власи су хитри као кошуте и силазе с брда да пљачкају и пустоше земљу Грка. Власи се не држе чврсто вере Назарена – што ће рећи хришћана – и себи дају јеврејска имена. Неки мисле да су они Јевреји а, у ствари, они Јевреје и називају својом браћом. Отуда се и догађа да када Власи сретну Јевреје они их, истина, опљачкају, али се уздржавају од убијања, као што то раде са Грцима. „Сви они су ван закона" – језгровито завршава Венијамин из Туделе своју малу етнолошку скаску о Власима.[3]

Из места Синон Потамо (Зитуниона, Ламије), после два дана путовања јеврејски путник је стигао у место Гардики (Гардикија). Он истиче да је град у рушевинама и да га насељава само мали број Грка и Јевреја.[4] Венијамин из Туделе је одатле после дводневног путовања стигао у Армило – у ствари, Алмиру, велики град близу морске обале настањен Венецијанцима, Пизанцима, Ђеновљанима и разним трговцима који тамо долазе. То је велико место и има насеобину од четири стотине Јевреја. На њиховом челу су архирабин Шилох Ломбардо, рабин Јосиф, чувар, и рабин Соломон, њихов духовни вођ.[5]

Из Армила (Алмире) после дана путовања стизало се у Висену (Весену), где је обитавало око сто Јевреја а на њиховом челу били су архирабин Сабатаи и рабини Соломон и Јаков.[6] Висена је истовремено било и последње место у Тесалији које наводи јеврејски путописац. На основу његовог даљег итинерера знамо да је потом ступио у Македонију. Истина, у своме путопису он не наводи овај географски појам.

---

1 Benjamin of Tudela, 11.

2 Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 8 (у даљем тексту Ферјанчић, *Тесалија*).

3 Benjamin of Tudela, 11.

4 Ibid. Уп. Ферјанчић, *Тесалија*, 23; *TIB*, 1, 161 (F. Hild).

5 Benjamin of Tudela, 11. Cf. A. Avramea, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*, Athina 1974, 167–168 (у даљем тексту Avramea, *Thessalia*); *TIB*, 1, 170–171 (F. Hild).

6 Benjamin of Tudela, 11. Уп. Ферјанчић, *Тесалија*, 11 сл.; Avramea, *Thessalia*, 156–157; *TIB*, 1, 134–135 (F. Hild).

Други град Царства

Венијамин из Туделе је након дводневног путовања из Висене стигао у Солун. Радило се о месту које је већ столећима било други град Византијског царства, одмах после Константинопоља.[1] За Солун јеврејски путник вели да га је саградио краљ Селеук, један од четири дијадоха, наследника краља Александра.[2] Ипак, овде се ради о погрешци јеврејског путника; Солун јесте основао један дијадох Александра Великог, али не Селеук него Касандар. Он је утемељио град 316/315. године пре наше ере и назвао га Тесалоники именом своје супруге.[3] У Солуну је у време Венијаминове посете живело око пет стотина Јевреја, укључујући и архирабина Самуела и његове синове који су били људи од пера. Реченог Самуела је на чело јеврејске заједнице именовао византијски василевс. Премда изриком не помиње царево име очигледно је да је у питању био актуелни владар Ромеја Манојло I Комнин. У Солуну су били и рабин Сабатаи, Самуелов зет, затим рабин Илија и, напослетку, рабин Михаило.[4]

Солунски Јевреји су према Венијаминовим речима углавном живели од свиларства. Ако се подсетимо да је слично било и у Теби, онда намах постаје јасно да су јеврејски житељи давали велики допринос свиларској индустрији у Византијском царству. У наставку казивања о солунским Јеврејима учени духовник доноси и један важан податак о томе да су они били угњетавани.[5] Премда крајње сажета, ова вест је важна за проучавање социјалног статуса јеврејских заједница у универзалној царевини. Њихов неравноправан положај у граду светог Димитрија модерни истраживачи углавном објашњавају обавезом да плаћају прилично велике државне намете.[6] У вези са јеврејском заједницом у Солуну може се додати да је у каснијим столећима, поготово у временима турске превласти, она непрестано расла. Штавише, познато је да су Јевреји на почетку XX века чинили знатан део оновремене градске популације.

После напуштања Солуна и путовања од два дана – не можемо а да не приметимо да је то најчешћа деоница његовог путешествија

---

1 A. Bryer, *Salonica: the Second City*, XXIIIrd Spring Symposium of Byzantine Studies, Bulletin of British Byzantine Studies 16 (1990) 43–55; *ODB* III, 2071–2073 (T.E. Gregory).

2 Benjamin of Tudela, 11.

3 A.B. Ranovič, *Helenizam i njegova istorijska uloga*, Sarajevo 1962, 83.

4 Benjamin of Tudela, 11.

5 Ibid.

6 Savvides, *Benijamin*, 143 n. 103.

– Венијамин је стигао у Димитрицу, у којој је затекао скупину од педесетак Јевреја. Њихови рабини су Исаија, Махир и Алиб.[1] Реч је о варошици надомак реке Стримона.[2] Само двадесетак година касније код Димитрице ће византијски војсковођа Алексије Врана поразити Нормане који су после заузимања Солуна (1185) победоносно надирали према византијској престоници.[3]

Јеврејски путник је потом прешао реку Стримон и после дводневног путовања стигао у град Драму. У том граду живело је око сто четрдесет Јевреја, на чијем челу су били рабини Михаило и Јосиф.[4] Венијамин из Туделе је одатле путовао један дан и стигао у Христопољ.[5] Реч је о данашњој Кавали, граду који се налази на обали Егејског мора насупрот острва Тасос.[6] У Христопољу је постојала сасвим мала насеобина Јевреја, њих двадесетак на броју.[7]

У наставку, после тродневног пута, ходочасник са Иберијског полуострва доспео је у Абидос, смештен на морском рукавцу између планина.[8] Реч је о граду на малоазијској обали теснаца Хелеспонт, односно Дарданели, мореуза који одваја европско од малоазијског копна и спаја Егејско и Мраморно море.[9] Пријањежни јеврејски духовник на овом месту пропушта да нас извести о броју јеврејских житеља у том важном ромејском граду. Међутим, испоставиће се да тај пропуст није био случајан, то јест да и није био пропуст. Наиме, на повратку из Цариграда, о чему ће бити речи, Венијамин је поново прошао кроз Абидос – сада га назвавши дериватом турског имена Кале – и забележио да је у њему живело око педесет Јевреја.[10] Из Абидоса се после путовања од пет дана Венијамин коначно обрео и у Цариграду,[11] џиновском мегалополису на размеђу континената и по много чему најважнијем граду средњовековног света.

---

1 Benjamin of Tudela, 11.

2 P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Paris 1945, 174 n. 4 (у даљем тексту Lemerle, *Philippes*); *Paysages de Macédoine: leurs caractères, leur évolution à travers les documents et les récits des voyageurs*, présenté par J. Lefort, Paris 1986, 141.

3 Острогорски, *Историја*, 377.

4 Benjamin of Tudela, 11. Cf. Lemerle, *Philippes*, 174 n. 4.

5 Benjamin of Tudela, 11.

6 K.I. Chionis, *Ιστορία της Καβάλας*, Kavala 1968, 32; *ODB*, I, 443 (T.E. Gregory).

7 Benjamin of Tudela, 11.

8 Ibid.

9 *ODB*, I, 8–9 (C. Foss).

10 Benjamin of Tudela, 14.

11 Ibid. 11.

У „царици градова"

Венијамин из Туделе за Константинополис каже да је престоница читаве земље Јаван, како се назива Грчка.[1] С друге стране, добро је знано да су Византинци своју државу називали царство Ромеја (Римљана).[2] Ту је резиденција цара Емануила (Манојла I Комнина), читамо у тексту јеврејског путника. Под њим је дванаест министара и сваки од њих има палату у Цариграду, а поседује тврђаве и градове. Они владају над целом земљом. На њиховом челу је краљ хипарх, други у команди је велики доместик, трећи доминус, четврти велики дукс, а пети велики економ. Остали носе имена слична претходним.[3] Ово је унеколико упрошћено – и терминолошки непрецизно – мада прилично тачно виђење начина функционисања византијске државе. На пример, достојанство *доминус*, што је, иначе, латински термин, односи се на ранију епоху и у другој половини XII века свакако је архаизам.[4]

У наставку следи прилично подробан географски опис византијске престонице. Путник из далеке Шпаније истиче да је обим Цариграда осамнаест миља: половина је окружена морем, а половина копном. Град је смештен између два морска рукавца, једног који долази из Руског а другог од Сефардског мора.[5] Ради се, наравно, о Црном мору (Руско море) и Средоземном мору (Сефардско море).[6]

У Цариград долазе све врсте трговаца како они из Вавилона, што ће рећи Багдадског калифата, тако и из земаља Шинар (Месопотамија), Персија, Мидија, Египат, Канаан, из царства Русије, од Угарске, Печенегије, Хазарије и земље Ломбардије и Сефарада (Шпаније).[7] Под царством Русије подразумева се Кијевска Русија, Печенегија – подручје које је насељавало турско племе Печенега – географски североисточно од Дунава, док је Хазарија област Крима, односно залеђа Црног мора.[8]

Цариград је пословни центар, наставља своје казивање Венијамин из Туделе, и у њега, било морем или копном, долазе трговци са свих страна. Не постоји ниједан град на свету који би био сличан Константинополису. Изузетак је једино велики исламски

---

1 Ibid. 12.
2 Острогорски, *Историја*, 49.
3 Benjamin of Tudela, 12.
4 Savvides, *Benijamin*, 143 n. 108.
5 Benjamin of Tudela, 12.
6 Savvides, *Benijamin*, 143 n. 109–111.
7 Benjamin of Tudela, 12.
8 Savvides, *Benijamin*, 143 n. 112–115.

центар – Багдад.[1] У мегалополису на Босфору заиста су се додиривали светови, сустицали најважнији трговачки путеви између Истока и Запада и сударали специмени далеких земаља.

Величанственост црквеног градитељства у Цариграду није могла да остави равнодушним ни Венијамина из Туделе као ни толике друге путнике који су „царицу градова" – што је омиљена метафора византијских писаца за град на размеђу континената – посетили пре или после њега. Тим пре што се радило о духовном и ученом лицу, дакле, интелектуалцу коме нису могле да промакну многобројне православне богомоље и остала верска здања. Стога јеврејски путник извештава о цариградским сакралним грађевинама и бележи да се у граду Константина Великог налази црква свете Софије и седиште „папе Грка". Синтагма „папа Грка", наравно, означава цариградског, односно васељенског патријарха који је имао своју столицу на Босфору. Затим Венијамин истиче да Грци не слушају римског папу.[2] Јеврејском духовнику, који долази са Запада, наравно, није био непознат верски раскол из 1054. године, када се хришћанска васељена располутила на два дела – римокатолички Запад и православни Исток.[3]

Осим наведеног храма свете Софије, постоје и друге цркве чији је број, као и број дана у години.[4] Ова проницљива литерарна флоскула у ствари и није била тако далеко од истине. Наиме, сматра се да је у Константинопољу било око две стотине педесет цркава и сто двадесет манастира,[5] што у збиру даје три стотине седамдесет хришћанских храмова. У вези с тим занимљиво је поменути податак шпанског емисара Руја Гонзалеса Клавиха, који је Византију посетио почетком XV столећа. Он је записао како се прича да у тадашњем Цариграду има три хиљаде цркава, великих и малих.[6] С друге стране, према сведочанству једног руског путописца који је Цариград посетио три деценије после Венијамина из Туделе, око 1200. године, Света Софија је имала три хиљаде свештенослужећих. Од њих је чак пет стотина примало такозвану ругу, то јест регуларну плату.[7]

---

1 Benjamin of Tudela, 12.
2 Ibid.
3 Острогорски, *Историја*, 318–320.
4 Benjamin of Tudela, 12.
5 Г.Г Литаврин, *Как жили Византийцы*, Москва 1974, 76 (у даљем тексту: Литаврин, *Византийцы*)
6 Рюи Гонзалес де Клавихо. *Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403–1406 гг.*, изд. И. Срезневский, Санкт Петербург 1881 (Variorum Reprints, *The Spanish Embassy to Samarkand 1403–1406*, London 1971), 88.
7 Литаврин, *Византийцы*, 76.

Венијамин из Туделе посебно истрајава на чињеници да је храм свете Софије имао огромне годишње приходе који су у облику трибута потицали са два острва и тврђава и села који су се тамо налазили. Такво богатство се не може наћи ни у једној богомољи на свету. У цркви свете Софије постоје стубови од злата и сребра, као и кандила од злата и сребра која је немогуће избројати.[1] Надомак палате је место забаве и разоноде које припада цару и које се назива хиподром. Сваке године на годишњицу рођења Исуса Христа василевс тамо приређује велику светковину. На то место долазе људи свих раса из читавог света, како би се пред царем и царицом, каткад са чаролијом опсенарства, представили у најбољем светлу. Они са собом воде лавове, леопарде, медведе и дивље магарце и подстичу их да се боре једни против других. Исто се догађа и са птицама. Таква забава, закључује не без дивљења, па можда и извесног чуђења јеврејски духовник, не постоји ни у једној другој земљи.[2]

Цар Емануил, наставља своје казивање путник са Иберијског полуострва, саградио је палату за седиште своје владе изнад морске обале, у наставку дворца који су његови преци подигли и који се назива Влахерна.[3] Реч је о палати која је утемељена већ око 500. године и која је за династије Комнина, дакле, почев од краја XI и кроз читаво XII столеће, постала резиденција византијских царева. Дворац Влахерну су посебно дограђивали василевси Алексије I Комнин (1081–1118) и његов унук Манојло I, што је било извесно и самом Венијамину из Туделе.[4] Цар Емануил је стубове и зидове палате обложио сребром и златом и наложио да се на њима урежу представе битака које је водио, као и оних које су се одиграле пре њега. Василевс је такође заповедио да се подигне трон од злата и драгог камења, а изнад њега дао да се постави златна круна тако да је могао да седи испод ње. Она је била украшена уметнутим драгуљима непроцењиве вредности и за ноћних часова никаква светлост није била потребна јер су дијаманти у круни блистали својом светлошћу.[5]

Безброј других здања могу се срести у граду. Венијамин из Туделе нарочито наглашава чињеницу да се сваке године са свих подручја царства Грчке узима порез који се слива у Цариград и на тај начин се пуне тврђаве свиленим хаљинама, пурпуром и златом. У

[1] Benjamin of Tudela, 12.
[2] Ibid. 12–13.
[3] Ibid. 13. Cf. *The Cambridge Medieval History, IV. The Byzantine Empire, Part II: Government, Church and Civilisation*, ed. J.M. Hussey, Cambridge 1967, 359 (S. Runciman).
[4] *ODB*, I, 293 (C. Mango).
[5] Benjamin of Tudela, 13.

читавом свету се не могу наћи такве ризнице и такво богатство.[1] Сличну оцену о богатству Константинополиса износили су и крсташки писци, учесници Четвртог крсташког рата, када су латински ритери заузели Цариград и срушили Византијско царство. Тако Роберт од Кларија казује о огромном богатству које је допало крсташима по освајању престонице на Босфору и наглашава да таквог блага није било ни у време Александра, ни у време Карла Великог, ни пре ни после; тешко да би се у четрдесет најбогатијих градова света нашло толико драгоцености колико је нађено у престоници на Босфору. Уосталом, и Грци причају да су две трећине земаљског блага сакупљене у Цариграду, док је преостала трећина разбацана по свету.[2] На западу су чак и трувери, запљуснути и омамљени причама, о неизмерном богатству усидреном тик уз теснац Босфора, певали о Цариграду као о земљи снова која се назире кроз златни сјај.[3]

Прича се, наставља своју приповест јеврејски рабин, како сваке године трибут граду донесе двадесет хиљада златника ренте од продавница и тржница и од пореза трговаца који морем или копном долазе у Цариград. Грчки становници су веома богати у злату и драгом камењу, они носе и одећу од свиле са златним везом, јашу коње и изгледају као принчеви. Заиста, земља је врло богата свим одевним предметима, али и хлебом, месом и вином.[4]

Богатство налик овом у Цариграду не може се наћи у читавом свету, задивљено закључује Венијамин из Туделе.[5] Подсетимо се и речи које је забележио Жофруа Вилардуен, француски историчар и један од вођа крсташа који су априла 1204. освојили ромејску престоницу. Он језгровито вели: „Откако је света, ни у једном граду није добијен толики плен."[6] Овде, у Константинополису – пише у продужетку Венијамин из Туделе – такође постоје образовани људи који поседују све књиге Грка. Они једу и пију у сени испод свог чокота и смоквиног дрвета.[7] Из ових редова јеврејског писца видимо да Византинцима, или бар ученијим и богатијим међу њима, дакле вишим слојевима ромејског друштва, нису била страна уживања која се иначе углавном приписују људима са Оријента. Уопште, данас

---

1 Ibid.

2 Robert de Clari, La conquête de Constantinople, trad. par *P. Charlot*, Paris 1939, № LXXXI, 172–173.

3 Ш. Дил, *Византиске слике*, II, Београд 1929, 43 (репринт: Београд 1991, 264)

4 Benjamin of Tudela, 13.

5 Ibid.

6 G. Villehardouin, La conquête de Constantinople, éd. *E. Faral*, II, Paris 1973², 52, № 250. Уп. Острогорски, *Историја*, 391.

7 Benjamin of Tudela, 13.

се верује да су Византинци били много опуштенији и склонији весељу и разоноди него што се то некада сматрало.[1]

Византинци унајмљују ратнике међу свим народима. Називају их лоазим, што је јеврејска реч која превасходно означава странца, односно варварина. Тако сакупљене плаћене војнике користе у ратовима против султана Масуда, владара Тогармима, како се назива држава Турака.[2] Реч је заправо о селџучком султану Килиџ Арслану II (1155–1192), великом такмацу Манојла I Комнина на источном ратишту. Муслимански владар је само неколико година касније нанео катастрофалан пораз византијској војсци. Десило се то у фригијским кланцима, код тврђаве Мириокефалон, 17. септембра 1176. године.[3] Занимљиво је напоменути да Венијамин из Туделе није имао високо мишљење о војничкој вештини и борбености поданика ромејске круне. Тако он изричито саопштава да Византинци нису ратоборни већ су попут жена које немају снаге да се боре.[4] Ова недвосмислена, али свакако и претерана оцена можда се може схватити као алузија на тадашње не баш сјајно стање у којем се налазила византијска војска.[5]

Што се тиче јеврејског живља, Венијамин из Туделе наглашава да их у Цариграду нема, али живе преко пута залива. Рукавац Мраморног мора затвара их са друге стране и када желе да имају пословне везе са Цариграђанима они су упућени једино на морски пут. У јеврејском кварту живи око две хиљаде Јевреја рабанита и око пет стотина караита, а раздваја их бедем.[6] Међу ученим јеврејским људима има неколико веома мудрих, а на њиховом челу су архирабин Абталион и рабини Обадија, Аарон Бехор, Шоро, Јосиф Шир-Гуру и Елиаким, надзорник.[7]

Говорећи даље о јеврејским становницима византијске престонице Венијамин наглашава да међу њима има мајстора свиларства и много богатих трговаца. Следи занимљив податак да ниједном Јеврејину није дозвољено да јаше на коњу![8] Ни муслиманским житељима византијских градова такође није било дозвољено јахање коња. Уопште, чини се да је то био распрострањен средњовековни

---

1 Я. Н. Любарский, *Иронические византийцы*, Homo Balcanicus: Поведенческие сценарии и культурные роли (Античность – Средневековье Новое время), Балканские чтения 6, Тезисы и материалы, Москва 2001, 55.

2 Benjamin of Tudela, 13.

3 Острогорски, *Историја*, 367.

4 Benjamin of Tudela, 13.

5 Savvides, *Benijamin*, 147 n. 121.

6 Benjamin of Tudela, 14. Cf. Z. Ankori, *Karaites in Byzantium. The Formative Years 970–1100*, New York – Jerusalem 1959, 141–145, 155–159.

7 Benjamin of Tudela, 14.

8 Ibid.

обичај, према иноверцима. Тако, на пример, бургундски витез Бертрандон де ла Брокијер, који се тридесетих година XV столећа бавио на Истоку, бележи следеће: „И постоји у Сирији (дакле, у исламском свету) обичај да нико за кога се зна да је хришћанин не сме да иде градским улицама на коњу".[1] У случају Јевреја који су насељавали део Цариграда у седмој деценији XII века једини изузетак био је рабин Соломон Хамитсри, иначе лични лекар цара Манојла I Комнина. Он је могао да јаше на коњу и захваљујући њему јеврејски становници мегалополиса на Босфору уживали су неку врсту олакшица које су умекшавале њихову потлаченост.[2]

Јеврејски путописац наглашава да је положај његових сународника у Цариграду био веома незавидан. Штавише, постојала је велика мржња према Јеврејима, потхрањивана од штавилаца кожа који су просипали прљаву воду управо испред својих кућа и тиме прљали јеврејски кварт. Тако, Грци мрзе Јевреје, добре и лоше, тлаче их, туку на улицама и на сваки начин угрожавају разним суровостима.[3] Није непознато да су у Византијском царству постојали одређени видови антисемитизма, који су се првенствено испољавали како у законским и религијским текстовима, тако и у иконографији и повременим насилним покрштавањима Јевреја. На неки начин, јеврејство је постало вечни антипод и, полемисањем око њега, Византинци су изражавали своју самобитност и потхрањивали увереност у властиту посебност.[4]

Како су Јевреји подносили антисемитизам Ромеја? Према речима Венијамина из Туделе – са филозофским миром и извесним разумевањем за ситне људске слабости. Наиме, путник са Иберијског полуострва истиче да су упркос свим невољама, Јевреји богати и добри, љубазни и милосрдни и да свој усуд носе са ведрином. Дистрикт насељен Јеврејима, бележи учени ходочасник, назива се Пера.[5] Сматра се да је Пера, односно Галата, како се још назива насеље преко пута залива Златног рога, постала јеврејски кварт вероватно у XI веку и да је број јеврејских житеља временом достигао бројку од две и по хиљаде.[6] Ова бројка, додајмо, потиче управо из наведених пода-

1 Бертрандон де ла Брокијер, *Пуйовање йреко мора*, прев. М. Рајичић, Београд 1950, 24.

2 Benjamin of Tudela, 14.

3 Ibid.

4 *ODB*, I, 122–123 (S.B. Bowman – A. Cutler)

5 Benjamin of Tudela, 14.

6 D. Jacoby, *Les quartiers juifs de Constantinople à l'époque byzantine*, Byzantion 37 (1967) 175–189 (Variorum Reprints, *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, II, London 1975).

така Венијамина из Туделе. Међутим, у време Четвртог крсташког рата и латинског освајања Цариграда, негде у лето 1203. године, јеврејски кварт је уништен.[1]

Овим податком се завршава рабинов извештај о боравку у Цариграду. Видимо да је попут многих других путника који су походили град Константина Великог био истински импресиониран византијском престоницом.

Остале тачке Венијаминовог итинерера

Из Цариграда је Венијамин из Туделе после дводневног пута стигао у Радесто.[2] Реч је о познатом византијском граду смештеном на трачкој обали Мраморног мора.[3] Јеврејски путник бележи да се у Радесту налази заједница која броји око четири стотине израилита. На њиховом челу су рабини Мозис, Абија и Јаков.[4]

Из Радеста је шпански Јевреј после дводневног путовања стигао у Галипољ, град смештен на европској обали теснаца Хелеспонт,[5] мореуза који раздваја копна Европе и Азије и спаја Мраморно и Егејско море. Галипољ је, подсетимо се, био прави мостобран с једног на други континент; Турци су га освојили 1354. године, чиме је почела њихова незадржива инвазија на Балканско полуострво.[6] У овом граду је у време Венијаминове посете живело око две стотине Јевреја, а њихови предводници били су рабини Илија Капур, Шабатај Зутро и Исак Мегас. У продужетку Венијамин наглашава да *Мегас* на грчком значи велики.[7]

Из Галипоља је рабин отпутовао у Кале. Поново је реч о граду Абидосу, у којем је Венијамин био уочи доласка у Цариград и назвао га грчким именом. Град се у турско време називао Чанак Кале(ши), што би значило земљана тврђава.[8] Поново је у питању путовање које је трајало два дана. У том месту било је мало јеврејског живља, свега њих педесетак, а водили су их рабини Јаков и Јуда.[9]

1 *ODB* II, 815–816 (C. Mango).
2 Benjamin of Tudela, 14.
3 *ODB*, III, 1787 (A. Kazhdan).
4 Benjamin of Tudela, 14.
5 *ODB*, II, 1094–1095 (A. Kazhdan).
6 Острогорски, *Историја*, 493
7 Benjamin of Tudela, 14.
8 Savvides, *Benijamin*, 149 n. 132.
9 Benjamin of Tudela, 14.

Одатле је Венијамин после дводневног путовања стигао до острва Митилена (Лезбос), где су постојале јеврејске конгрегације, њих десет на броју.[1] Након тога је уследило тродневно путовање до острва Хиос, где је живело око четири стотине Јевреја, укључујући и рабине Илију Хемана и Сабатаја. Овде на острву, наглашава Венијамин, гаји се дрво из кога се добија мастика.[2] Ваља нагласити да је у средњем веку мастика имала широку примену, пре свега у медицини. Многи путници који су посетили Хиос нису пропустили да упозоре како је острво било чувено по производњи мастике („најбоље на свету"). Наводимо само неке од њих: арапски историчар и географ Израил Ибн Али Абулфенди се овде обрео 1321., француски доминиканац Жордан из Северака 1329., а немачки духовник манастира Миндена Гулиелмус од Балдензела приспео је на Хиос за време свог трогодишњег бављења на истоку, између 1330. и 1333. године.[3]

Са Хиоса је пут настављен и након дводневног, наравно, морског пута, Венијамин из Туделе стигао је у Самос, где је обитавало око три стотине Јевреја, на чијем челу су били рабини Шемарија, Обадија и Јоел.[4] То острво, дакле Самос,[5] имало је многе јеврејске конгрегације. Са Самоса се после тродневног пута стиже на Родос, где је живело око четири стотине Јевреја, а на њиховом челу су се налазили рабини Абба, Хананел и Илија.[6] Подсетимо се да се на Родосу, у старом веку налазио огромни кип бога Сунца – једно од седам светских чуда. Он се срушио у земљотресу 225. године пре наше ере. Године 654., када је острво било опустошено, Арабљани су чувени кип продали неком јеврејском трговцу из Едесе, који га је однео на девет стотина камила.[7]

Са Родоса је Венијамин, после четвородневног путовања стигао на Кипар, уз Крит најважније острво на Леванту. На Кипру су постојали Јевреји рабанити и караити. Ту је било и неколико јеретичких Јевреја, који су се називали епикурсин и које су израилити у свим местима екскомуницирали.[8] За њих ходочасник Венијамин саоп-

---

1 Ibid. Cf. J. Koder, *Aigaion Pelagos (Die Nördliche Ägäis)*, Tabula Imperii Byzantini 10, Wien 1998, 230–234.

2 Benjamin of Tudela, 14.

3 K. Simonopoulos, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333μ.Χ. – 1700 (Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγήτικα χρονικά)*, Athina 1972², 239–240.

4 Benjamin of Tudela, 14.

5 *ODB* III, 1836 (T.E. Gregory)

6 Benjamin of Tudela, 14.

7 Острогорски, *Историја*, 131.

8 Benjamin of Tudela, 15.

штава да вече сабата и такође скрнаве прву ноћ у недељи, када је свршетак сабата. Кипар, последње одмориште путника из Туделе на тлу Царства, Византија је недуго затим заувек изгубила. Догодило се то 1191. године, када је енглески краљ Ричард Лавље Срце (1189–1199) на путу у иначе неуспели Трећи крсташки рат посео острво и најпре га дао јовановцима, а затим бившем јерусалимском краљу Гвиду Лузињану.[1]

Са Кипра је шпански путник после четвородневног путовања стигао у Курикус (Курч), где почиње земља која се назива Арменија и ту је граница Торове државе.[2] Реч је о такозваној малојерменској кнежевини, на простору Киликије, и њеном владару Тору, који је често ратовао против византијских одреда.[3] Одатле се Венијамин из Туделе запутио у сусрет новим пустоловинама – кренуо је ка исламском свету предње Азије.

[Овај текст ће бити објављен у Зборнику Матице српске за књижевност и језик 1–2–3 (2000)]

---

1 Острогорски, *Историја*, 382.
2 Benjamin of Tudela, 15.
3 Острогорски, *Историја*, 362.

Белешка о аутору

Радивој РАДИЋ рођен је 22. јануара 1954. године у Ливну, Босна и Херцеговина. Основну школу је завршио у Врњачкој Бањи, а гимназију у Београду. На Филозофски факултет, група за историју, уписао се 1976. а дипломирао је 1980. године. Магистарски рад под насловом *Обласни господари у Византији крајем 12. и у првим деценијама 13. века* одбранио је у децембру 1985. године. Током 1985/1986. као стипендиста грчке владе боравио је седам месеци на научном усавршавању у Атини. Докторску дисертацију *Време Јована V Палеолога (1332–1391)* одбранио је на Катедри за византологију Филозофског факултета у Београду у децембру 1991. године. Школску 1997/1998. провео је на усавршавању у центру за византијске студије Дамбартон Оукс у Вашингтону (САД).

У Византолошком институту Српске академије наука и уметности запослен је од 1978. године. Сада је у звању вишег научног сарадника. Предаје Историју Византије на Филозофском факултету у Београду, Филозофском факултету у Бања Луци и Филозофском факултету у Приштини (Косовска Митровица).

Учествовао је на тридесетак међународних научних скупова у земљи и иностранству и до сада је објавио око осамдесет научних и стручних радова у домаћим и иностраним часописима. Превасходно се бави позновизантијском историјом и везама између Византије и јужнословенских земаља у касном средњем веку. За књигу *Време Јована V Палеолога (1332–1391)* године 1993. добио је Октобарску награду града Београда за науку. За књигу *Страх у позној Византији, 1180–1453, I–II* добио је награду „Лаза Костић" на Новосадском сајму књига, награду „Светозар Милетић" за публицистику и награду Вукове задужбине за науку (2000). Сарадник је Енциклопедијског просопографског лексикона византијске историје и цивилизације који већ неколико година излази у Атини. Члан је редакције Зборника радова Византолошког института и Југословенског комитета за византологију.

Регистар

А

Б

В

Ђ

Е

Ж

З

И

Ј

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Др РАДИВОЈ РАДИЋ

ИЗ ЦАРИГРАДА У СРПСКЕ ЗЕМЉЕ

СТУДИЈЕ ИЗ ВИЗАНТИЈСКЕ И
СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

Библиотека *Јазон*, књига 5

Прво издање, 2003. година

Издавач
ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА
Београд, Обилићев венац 5
www.zavod.co.yu

Ликовни уредник
АИДА СПАСИЋ

Лектор
РОСАНДА ВУЧИЋЕВИЋ

Графички уредник
ДРАГАН ТАДИРОВИЋ

Коректура
СЛАВИЦА МАРШАН

Илустрација на корицама
Цар Андроник II Палеолог и краљ Милутин,
фреска, манастир Хиландар, 1321. година

Обим: 17 $^{3}/_{4}$ штампарских табака
Формат: 17 × 24 cm
Тираж: 1 000 примерака

Рукопис предат у штампу фебруара 2003. године.
Штампање завршено маја 2003. године.
Штампа „Бирографика“, Суботица

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(495.02) "11/14"
94(497.11) "11/14"

РАДИЋ, Радивој
Из Цариграда у српске земље: студије из византијске и српске историје / Радивој Радић. – [1. изд.]. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003 (Суботица: Бирографика). – 261 стр., [12] листова с таблама; 24 cm. – (Библиотека Јазон; књ. 5)

Тираж 1 000. – Белешка о аутору: стр. 244. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Регистар.

ISBN 86-17-10591-7

а) Византија – Историја – 12–15в б) Јужни Словени – Византија ц) Србија – Историја – Средњи век д) Света Гора – Средњи век
COBISS.SR-ID 105903628